



Марсель Еме СЕМИМИЛЬНІ ЧОБОТИ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка двадцять восьма



КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1978

Marcel Aymé

**LES BOTTES DE SEPT LIEUES
LE PASSE—MURAILLE
LE NAIN
L'ARMURE
LÉGENDE POLDÈVE
L'HUISSIER
LE DERNIER
OSCAR ET ERICK
RUE SAINT-SULPICE
LA CLÉ SOUS LE PAILLASSON
LA CANNE
CLAIR DE LUNE
LE PERCEPTEUR D'ÉPOUSES
A ET B
EN ARRIÈRE**

Traduit en ukrainien

Марсель Еме

**СЕМИМИЛЬНІ
ЧОБОТИ**

НОВЕЛИ

Переклала з французької
МАРІЯ ВЕНГРЕНІВСЬКА

Оповідання, що входять до цієї збірки,
різноманітні за тематикою.
Герої новел — звичайні люди,
але їхні незвичайні пригоди
дають можливість розкрити складні суперечності
буржуазного світу.
Автор доводить,
що в світі приватної власності
тільки чудом людина може стати щасливою.
Гостро і дотепно висміюються
різні вади буржуазного суспільства.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Традиції малої французької прози сягають в далеке минуле — в усне оповідання, у фавль, в творчість середньовічних авторів — Антуана де ля Салля, Маргарити Наваррської та багатьох інших. Франція подарувала світові й таких неперевершених майстрів новели, як Проспер Меріме, Оноре де Бальзак, Стендаль, Альфонс Доде, Гі де Мопассан. У ХХ столітті французькі письменники теж широко звертаються до цього стислого, небагатомовного, але дуже виразного літературного жанру. Значного розвитку досягає новела під час другої світової війни в літературі Опору, відбиваючи події національно-визвольної боротьби французького народу проти фашистських загарбників (Луї Арагон, Жорж Коньо, Ів Фарж, Жан Фрєвіль, Ельза Тріоле, П'єр Куртад та інші). ХХ століття висунуло на літературну арену ще чимало письменників, що зверталися до новелістичного жанру, висвітлюючи важливі проблеми сучасності (Андре Моруа, Моріс Дрюон, Жільбер Сесброн, Емманюель Роблес, Ерве Базен, Роже Греньє, Даніель Буланже та інші). Серед них були автори, в творах яких знаходимо яскраво виражені соціально-критичні мотиви. Інші більш чи менш гостро засуджують сучасну капіталістичну дійсність, але в пошуках ідейно-естетичної програми не виходять за межі буржуазного світогляду. Одним з таких авторів є відомий французький романіст, новеліст і драматург Марсель Еме (1902—1967).

М. Еме народився в родині сільського коваля в невеличкому селі Жуанї департаменту Юра. Життя Еме склалося так, що він був змушений заради шматка

хліба працювати чорноробом, водієм, банківським службовцем, статистом на кіностудіях, журналістом. Однак уже в ці роки виявився потяг Еме до письменницької діяльності. Накопичуючи життєвий досвід, він наполегливо працює над своїм першим романом «Брюльбуа», який вийшов друком у 1926 р. Один з наступних його романів — «Стіл слабих» — було відзначено у 1929 р. літературною премією імені Теофаства Ренодо. Але справжній успіх і велику популярність Еме приніс життєрадісний, задержуватий, «раблезіанський» роман «Зелена кобила» (1933), в якому письменник у притаманній йому іронічній манері зобразив життя французького села. Згодом з-під пера Еме вийшло ще декілька романів: «Туди й назад» (1927), «Вулиця без назви» (1930), «Низький будинок» (1935), «Млин на Сурдині» (1936), «Гюстален» (1938), «Підпільний бичок» (1939), «Дорога школярів» (1946), «Уран» (1948), «Ящики незнайомця» (1960).

Еме належить і чимало п'єс. Найвідоміші з них — «Люсьєнна і м'ясник» (1948), «Клерамбар» (1950), «Голови інших» (1952), «Місячні пташки» (1956), «Синя муха» (1957), «Луїзіана» (1961), «Мінотавр» (1964).

Працюючи над романами та п'єсами, Еме водночас не переставав писати новели й казки, які склали збірки: «Криниця образів» (1932), «Карлик» (1934), «Позадку Мартенового дому» (1938), «Людина, що проходила крізь стіни» (1943), «Паризьке вино» (1947), «Назад» (1950), «Соті міста і ланів» (1958), «Оскар та Ерік» (1961). І слід сказати, що саме в цьому жанрі художній хист Еме виявив себе найповніше і найяскравіше.

Головний ідейний зміст новел Еме досить традиційний для прогресивної французької літератури. Це — засудження антигуманізму буржуазного світу, релігійних забобонів та лицемірного святенництва, глузування з міщанства, обивательської обмеженості, протест

проти сірого, пікчемного буття людей, приречених капіталістичним суспільством на бездуховне животіння.

Буржуазні «ідеали», які Еме розвінчує в своїх новелах, перешкоджають, на його думку, моральному зростанню особистості, спотворюють внутрішню суть людини. У сприйманні письменника капіталістичне суспільство — це царство тотальної брехні, де моральні, релігійні, естетичні ідеали давно вже втратили свою реальну життєву основу й часто служать лише жалюгідною ширмою для прикриття брудних пристрастей та хижацьких прагнень. І хоча письменник не бачив справжніх шляхів до подолання пороків буржуазного світу, критика якого не була в нього послідовною й цілеспрямованою, твори Еме недвозначно відбивають критичне ставлення автора до багатьох аспектів капіталістичної дійсності і несуть у собі досить вагомий антибуржуазний заряд.

Еме володіє особливим хистом зображувати найбуденніші явища в надзвичайному, несподіваному ракурсі. Обираючи за сюжетну основу певну ситуацію — чи реальну, чи фантастичну, — він за всіма правилами формальної логіки приводить її до зовні переконливого, логічного фіналу, який насправді обертається на безглуздя й абсурд. Таким чином, нібито вивертаючи звичні погляди французького обивателя, надаючи їм гіперболізованого, шаржованого вигляду, Еме розкриває банальність і водночас облудність багатьох морально-етичних законів буржуазного суспільства, показує справжню суть його догм — нажива будь-якою ціною.

Так, новела «Назад» своєю дошкульною іронією нагадує памфлети Марка Твена, у новелі «Вулиця Сен-Сюльпіс» збробою письменника в комічна деталь: схвилюваний тим, що зображення Ісуса Христа погано розкупується, а бізнес є бізнес, фабрикант Норма веде кумедний підрахунок усім проданим за рік Ісусам, Іоаннам Хрестителям, Богоматерям, Антоніям,

Терезам та іншим святим. Вельми красномовний, в ду-сі мопассанівської «Пампушки», епізод змальовує Еме в «Семимильних чоботах», коли батьки хворих дітей, зібравшись у лікарні, із святенницьким упередженням ставляться до вбого одягненої Жермени Бюж, яка на-смілилась народити позашлюбну дитину. «Бакалійни-ця з вулиці Рамей була вражена в своєму естетично-му почутті соціальної гармонії»,— ущипливо іронізує письменник.— Вона була комерсантка, та ще й влас-ниця машини. І хіба могла вона вірити в порядність таких людей, як Жермена?» Безпринципність, жало-гідність і користоловство буржуа, що не мають нічого спільного з уголос декларованими ним же поглядами, розвінчує Еме в новелі «Ключ під порогом». «Дай мені спокій з твоєю порядністю»,— говорить обурений батько сину-злодію, який вирішив стати чесним і від-мовитися від награбованих грошей. Гроші ж бо не пахнуть!

Деякі новели Еме мають підкреслено антирелігійне спрямування. В подіях новел «Судовий виконавець» і «Польдевська легенда» беруть участь бог і ангели. Але які далекі ці «вищі істоти» від тих, якими їх представляє католицька церква! У Еме це, власне, зви-чайнісінькі собі бюрократи, для яких головне буква закону, а не людина. За формальними приписами їх-нього закону безжалісний судовий виконавець Малі-корн, який за все своє життя не зробив жодної доб-рої справи, уникає пекла й удостоюється честі потра-пити до раю, бо перед смертю вигукнув, до речі, не-сподівано навіть для самого себе: «Геть власників!» Цей вигук був такий незвичайний для Малікорна, що господь пробачив йому всі його гріхи. А як потрап-ляє в рай стара діва, ханжа і богомолка Марішелла Борбойе («Польдевська легенда»)? Довго довелось би їй чекати на свою чергу в чистилищі, коли б не до-поміг їй непутящий небіж. Безбожник і гульвіса

Бобіслас провіз свою тітку Марішеллу до раю на коні, видавши богомольну стару діву за полкову шлюху.

Проблематика творчості Еме досить широка, але хоч би до якої проблеми з життя буржуазного суспільства звертався письменник, спрямування його творчості майже завжди має викривальне значення. Так, піднімаючи в новелі «Оскар та Ерік» питання про мистецтво, його зміст, його роль у суспільному житті, Еме повстає проти інерції й шаблонів у художній творчості, відстоює право митця на збереження своєї творчої індивідуальності, на власні погляди, на вигадку, фантазію.

Інтенація, звучання новел Еме змінюються, теплішають, коли він пише про дітей, доля яких непокоїть письменника. В «Семимильних чоботах» та «А» і «Б» письменник розкривається новою гранню свого обдарування — як прекрасний знавець дитячої психології, майстер, що вміє глибоко зазирнути в дитячу душу і показати найтонші нюанси її внутрішнього світу. З теплою й світлою усмішкою зображує письменник пристрасний потяг дітей до всього незвичайного, їхню буйну фантазію, яка перетворює найбуденніші речі в таємничі й чарівні. Саме такими в очах хлопчаків стають чоботи за вітриною старого антиквара («Семимильні чоботи»). А яка вразлива дитяча душа, як боляче травмує її навколишня несправедливість! Лежачи в лікарні разом з хлопчиками із заможних родин, що один поперед одного вихвалялися своїми заможними батьками, родичами, дорогими речами й іграшками, бідний Антуан Бюже, щоб не відставати від них, вигадує собі доброго й щиросердого дядька з Америки. Цією вигадкою Антуан, як пише Еме, «ніби мстився за своє безрадісне життя». І певно, саме в дітях, ще не до кінця зіпсованих буржуазною дійсністю, зосереджені для Еме всі світлі, чисті, щирі

почуття, вже недоступні для багатьох його дорослих героїв.

Творчість Еме відзначається структурним розмаїттям, багатством палітри художніх засобів у відображенні реальної дійсності. В його новелістичній спадщині є і новели реалістичні, і фантастичні, і новели-гуморески, і новели, що своєю гостротою наближаються до памфлета, і оповідання-анекдоти та оповідання, стилізовані під казки.

Однією з найхарактерніших рис творчості Еме-новеліста є тісне взаємопереплетіння фантастичного елемента з повсякденним буттям героїв, змальованих або з дотепним гумором, або в гостро сатиричному світлі. Улюбленим засобом письменника є парадокс, покликаний розкрити суперечності буржуазного суспільства, підкреслити, відтінити найнепривабливіші його сторони. Кілька синків мільярдерів з новели «Назад» засновують журнал, в якому прямо і недвозначно висловлюють своє презирливе ставлення до народу. Їхні статті, надруковані в цьому журналі, мають вельми красномовні заголовки: «Хай бідні самі собі допоможуть!», «Любімо багатих!», «Масам треба вказати їхнє місце», «Народ — дурень!» Та автори цих статей змушені перейти на позиції «демократів і революціонерів», бо захищати свої матеріальні інтереси можливо лише тоді, коли вони маскуються облудними словами захисників інтересів бідних і знедолених. На парадоксальній ситуації побудовано і новели «Збирач податків», герой якої вимагає від громадян свого міста «здати в казну» їхніх дружин, та «Ключ під порогом», де батько спочатку журиться, що його син став злодієм, а потім, дізнавшись про значну суму награбованих грошей, радіє й умовляє сина не відмовлятися від них.

Гротескові, фантастичні деталі, якими Еме загроює парадоксальну ситуацію, нерідко відіграють в

Його новелах роль початкового поштовху до розгортання дії. Таким фантастичним рушієм у новелі «Людина, що проходила крізь стіни» є здатність дрібного службовця Дютієйля проходити крізь стіни, а в новелі «Карлик» — несподіване фізичне зростання маленького клоуна. В новелах-казках Еме дійовими особами виступають феї, ангели, душі грішників, казкові королі і т. д. Проте за зовнішньою казковістю цих розповідей постає в трансформованому вигляді реальна дійсність з усіма її складностями і суперечностями.

Такий підхід до зображення навколишнього життя не новий у французькій літературі. В цьому відношенні Еме мав перед собою таких славетних попередників, як Рабле, Вольтер, А. Франс. Розвиваючи їхні традиції, Еме легко оперує поняттями простору й часу, реального і неймовірного, комічного й трагічного. Його новели — це калейдоскоп веселих і не дуже веселих історій та анекдотів, де глузування з обивательської тупості, вульгарності, бездушності співіснує із доброзичливим ставленням до простих, «маленьких» людей, яких обділила доля й придушило своєю жорстокістю й несправедливістю буржуазне суспільство. Велогонщик Мартен, дивак та ідеаліст, дуже любив людей, жалів їх, а тому на гонках завжди опинявся останнім («Останній»). Професіональний клоун, який раптово виріс і став молодим красенем, опиняється в скрутному становищі: адже він тепер не потрібен у цирку («Карлик»). Безробітний Машельє тимчасово знаходить собі роботу у фірмі, яка виготовляла образи, тільки тому, що він, як виявилось, схожий на Ісуса Христа («Вулиця Сен-Сюльпіс»). Службовцю Дютієйлю виключно завдяки своїй фантастичній здатності вдається захистити себе від щоденних знущань брутального начальника («Людина, що проходила крізь стіни»).

Симпатії Еме на боці цих героїв, проте він не ідеалізує їх, а підкреслює, що й вони, їхнє внутрішнє людське «я» руйнуються буржуазним суспільством, його законами та мораллю. Наприклад, Дютієйль не спромігся використати свої здатності долати стіни ні на що краще, ніж пограбування банку та ювелірного магазину. Тобто він залишається в полоні власної обмеженості й дрібнобуржуазних уявлень, для яких свобода людини зумовлюється лише багатством, грішми.

В процесі розгортання дії новел поступово розкриваються характери героїв Еме. Але слід зауважити, що хоча характеристика персонажів з розвитком сюжету і стає більш повною, в своїй основі вона визначена з самого початку розповіді. Тобто в ній не з'являється нічого принципово нового, письменник не розкриває характер людини в динаміці, а мовби фіксує її обумовлений усім попереднім життям стан у даний момент. Людські образи Еме постають нібито в одній площині, як характери-маски. На цьому позначилася типова для новелістичної творчості письменника умовність образів і сюжетів, яку він використовує для більш наочної демонстрації ірраціональності буржуазного світу.

В дуже різномірних за матеріалом, проблематикою, поетикою новелах, де реалістичні художні засоби химерно переплітаються з гіперболізацією й фантастикою, де домінують і іскрометний гумор, і нищівна сатира, Еме виявив себе блискучим стилістом. Мова його творів прозора, чиста, справді класична. Сюжети захоплююче цікаві, сміливо побудовані, парадоксальні і водночас життєво логічні, оскільки завжди твердо спираються на реальні соціальні явища і конфлікти.

Читача, безперечно, зацікавить перше українське видання новел талановитого французького письменника.

Галина Рязцова

НОВЕЛИ



СЕМИМИЛЬНІ ЧОБОТИ

Одного грудневого дня Жермена Бюж вийшла з помешкання мадемуазель Ларрісон, де вона протягом двох годин не розгинаючись прибирала, чистила, мила, шкребла під пильним оком старої господині. Була четверта година. Вже два дні стояли морози. Блаженське пальтечко Жермени погано захищало її від холоду. Тонка, хоч і з домішкою вовни, тканина так витерлася, що північний вітер проникав через нього, наче крізь решето. Мабуть, так само вільно вітер провівав і крізь Жермену, таку ж прозору й нереальну, як і її пальтечко. Тендітна, з довгастим, завжди стурбованим личком вона здавалася тіною; це було одне з тих жалюгідних створінь, для яких навіть їхня вбогість і невиразність — милосердний дарунок долі, бо, здається, інакше вони і зовсім перестали б існувати, так мало було у них на те підстав. На вулиці чоловіки не помічали її, та й жінки тільки зрідка звертали на неї увагу. Крамарі не пам'ятали її імені, отож знали її ті, хто наймав її прибирати свої помешкання.

Піднімаючись по вулиці Ламарк, Жермена прискорила ходу. На розі вулиці Мон-Сені вона зустріла кількох школярів, що, вистрибуючи, бігли по крутому спуску. Уроки щойно скінчилися. Перед школою біля підніжжя великих кам'яних сходів, які ведуть на Монмартський пагорб, зібралась гомінка ватага школярів. Жермена спинилась на розі вулиці Поль-Феваль, пильно придивляючись, чи нема серед них Антуана. Ще кілька хвилин — і майже всі школярі розбіглися, розсипалися по вулицях; Жермена занепокоїлась, не

знайшовши ніде свого сна. Невдовзі перед школою лишився тільки невеликий гурт: п'ятеро-шестеро хлопчаків, які розмовляли про спорт. Їм уже треба було розходитися, але ж так кортіло побути ще трохи разом, що вони намагалися якомога відтягти розлуку. Жермена підійшла до них і спитала, чи не знають вони Антуана Бюжа і чи не бачили його. Найменший, на вигляд одноліток Антуана, відповів, знімаючи кашкета:

— Бюж? Я знаю. Я бачив, як він кудись пішов. Він вийшов одразу ж після дзвоника разом з Фріула.

Це засмутило Жермену, вона ще трохи постояла, а тоді повернулась і пішла назад.

Тим часом з іншого кінця вулиці Поль-Феваль Антуан бачив, як мати шукала його. Серце йому стислося, він почував себе винним. Ховаючись за спинами учнів, він навіть спитав сам себе вголос, чи не побігти зараз до матері.

— Роби, що хочеш,— відрізав на те Фріула.— Відмовитись завжди можна. Тільки тоді ти вже не будеш з нами, от і все.

Після такої погрози Антуан лишився. Йому ж бо не хотілося, щоб його мали за відступника. Та й взагалі йому дуже хотілося бути разом з хлопцями, хоча влада їхнього ватажка нерідко проявлялася досить грубо. Фріула, ватажок, був неабиякою людиною. Не вищий за Антуана, кремезний, жвавий, він нікого й нічого не боявся. Якось Фріула навіть вилаяв дорослого чоловіка. Ноден і Рожьє були тому свідками, так що це таки правда.

Зараз п'ятеро учнів, членів загону, чекали на шостого змовника Юшмена, що жив на цій самій вулиці і поніс додому свій ранець, а також ранці своїх товаришів.

Нарешті Юшмен повернувся, і тепер весь загін зібрався до купи. Все ще сумний, Антуан нерішуче по-

глядав на школу і уявляв, як мати повертається до їхньої мансарди на вулиці Башеле.

Помітивши його нерішучість, Фріула вправно звернув його увагу на інше, давши відповідальне доручення:

— Ось ти підеш на розвідку. Побачимо, на що ти здібний. Але будь обережний, це дуже небезпечно.

Зашарівшись з радощів, Антуан чимдуж помчав Вербовою вулицею і спинився на першому ж перехресті. Починало сутеніти, перехожі зустрічалися рідко — Антуан побачив тільки дві баби та бродячого собаку. Повернувшись, розвідник чітко доповів про виконання доручення.

— На мене, щоправда, не було нападу, але на вулиці Сен-Вінсен не все гаразд.

— Я все знаю,— відказав Фріула,— і вже вжив заходів безпеки. А тепер рушаймо. Всі за мною, один за одним, триматися попід стінами. І щоб ніхто без мого наказу не порушував строю, коли навіть на мене нападуть.

Баранкен, білявий, ще зовсім малий хлопчик (його вперше взяти з собою), здавався дуже схвильованим і хотів був розпитати Антуана про небезпеку, що чекала на них. Та Фріула суворо закликав його до порядку, і той мовчки став у шеренгу, не мовивши більше й слова. Сходження по Вербовій вулиці відбулося без пригод. Кілька разів Фріула наказував своїм підлеглим лягати ниць на підмерзлу бруківку, не пояснюючи, яка небезпека їм загрожує. Сам він у цей час, ніби якийсь легендарний полководець, безстрашно стояв на весь зріст і, приставивши до очей долоні, наче бінокль, оглядав околиці. Ніхто не наважувався йому що-небудь сказати, хоча всі вважали, що він занадто вже намагається все робити, наче це зовсім не гра. Проходячи вулицею Корто, він двічі вистрелив з рогатки, але теж нічого не пояснив товаришам. На

перехресті вулиці Норвен загін зупинився і Антуан вирішив скористатися з цього перепочинку, щоб з'ясувати, що ж трапилося на вулиці Корто.

— Мені нема коли балакати,— різко обірвав його Фріула.— Я відповідаю за експедицію.— І додав: — Баранкене, піди на розвідку до вулиці Габріель. Бігом туди, бігом назад.

Вже майже стемніло. Маленький Баранкен, що все ще трохи побоювався, кинувся підтющем виконувати завдання. Тим часом командир вийняв з кишені папір і, насупивши брови, почав уважно його вивчати.

— Припинити розмови, чорти б вас забрали! — наказав він Юшмену і Рожьє, які голосно перемовлялися.— Хіба не бачите: я міркую.

Невдовзі почулося хлякання галош Баранкена, який бігцем повертався до товаришів. Під час розвідки він не помітив нічого підозрілого і щиро доповів про це. Обурений цим порушенням правил гри, що свідчило про повну відсутність фантазії у хлопчини, Фріула, закликаючи у свідки своїх товаришів, заволав:

— Хоч я немало командував, але такого бевзня я бачу вперше!

Хлопчаки добре розуміли справедливість цього докору, але всі були сердиті на Фріула, тому не підтримали його. Першим порушив мовчанку Антуан:

— Якщо він нічого не помітив, то так і сказав. Не розумію, чого йому за це докоряти.

Юшмен, Рожьє та Ноден голосно схвалили слова Антуана, і це трохи збентежило Фріула.

— Ну, але тоді, якщо ми прийматимемо все так, як є насправді, то ніякої гри не вийде,— сказав він.

Антуан, у глибині душі переконаний, що Фріула має рацію, дорікав собі, що посягнув на авторитет ва-

тажка. Особливо соромно йому було від того, що він виступив на захист здорового глузду проти благородної уяви, яка тільки й була основою справжнього героїзму. Він вирішив прилюдно вибачитись, та тількино розкрив рота, як Фріула урвав його:

— Ти помовч. Замість того щоб підривати дисципліну в загоні, йшов би ти краще до матері. Через тебе ми й так спізнюємось на чверть години.

— Ну то й добре,— відказав Антуан,— не буду вас більше затримувати. Я виходжу з загону.

І разом з Баранкеном він попростував до вулиці Габріель. Решта завагалась. Ноден та Юшмен нарешті зважились піти за ними, щоправда, тримаючись на деякій відстані. Рожьє теж хотілося присєднатися до них, та, не наважуючись відкрито порвати з ватажком, він пішов повільно, невпевненим кроком, прикидаючись, що чекає на нього. Фріула рушив останнім, гукаючи їм навздогін:

— Ех ви, дурні, виплутуйтеся тепер, як знаєте! Плювати мені на вас! Шукайте іншого ватажка! Я відмовляюсь. Ви ще пожалкуєте за мною!

Загін, розтягнувшись чотирма групками на добру сотню метрів, наближався до мети експедиції, яка знаходилася десь у секторі вулиці Елізе-де-Боз-Ар. Це була похмура, стиснута будинками вуличка, така ж пустельна, як і верхня частина Монмартського пагорба.

Майже дійшовши до неї, Антуан і Баранкен сповільнили крок, і загін стягнувся, як міхи акордеона. Біля першого повороту вулицю перетинала глибока траншея, позначена червоним ліхтарем. Мабуть, кілька днів тому тут почалися земляні роботи, бо напередодні, в минулий похід, траншеї на цьому місці не було. З її появою можна було пов'язати щось зловісне, і, якби не цей розкол у загоні, це можна було б використати для гри. Через траншею було

перекіннуто вузьку дошку, з обох боків якої замість поручнів натягнуто мотузка. Подолавши бажання заглянути вниз, Антуан перейшов її не зупиняючись, щоб інші не подумали, ніби він на них чекає.

Недалеко від траншеї була крамничка ганчірника, перед якою школярі зупинились. Крамничка була крихітна, без будь-якої вивіски, стіни пооблуплювались. Зате скільки в її вітрині було написів та оголошень! Найсоліднішим з них було: «Випадкові речі для знавців». Інший напис сповіщав, що «фірма надає кредит лише заможним людям». Кожна виставлена річ супроводжувалася досить-таки сумнівним поясненням, написаним на прямокутному картоні. «Сільський письмовий стіл королеви Гортензії» — так був підписаний кухонний столик з нефарбованого дерева, зовсім трухлявий. Тут був млинок для кави графіні Дюбаррі, мильниця Марата, капці королеви Берти Довгоногої, циліндр президента Фелікса Фора, люлька таїтянської королеви Помаре, авторучка, якою було підписано Кампо-Формійську угоду між Францією та Австрією в 1797 році, та багато інших речей — аж до камери футбольного м'яча, який нібито належав папесі Іоанні. Та школярі не бачили в цьому ніякої каверзи і не сумнівалися, що крамар справді зібрав у своїй крамничці скромні історичні речі. Щоправда, авторучка часів Кампо-Формійської угоди їх трохи дивувала, але, втім, їхні власні знання про цю історичну подію були досить-таки непевні. В усякому разі, вони і в гадці не мали, щоб крамар міг обдурювати покупців. Всі ці відомості, написані його рукою, були, без жодного сумніву, такими ж вірогідними, як і будь-який друкований текст, і давали гарантію, що це не підробка. Та зовсім не для того, щоб милуватися цими історичними реліквіями, здійснював загін далекі походи. Один-єдиний предмет у вітрині привернув захоплену увагу шести школярів. То була пара

чобіт, біля яких теж лежала картка з дуже лаконічним поясненням: «Семимильні чоботи»; Кампо-Формійська угода, Марат, Фелікс Фор, Наполеон, Луї-Філіпп та інші історичні особи служили для них тільки фоном. Цілком можливо, що шестеро дітлахів зовсім не були так уже переконані в тому, що досить комусь із них взути ці чоботи, як вони відразу перенесуть його на сім миль. Вони навіть мали підозру, що пригоди Хлопчика-Мізинчика не більше, як казка, але не були в цьому цілком переконані і тому легко забували свої підозри. Віддаючи данину вірогідності, а можливо, й боячись, щоб дійсність не підтвердила їхніх сумнівів, вони припускали тільки, що чарівні властивості чобіт могли ослабнути або й зовсім зникнути з часом. Що б там не було, чарівне походження чобіт не піддавалося сумніву. Вони теж були часткою історії, і про те свідчила вся крамничка з її старовинними речами. До того ж чоботи були напрочуд гарні, своїм чепурним виглядом вони вражали й виділялися серед інших речей, виставлених у вітрині, майже поспіль убогих і потворних. Зроблені з чорної лакованої шкіри, м'якої і тонкої, саме на хлопчика їхнього віку, чоботи були підбиті білим хутром, край якого виступав зверху, мов сніжно-біла опушка. Вони були такі елегантні, так гордо вигнуті, що вже одне це приголомшувало, та сніжно-біле хутро надавало їм ще якоїсь ніжної і примхливої чарівності.

Антуан та Баранкен, підійшовши першими, зупинились перед самісінькими чобітками, притулившись носами до скла вітрини, і лише зрідка перемовлялись між собою. Неможливо було передати їхній захват — він був схожий на щасливу мрію, від якої час від часу доводиться з жалем повертатися до дійсності. Уявляючи себе в семимильних чоботах, Антуан переживав заплутану хвилюючу пригоду і, повертаючись думкою до матері, до їхньої мансарди, куди вона щойно

повернулася сама, він зітхав від докорів сумління, від спогадів про безрадівне життя, яке чекало на нього по цей бік вітрини, де він стояв зимової ночі і хмарка від його подиху осідала туманом на склі.

Час від часу за виставленими у вітрині чобітьми діти бачили силует продавця — власника всіх цих чудових речей. Зсередини крамничка так само, як і вітрина, освітлювалась одною-однісінькою електричною лампочкою без абажура, що звисала зі стелі; слабе світло її не дозволяло чітко розрізнити предмети.

Наскільки можна було роздивитися знадвору, господарем крамнички був низенький дідусь з невиразним круглим і гладеньким, без зморщок обличчям. На ньому був накрохмалений стоячий комірець, сюртук, застібнутий на всі гудзики, короткі штани й панчохи, як у велосипедиста, які щільно облягали його худі литки. Він був у крамниці один, але деколи звідти долинав його верескливий голос, в якому завжди чулося роздратування. Час від часу він збуджено ходив по крамничці туди й сюди, навіть деколи підстрибував; та здебільшого він сидів під електричною лампочкою навпроти опудала великого птаха, мабуть, чаплі, з якою він, здавалося, провадив жваву бесіду. Баранкен твердив навіть, що бачив, як птах заворушився, і загрозливо рушив до старого. Не було нічого неможливого в цій крамничці, де знайшли собі притулок семи-мильні чоботи.

Загін, знову в повному складі, вишикувався перед вітриною, і всі погляди прикипіли до семимильних чобіт. Фріула, стоячи трохи віддалік цього ланцюжка, який він споглядав з безмежною іронією, весь час насміхався і говорив ніби сам до себе:

— Вони, мабуть, і до ранку не стомляться дивитися на ті чоботи. Ото сміх, я зараз лусну від реготу. А який чудовий план був у мене! Годі, нема ватажка — немає й плану, нічого не буде!

Антуан (адже саме його бунт був причиною розколу) добре розумів, що ці слова в основному стосувалися його. Йому здавалося, що найрозумніше буде змовчати на виклик Фріула, та цього, очевидно, було не досить. Антуану кортіло зробити щось велике й героїчне, щоб виявитися серед усіх найдостойнішим взути семимильні чоботи. Але й усі хлопчики, що стояли біля вітрини, ніби чекали від нього якоїсь рішучої дії. Рожьє та Баранкен дивилися на нього з надією. Серце йому калатало в грудях, і Антуан нарешті прийняв тверде рішення. Він вийшов з шеренги і, не дивлячись на Фріула, попростував повз нього до дверей крамнички. Всі в захваті стежили за ним. Скло дверей, розбите в двох місцях, було завішене зсередини килимком, що їх стелять біля ліжка, на ньому був напис: «Килим багдадського злодія».

Страшенно хвилюючись, Антуан натис на клямку і штовхнув двері. Те, що він почув і побачив крізь прочинені двері, змусило його спинитися на порозі. Взявшись руками в боки, виблискуючи очима, господар стояв посеред крамнички перед опудалом птаха і щось вчитував йому писклявим дівчачим голосом. Антуан почув, як він верещав:

— Та скажіть хоч відверто вашу думку! Мене зрештою дратує ваша манера постійно на щось натякати! Втім, я не приймаю доказів, на які ви тільки що посилались. Де ваші документи, ваші докази? А що, пане, попались? Пробачте, що ви сказали?

З викликом старий мовчки приготувався вислухати відповідь. Він став утягувати в плечі круглу й гладеньку, як яблуко, голівку і, здавалося, по самі вуха сховався в своєму стоячому комірці. Час від часу він поглядав на птаха і зневажливо жував губами. Раптом він одним стрибком опинився біля птаха і, піднісши кулак до самісінького дзьоба, заволав:

— Я вам забороняю! Це підло! Ви обмовляєте королеву! Я не хочу більше нічого знати про Ізабеллу Баварську, ви чуєте, нічого!

А тоді він почав кружляти навколо опудала, погрожуючи йому і щось бурмочучи собі під ніс. Якраз тоді, підвівши голову, він помітив постать Антуана в прочинених дверях. Підозріло оглянувши його з ніг до голови, він повільно, великими кроками рушив до нього, нахиливши голову вперед, опустивши плечі, ніби хотів захопити його зненацька. Але тут Антуан, грюкнувши дверима, зробив застережливий знак своїм товаришам і дав сигнал тривоги відчайдушним криком, який одразу ж викликав відповідну дію.

Загін, підкоряючись тепер Антуанові, кинувся за ним. Відбігши кроків на десять-п'ятнадцять, хлопчакі зупинилися, так не терпілося їм розпитати про все Антуана. Фріула, піддався був загальній паніці, та швидко опам'ятався. Він один лишився стояти перед чарівними чобітками.

Ганчірник, відхиливши край килимка, яким було завішено двері, і притулившись носом до шибки, уважно роздивлявся вулицю, з особливою цікавістю його погляд спинився на дітлахах, що обступили Антуана. Школярі теж крадькома поглядали на нього і перешіптувались. Нарешті дідусь опустив край килимка і зник. Фріула, який весь час хоробро стояв сам перед освітленою вітриною, повернувся до купки школярів, які, мабуть, ще вважали себе загоном, і зневажливо мовив:

— І чого було тікати, чи він би вас з'їв? Так завжди буває, коли нема справжнього ватажка. Завжди знайдуться розумники, які вважають себе хоробрими, вдають, ніби хочуть щось зробити, але в останню хвилину відступають. Я, мабуть, лусну від сміху.

— А тобі ніхто не заважає ввійти,— зауважив Юшмен.— Якщо ти сміливіший за інших, то йди.

— Ну й піду,— відказав Фріула.

Він рушив до дверей; не вагаючись різко штовхнув їх, і вони розчинилися майже навстіж. Та не встиг він переступити поріг, як з страшним криком кинувся назад. Йому назустріч з-за дверей, за якими він був схований, з дивним писком, в якому чулося щось людське, вистрибнув великий, вищий за нього птах.

Хлопчаки кинулись тікати, і Фріула теж побіг щосили, ні разу не озирнувшись назад. На порозі з опухавим в руках з'явився старий і, пискнувши ще раз навздогін хлопчикам, від чого ті побігли ще швидше, вернувся до крамниці.

Фріула, що летів, мов гарматне ядро, наздогнав хлопців за поворотом. Ніхто з них не згадав про траншею, яку чверть години тому вони переходили по дошці. Вона була всього за три метри від повороту. Рожь помітив рів уже над самим його краєм. Він хотів було зупинитися, та інші ззаду налетіли на нього з такою силою, що він не зміг втриматись, а тут ще й Фріула примчав так швидко, що зіштовхнув до рову і тих, хто намагався зберегти рівновагу, і сам упав разом з ними. Рів мав майже два метри глибини, а замерзла земля була тверда як камінь.

Жермена затопила грубку і заради економії, поки прийде Антуан, підтримувала лише слабке полум'я. Кімнатка була зовсім крихітна, але обігріти її було нелегко. Вікно мансарди зачинялося нещільно, і крізь щілини проникало холодне повітря. А коли вітер віяв з півночі, його виття чулося між дахом і похилою стіною, обшитою дранкою і вкритою тонким шаром штукатурки. Сидячи на одному з двох маленьких залізних ліжок, крім яких у кімнаті були тільки садовий столик, дерев'яний стілець, чавунна грубка та кілька ящиків з-під мила, Жермена Бюж незрушно дивилася на полум'я газового каганця, який стояв на столі.

Помітивши, що вже пів на сьому, вона злякалася. Антуан ніколи не затримувався, коли знав, що мати чекає на нього, а сьогодні вона ще й попередила сина, що повернеться не пізніше п'ятої години. Вже кілька разів вона виходила на сходи, сподіваючись почути Антуанові кроки і хоч на хвилину скоротити тривожне чекання. Зрештою вона лишила двері прочиненими. Та раптом через вікно вона почула, що її кличуть. З глибини вузького двору, ніби з криниці, до неї долинув голос консьєржки:

— Гей! Бюж...

Вона іноді так викликала Жермену, коли якась пані приходила наймати її для прибирання, але не наважувалася підніматися на сьомий поверх, боячись заблудитися в цих закутках.

В кімнаті двірника на неї чекав поліцейський, тим часом розмовляючи з консьєржкою. Побачивши його, Жермена зрозуміла, що йшлося про Антуана, і всім тілом здригнулася від жахливого передчуття. Її зустріли мовчазним співчуттям.

— Ви мати Антуана Бюжа? — спитав поліцейський. — З вашим сином стався нещасний випадок, але гадаю, нічого серйозного. Він разом з іншими дітьми впав у каналізаційну траншею. Не знаю, яка там глибина, але зараз земля промерзла і дуже тверда. Вашого сина відвезли до лікарні Бретонно. Можливо, ще сьогодні ви зможете з ним побачитись.

Вже на вулиці Жермена скинула фартух, згорнула його і всунула під пахву, попередньо вийнявши з кишені гаманця та носову хусточку. Вона спершу хотіла була взяти таксі, та подумала, що ці гроші краще витратить на Антуана. Не відчуваючи ні холоду, ні втоми, вона всю дорогу пройшла пішки. Страждаючи, вона не відчула й краплі обурення, і, думаючи про Антуана, про їхнє життя на мансарді, вона вважала, що тепер розплачується за ці щасливі роки, які вихо-

пила у своєї долі. В цьому була її провина, і тепер, коли настав час розплати, нещастя все поставить на своє місце. «Цього слід було чекати,— думала вона,— я була занадто щаслива».

В лікарні її впустили до кімнати для відвідувачів, де вже сиділи чотири жінки й три чоловіки, що жваво про щось говорили.

З першого ж слова, яке вона почула, Жермена зрозуміла, що то були батьки інших дітей, які потрапили сюди разом з Антуаном. До того ж вона впізнала Фріула, невисоку брюнетку з грубими рисами обличчя, яка мала бакалійну крамницю на вулиці Рамей, куди Жермена іноді заходила щось купити. Вона хотіла була підійти до них і розпитати про те, що сталося, та ніхто не звернув на неї уваги, крім пані Фріула, яка непривітно глянула на жінку, що не мала ні пристойного пальта, ні чоловіка.

Жермена сіла скраєчку, прислухаючись до розмови, з якої так нічого й не зрозуміла, бо всі ці люди знали про те, що сталося, не більше за неї.

— Уявити собі не можу, як це могло статися,— побивався батько Нодена, молодий ще чоловік у синій формі кондуктора метро.

— Першим про це дізнався мій чоловік,— навмисне дуже голосно сказала пані Фріула, щоб Жермена почула, що вона, пані Фріула, одружена, а не самотня жінка.— Він хотів іти в гараж по машину, але я сказала йому: «Не треба, я поїду на таксі». Не можна ж залишати крамницю.

Кожний по черзі розказував, як він дізнався про нещастя. Уважно послухавши їх кілька хвилин, Жермена взнала прізвища батьків, що тут зібралися. Вона всіх їх добре знала, адже стільки разів чула про них від Антуана. З захватом і повагою розглядала вона цих Ноденів, Юшменів, Рожьє. Їй здавалося, що нещастя якось зблизило її з ними, хоч вона ясно усві-

домлювала відстань, що розділяла її і цих людей: кожний з них мав сім'ю, хороший фах, родичів, зручне помешкання. Вони, як і раніше, не помічали її, та Жермена й не думала на них ображатися і була їм навіть вдячна за їхню стриманість. Щоправда, її дещо лякала пані Фріула, яка час від часу вороже поглядала на її непоказну фігуру. Вона починала здогадуватися про причину цієї неприязні і могла легко переконатися в тому, якби всі її думки не були зайняті тривогою за долю сина. Життєвий досвід навчив її, що деякі дами, які, як і пані Фріула, стоять вище неї за громадським становищем, не дуже люблять бути на рівній нозі зі злиднями. Бакалійниця з вулиці Рамей була уражена в своєму естетичному почутті соціальної гармонії. Стосунки з особою, яка, можна не сумніватись, прижила дитину неодружена, породжували в її голові найбрудніші підозри. Вона була комерсантка, та ще й власниця машини. І хіба могла вона вірити в порядність таких людей, як Жермена? Та все ж вона наважилася спитати:

— А ви, пані, мабуть, теж прийшли з приводу цього сумного випадку?

— Так, пані. Я мати маленького Бюжа, Антуана Бюжа.

— А так, так! Антуан Бюж... Мені про нього розповідали. Кажуть, цей хлопчик — справжнє бісеня. Ви, напевне, теж чули про нього, пані Ноден?

— Так, Робер про нього розказував.

— От бачите, я так і думала, що вам теж про нього розповідали. Справжній шибайголова.

— Та що ви, запевняю вас, Антуан дуже слухняний хлопчик,— запротестувала Жермена, та пані Фріула не дала їй говорити.

— Може, він і не дуже зіпсований, але, як і багато інших, не привчений до дисципліни.

— За дітьми треба дивитися,— виголосив кондуктор метро.

Раді, що є кого звинуватити і можна знайти пояснення нещасному випадкові, батьки почали голосно обмірковувати проблеми дитячого виховання, і за їхніми загальними фразами вчувався досить прозорий натяк на те, як жила Жермена. Розтривожені батьки вибачали зараз усе своїм синам, яким нещасний випадок надавав ореолу невинності, і ніхто з них не мав сумніву, що у всьому винен був Антуан.

— Я нічим вам не дорікаю,— звернулася пані Фріула до Жермени,— мені не стане сміливості дорікати вам у такий момент, але правди ніде діти. Треба визнати, що якби ви краще дивилися за своїм хлопчиком, ми не зібралися б тут сьогодні. Але коли вже нещастя сталося, мені лишається тільки побажати, щоб цей випадок став для вас уроком, моя люба.

Інші матері, що їх вона закликала в свідки і яким було приємно, ніби пані Фріула говорила від їхнього імені, зустріли заключну частину цієї промови схвальним перешіптуванням.

Жермена, яка звикла, що їй завжди вичитують, покірно вислухала цей докір і, зняковівши від спрямованих на неї поглядів, тільки нижче схилила голову. Раптом зайшла медсестра.

— Заспокойтеся,— мовила вона,— нічого небезпечного немає. Щойно їх оглянув лікар. В декого, що правда, є перелом рук і ніг, є й незначні подряпини. За кілька тижнів усе заживе. Але вони всі дуже злякалися, всі трохи пригнічені, і краще буде, якщо ви з ними сьогодні не побачитесь. Приходьте завтра.

П'ятьох хлопчиків помістили в невеликій квадратній кімнаті, де вже лежало трое потерпілих приблизно їхнього віку, що потрапили сюди тижнів зо три тому.

Антуана поклали між Фріула та Юшменом, обличчям до Рожьє та Нодена, ліжка яких стояли поруч. Перша ніч минула неспокійно, наступний день теж був важкий. Через біль та високу температуру діти зовсім не розмовляли, їх не цікавило те, що відбувалося довкола. Ні в кого, крім Антуана, відвідини батьків не викликали ні великих радощів, ні хвилювання. Антуан про зустріч з матір'ю почав думати ще напередодні. Він переживав за матір, яка мала сама провести тривожну ніч у холодній мансарді, та хіба тільки цю ніч? Коли вона ввійшла до нього, Антуан жахнувся, побачивши її стомлене, змучене від безсоння обличчя. Здогадавшись, що непокоїть сина, вона поспішила його підбадьорити.

Ліворуч, на сусідньому ліжку, Юшмен, оточений стурбованою ріднею, відповідав на питання таким жалібним голосом, що можна було розплакатися. Праворуч Фріула бурчав на свою матір, незадоволений її солоденькою мовою. Вона називала його «своїм любим ангелятком» і «золотою матусиною дитиною». І все це перед його товаришами! Медсестра попросила, щоб на перший раз батьки не затримувались, і вони пробули всього з чверть години. В цій незвичній обстановці вони ніяковіли перед своїми дітьми, так раптово вирваними з-під їхньої опіки, адже через нещасний випадок ті отримали право на виключну увагу. Це ускладнювало розмову. Жермена Бюж не була збентежена біля ліжка Антуана, проте вона не насмілилась сидіти довше і собі пішла разом з усіма.

Маленький Баранкен, що єдиний з усіх лишився неушкоджений, упавши в рів, прийшов відразу після того, як батьки пішли. Його поява підбадьорила хлопчаків. Він щиро шкодував, що з ним нічого не сталося і він нічого собі не злавав.

— От вам пощастило, кожний з вас хоч що-небудь

собі зламав. Вчора ввечері мені дуже хотілося бути на вашому місці. Знаєте, що було, коли я повернувся додому? Батько прийшов з роботи, перевзувся, та як дасть мені ногою під бік. І цілий вечір тільки й мови було, що мене чекає каторга чи щось подібне. Зранку все почалося спочатку, а сьогодні ввечері, мабуть, буде продовження. Бо коли він почне, то вистачить на цілий тиждень.

— Точнісінько, як у мене,— мовив Рожьє.— Якби зі мною нічого такого не сталося, мені теж не минути б доброго прочухана!

Якби не так боліло, то вони були б щасливі, що потрапили до лікарні. Тільки Антуан, якого мати ніколи не лаяла, не радів з цього. Навіть Фріула, що його, здається, пестили батьки, запевняв, що для нього було б дуже ризиковано повернутися додому, як повернувся Баранкен у розірваному пальті і без жодної подрпини.

Наступні дні минули веселіше. Розтягнені сухожилля, вивихи вже не причиняли такого болю, і навіть взяті в гіпс руки й ноги перестали турбувати. Лежачи непорушно, вони тільки й могли, що читати та розмовляти. Багато говорили про останню експедицію, і кожен знову гаряче її переживав. Іноді здійсмалися такі бурхливі суперечки, що навіть медсестрам ледве вдавалося їх утихомирити.

Посилаючись на уроки минулого, Фріула розхвалював принципи порядку і влади, запевняючи, що якби в них був ватажок, то зовсім нічого не трапилось би.

— Та ти ж сам злякався,— не згоджувались інші.

— Але я втік останній,— уточнив Фріула.— Я був змушений тікати, бо ви залишили мене напризволяще, нікчемні боягузи.

Суперечки ставали все бурхливішими ще й тому, що потерпілі не могли вставати і їм ніщо не загрозувало, коли вони підносили кулак сусідові до носа.

Примирення наставало, коли мова заходила про семимильні чоботи. Хлопчики побоювалися, щоб крамар часом не знайшов на них покупця. Тому вони завжди з нетерпінням чекали приходу Баранкена. Вони тремтіли від думки, що він може принести їм погану звістку. Баранкен знав про це і, заходячи до палати, одразу ж заспокоював друзів. Чоботи, як і раніше, стоять у вітрині, і він навіть доводив, що з кожним днем вони стають все кращими — так і сяють, а хутряна оторочка стала ще шовковистішою. Під вечір, коли сутеніло, а ламп ще не запалювали, неважко було переконати себе в тому, що чоботи повністю зберегли свою чудодійну властивість, і всі в це повірили. Зрештою ніщо не приносило таких радощів, ніщо так не заспокоювало хлопчиків, змушених лежати в ліжку, як розмови про чарівні властивості семимильних чобіт. Кожен голосно мріяв про те, що він зробив би з чобітьми. Фріула був захоплений думкою побити всі світові рекорди з бігу. Мрії Рожьє були набагато скромніші. Коли б його послали купити чверть фунта масла чи літр молока, він зміг би купувати їх в якомусь норманському селі, де вони набагато дешевші, а різницю брав би собі. Зрештою всі одностайно зійшлися на тому, що непогано було б кожний четвер, вільний від занять, проводити десь у Африці чи в Індії, воюючи з дикунами або полюючи на диких звірів. Антуана, не менш ніж його товаришів, спокушали плани таких експедицій. Але в нього були ще й свої, дорожчі для його серця, мрії, які він приховував від усіх. Матері його не треба було б тоді клопотатися тим, що їм їсти. Коли в них не буде грошей, він взуватиме семимильні чоботи і за десять хвилин зможе обійти всю Францію. В Ліоні він візьме з прилавка шматок

м'яса; в Марселі — хліба; в Бордо — який-небудь овоч; літр молока — в Нанті, чверть фунта кави — в Шербурі. Та й це ще не все, в мріях він літав ще далі: він зміг би дістати для матері хороше генле пальто. А може, й пару черевиків, адже в неї були всього одні черевики, та й ті вже зовсім зносились. А коли треба буде платити за квартиру, а в них не буде ста шістдесяти франків, він їх дістане. Це досить просто. Він зайде до розкішного магазину в Ліллі або в Каркасоні, де покупці багаті і не стискають в кулаці всі свої гроші. В ту хвилину, коли яка-небудь пані буде брати здачу з прилавка, він візьме у неї з рук банкноти, і не встигне вона навіть отямитися, як він повернеться на Монмартр. Хоч забирати чужу власність і не дуже приємно, навіть коли це робиш подумки, лежачи в ліжку. Але голодувати — це неприємніше. А коли нічим платити за мансарду і доводиться в цьому зізнатися консьержці чи давати обіцянки власникові будинку, стає так соромно, ніби ти справді щось украв.

Жермена Бюж, як і інші батьки, приносила своєму синові і апельсини, й цукерки, і журнали з малюнками. Та незважаючи на все це, Антуан ще ніколи так не відчував своїх злиднів, як у лікарні. І все через інших батьків. Коли він слухав балачки рідних, що приходили до своїх синів, їхнє життя здавалося йому надзвичайно цікавим і багатим на події, життя, в якому були брати, сестри, собаки, кішки й канарки. Всі хлопці мали друзів серед сусідів по поверху, друзів по всьому кварталу, по всьому Парижу, у передмісті, у провінції і навіть за кордоном. Розповідалося про якогось дядька Еміля, тітку Валентину, кузенів з Аржантейля, про лист з Клермон-Феррана чи з Бельгії. Юшмен, наприклад, який у школі нічим не виділявся, мав кузена авіатора, а дядько його працював

у Тулоні на заводі, що виготовляє зброю. Іноді приїздили родичі аж від Італійської брами, або з Епіналю. Якось біля ліжка Нодена зібралася ціла сім'я — п'ятеро душ з Кліші.

Жермена Бюж завжди сиділа одна біля Антуана і ніколи ні про кого не розповідала. У них не було ні дядьків, ні кузенів, ні друзів. Ніяковіючи при одній згадці про всіх цих численних родичів, вони вже не почували себе так невимушено і безпосередньо, як першого дня. Жермена розповідала про свої справи дуже коротко, боячись, щоб її, бува, не почули Фріула або його мати, бо вона здогадувалася, що синові крамаря буде не дуже приємно лежати поруч з сином прибиральниці. Антуан, турбуючись, що заради нього вона відмовляє собі в харчах, просив матір не витрачати грошей на цукерки та журнали з малюнками і теж боявся, щоб його не почули інші. Тому вони розмовляли майже пошепки, а здебільшого мовчали, дивлячись одне на одного або мимоволі прислухаючись до розмов сусідів.

Якось під вечір, коли всі відвідувачі пішли, Фріула, завжди такий балакучий, довго лежав мовчки, з застиглим поглядом, ніби чимсь засліплений. Антуану, який спитав його про причину такої дивної мовчанки, він спочатку тільки й відказав:

— Друже, це чудово!

Він не міг приховати свого захвату, але докори сумління щодо товаришів утримували його від бажання поділитися своєю радістю. Зрештою він не витримав:

— Я все розповів матері. Вона мені їх купить. Коли я повернуся додому, вони будуть моїми.

У Антуана похололо в грудях. Тепер чоботи перестануть вже бути спільним скарбом, яким кожен міг володіти, не боячись образити товариша.

— Я тобі їх позичу,— пообіцяв Фріула.

Антуан тільки похитав головою. Він сердився на Фріула за те, що той розказав своїй матері таємницю, яка мала належати тільки їм.

Вийшовши з лікарні, пані Фріула дісталася на таксі до вулиці Елізе-де-Боз-Ар, де легко відшукала крамничку, про яку їй говорив син. Чоботи ще стояли там на почесному місці. На кілька хвилин вона затрималась перед вітриною, розглядаючи виставлений там старий мотлох і читаючи пояснення. Її знання з історії були такі куці, що навіть авторучка часів Кампо-Формійської угоди не справила на неї найменшого враження. Вона не дуже цінувала такий вид комерції, але дещо у вітрині їй сподобалось. То була табличка з написом: «Кредит надається лише людям з достатком».

Це попередження їй здалося дещо нетактовним, але їй сподобалися принципи крамаря. Вона прочинила двері і побачила під електричною лампочкою, що освітлювала крамничку, миршавого дідка, який сидів проти опудала великого птаха, з яким, здавалося, грав у шахи. Не звертаючи уваги на прихід пані Фріула, він і далі переставляв фігурки на шаховій дошці, по черзі роблячи хід то за себе, то за свого партнера. Час від часу він осміхався з войовничим і задоволеним виглядом звичайно тільки тоді, коли робив хід за себе. Коли оторопіла пані Фріула вже хотіла була заявити про себе, старий раптом звівся з місця і, блискаючи очима та погрожуючи пальцем перед головою птаха, став вигукувати:

— Ви шахрай! Не викручуйтесь! Ось ви знову ошукали мене: непомітно переставили свого коня, щоб прикрити королеву, що виявилась під подвійною загрозою і яку я обов'язково побив би. Ага! Ви в усьому визнаєтесь. Вельмишановний пане, ви знаєте, про що ми щойно домовлялись, тому я конфіскую вашого коня.

Він справді прийняв фігурку з шахової дошки й поклав її собі до кишені. Після цього, переможно поглядаючи на птаха, він почав сміятись, як божевільний. Впавши на стілець і схилившись над шахами зі схрещеними на грудях руками, він весь затрусився від безгучного реготу, час від часу у нього виривався пронизливий звук, схожий на мишачий писк. Пані Фріула вже трохи злякалася і думала, чи не краще їй зовсім піти. Тим часом дідок втихомирився і, втираючи сльози, що виступили йому на очі від сміху, знову звернувся до свого дивного партнера:

— Пробачте, ви такі смішні, коли сердитесь! Прощу вас, не дивіться так на мене, бо я знову сміятимусь. Ви, можливо, цього й не підозрюєте, але насправді ви дуже потішні. Слухайте-бо, я охоче забуду все, що сталося. Я віддам вам вашого коня.

Він витяг з кишені фігурку коня і, поставивши її на місце, став обмірковувати наступний хід.

Мадам Фріула все ще вагалася. Адже не для того витратилась вона на таксі, щоб піти ні з чим. Тож вона вирішила лишитися і, щоб звернути на себе увагу, кілька разів кахикнула. Лише при третьому покашлюванні ганчірник повернув голову, подивився на неї здивовано і ніби з докором, а тоді спитав:

— Ви вмієте грати в шахи?

— Ні,— відказала пані Фріула, збита з пантелику раптовим питанням.— Не вмію. Колись я грала в шашки. Дід мій добре грав у шахи.

— Коротко кажучи, в шахи ви не граєте.

Кілька секунд він роздивлявся її, наче якусь дивовижу, міркуючи, що привело сюди цю жінку. Не знайшовши відповіді на своє німе запитання і втративши до неї будь-яку цікавість, він байдуже махнув рукою і, знову повернувшись до шахів, мовив, звертаючись до птаха:

— Ваш хід, пане.

Пані Фріула, здивована таким неласкавим прийомом з боку цього дивного крамаря, розгубилася.

— А так, так,— скрикнув дідок, потираючи руки.— Партія стає цікавою. Хотів би я знати, як ви виплутаєтесь з цього скрутного становища.

— Пробачте,— вирішила нагадати про себе пані Фріула,— я клієнт, я хочу купити у вас одну річ.

Цього разу здивований був старий.

— Покупець!

Якусь мить він вдумувався в зміст цього слова, а потім, повернувшись до птаха, повідомив йому співголоса:

— Покупець!

Поринувши в свої думки, він знову почав вивчати шахівницю. Раптом його обличчя засіяло.

— А я і не помітив, як ви зробили хід. Гра стає дедалі цікавішою. Оце справді чудова гра, на яку я й не сподівався. Вітаю вас. Обстановка повністю змінилася. Цього разу під загрозою опинився я.

Побачивши, що старий знову поринув у гру, пані Фріула відчула, що її образили, і мовила дуже голосно:

— Я не хочу витратити півдня на те, щоб любитися вашою грою. У мене є й інші справи.

— Чого ж ви хочете, пані?

— Я прийшла сюди, щоб дізнатися, скільки коштують чобітки, виставлені у вітрині.

— Три тисячі ф'ранків,— оголосив крамар, не відриваючи носа від шахівниці.

— Три тисячі ф'ранків! Та ви божевільний!

— Так, пані.

— Слушайте-бо, три тисячі ф'ранків за пару чобітків, це ж безглуздя! Ви, напевно, жартуєте.

Цього разу старий звівся і, наблизившись до настирливої клієнтки, роздратовано вигукнув:

— Пані, ви будете платити за ці чобітки три тисячі франків чи ні?

— Це вже занадто,— скипіла пані Фріула.— Звісно, ні!

— Тоді не будемо більше про це й розмовляти, і не заважайте мені грати в шахи.

Дізнавшись про те, що Фріула стане власником семимильних чобіт, його товариші страшенно обурились. Він спробував їх заспокоїти:

— Якщо я їй сказав матері про чоботи,— виправдувався Фріула,— то зробив це ненавмисне. Та й зрештою вона нічого певного не обіцяла. Просто не відмовила, та й усе.

Але, пригадуючи ту незвичайну радість, яку так необережно він не зміг приховати, вони йому не вірили. Цілісінький день з ним майже не розмовляли, відповідаючи крізь зуби. Проте в душі у кожного і далі жила надія, що виявилась сильнішою за всі побоювання, і кожен втішав себе тим, ніби немає серйозних причин хвилюватися. Поступово про чоботи стали згадувати щодалі рідше і не так охоче, принаймні вголос.

Обмірковуючи вчинок Фріула, кожен з них заплював надією і починав будувати свої плани. Яюсь після того, як мати пішла, обличчя Юшмена просяяло від щастя, і цілісінький вечір він урочисто мовчав. Наступного дня настала черга Рожьє та Нодена пережити таке саме щастя.

Фріула першого виписали з лікарні, і коли друзі, що лишилися, попросили провідувати їх, він не втримався, щоб не сказати:

— Уявляєте, що означає для мене вийти з лікарні!

Дорогою додому він ні про віщо не розпитував батька, бо з делікатності не хотів зіпсувати задоволення батькам, які, напевно, приготували йому присм-

ний сюрприз. І хоч вдома теж ніхто не згадав про чоботи, це не дуже його занепокоїло. Зранку батьки були зайняті в крамниці. Вони обов'язково подарують йому чоботи за обідом. Тим часом він пішов гратися в двір, куди виходила задня кімната крамниці, і став майструвати собі літак-випилювач. Він мав усе необхідне: ящики, бочки, пляшки, банки з консервами — у дворі був склад. В порожній ящик він прилаштував бортові прилади — коробку лососевих консервів та банку зеленого горошку, а пляшка з коньяком правила за кулемет. Фріула летів на висоті тисяча двісті метрів, коли це в чистому небі помітив ледь видиму цятку — ворожий літак. Не розгубившись, він зробив свічку, набравши висоту у дві з половиною тисячі метрів. Ні про що не підозрюючи, супротивник спокійно летів собі далі. Фріула кинувся на нього, застрочив з кулемета, але тої ж хвилини, коли він нагнувся над краєм ящика, пляшка вислизнула йому з рук і розбилася об камінь, яких було багато в дворі. Нітрохи не збентежившись, він процідив крізь зуби:

— Тварюка! Вцілів прямісінько в кулемет.

Пані Фріула, яка саме зайшла в задню кімнату, почувши шум, виглянула в двір і побачила скалки розбитої пляшки й розлитий коньяк.

— Ну, це вже занадто, — розсердилася вона. — Ще й додому не встиг повернутися, як знову бешкетуєш. Лишався б уже краще там, де був. Треба ж було розбити пляшку найкращого коньяку, який подорожчав недавно на десять процентів. А я ще хотіла сьогодні піти купити йому чоботи, тепер можеш з ними попрощатись. І не заїкайся більше про них. До того ж це просто смішно — примушувати мене будь-що купувати ці чоботи. В тебе й так є пара новісіньких гумових чобіт.

Рожьє вийшов з лікарні на два дні пізніше. Коли він вдома наважився сказати про чоботи, всі дуже

здивувалися. Проте мати все ж згадала про обіцянку і пробурмотіла:

— Чоботи, звичайно, я про них пам'ятаю.

Побачивши, що вона не знає, що сказати, батько похопився їй на допомогу:

— Чоботи,—мовив він,—це, звичайно, гарна річ, але про них поговоримо тоді, коли ти краще вчитимешся в школі. Зламав ногу, то вже і думаєш, що тобі все дозволено. Коли ти лежав у лікарні, мати справді тобі дещо пообіцяла. Але тепер ти одужав, і перед тобою має бути лише одна мета — надолужити згаяний час. В кінці року, якщо ти гарно вчитимешся, тобі й самому буде приємно усвідомлювати, що працював ти не даремно, а тоді подивимось, обміркуємо, зважимо. Це ж не горить, чи не так? Попрацюй спочатку.

Ноден, що повернувся додому на день пізніше, був так само розчарований. Мати, яка ще напередодні підтвердила свою обіцянку, тепер на його питання про чоботи не уважно відказала:

— Спитай у батька.

— Ох, уже мені ці чоботи,— пробурчав батько з таким байдужим виглядом, ніби дружина збиралася йому розповідати про причини Тридцятилітньої війни.

Антуан та Юшмен, ліжка яких стояли поруч, пробули в лікарні ще цілий тиждень після того, як виписали Нодена. Щирі розмови, якими був зайнятий майже весь день, перетворювалися для Антуана в досить таки тяжке випробування.

Протягом цього тижня йому довелося ще більше мучитися через свої злидні. Не бачачи в своєму житті нічого такого, про що було б варто поговорити, він слухав усе, що розповідав йому Юшмен, вставляючи тільки зрідка свої зауваження. Немає нічого принизливішого за роль бідного попихача. Адже відомо, що справжні переживання в класичній трагедії завжди

випадають на долю попихачів. Жаль проймає, коли бачиш цих добрих людей, з якими ніколи нічого не трапляється, але які ввічливо і терпляче змушені вислуховувати нудні розповіді героя, захопленого власними пригодами. Юшмен, зловживаючи терплячістю Антуана, аж захлинався, коли розважав його анекдотами про всіх своїх родичів. Особливо охоче він говорив про своїх дядьків та тіток, на які покладав великі надії. Бо ж якщо вже на батька й матір не доводилось розраховувати, як це підтвердив досвід Фріула, Рожьє та Нодена, то тепер лишалося вірити в щирість дядьків та тіток. Як послухати його, то виходило, ніби всі родичі ще й будуть сперечатися, кому випаде честь купити Юшменові семимильні чоботи. У Антуана вже голова йшла обертом від всіх цих дядьків Жюлів, Марселів, Андре, Люсьєнів, тіток Ганн, Робертін та Леонтін. Вечорами, коли інші діти спали, він частіше й довше, ніж завжди, роздумував над своєю дивною долею, яка не дала йому ні дядька, ні тітки, ні кузена у цілому світі. Він не був сирота, але йому було сумно від того, що їхня родина така малочисельна. Та зрештою Антуанові обридло бути бідним і слухати інших. Якось, коли Юшмен розповідав йому про свою тітку Жюстіну, Антуан перебив його, ненароком зауваживши:

— Подумасш, тітка Жюстіна, яке мені до неї діло. Я тільки й думаю про свого дядька, який має ось повернутися з Америки.

Юшмен, здивувавшись, аж очі витріщив і вигукнув:

— З Америки?

— Авжеж, це мій дядько Віктор.

Антуан трішки зашарівся. Йому ніколи ще не доводилося брехати. Його життя було таке просте, що в цьому не було потреби. Юшмен засипав його запитаннями, і йому довелося й далі вигадувати вперше в житті, але треба визнати, що образ дядька Віктора

він розписував не без задоволення. Це було серйозніше за гру — він ніби мстився за своє безрадісне життя. Дядько Віктор був у всьому прекрасний — вродливий, надзвичайно сміливий і благородний, дуже сильний, ще й мав свідоцтво про закінчення середнього учбового закладу; щотижня він знищував когось із своїх ворогів і чарівно грав на губній гармошці. То й сумніву не могло бути, що він сам загине, а дістане племяннику семимильні чоботи. І ціна його, звісно, не спинить. Антуан стільки натерпівся в ролі попи-хача і тепер розповідав з таким піднесенням і переконливо, що Юшмен майже втратив будь-яку надію мати ті чоботи.

Наступного ранку Антуана мучили докори сумління, і він жалкував, що напередодні дав волю своїй бурхливій уяві. Тепер хлопець не знав, як позбутися того дядька Віктора. Намагався забути, не думати про нього, але створений ним образ дядька був занадто сильний і оригінальний. Тож потроху Антуан настільки звик до думки про існування вигаданого дядька, що всі наступні дні говорив тільки про нього. Докори сумління майже зовсім не мучили його, за винятком годин, коли до нього приходила мати. Йому дуже хотілося б і її познайомити з дядьком Віктором, подарувавши їй такого чудового родича, але він не знав, як це зробити. Він не може просити її, щоб вона була співучасницею його обману. Він уже міркував, чи не почати й собі, як це роблять інші діти, розмову з нею так: «От якби в нас був дядько, якби він жив у Америці і якби його звали Віктором». Але мати, дитинство якої було надто безрадісне, навряд чи зрозуміє його гру. В свою чергу Жермена відчувала, що сина її щось непокоїть. І вони обоє страждали, не наважуючись звіритись одне одному.

З великою тривогою Антуан чекав дня, коли його випишуть з лікарні. Тоді вже напевне товариші ска-

жуть йому: «Ага, дядько повернувся з Америки, а чоботи все ще стоять у вітрині». Безглуздо пояснювати, що дядько Віктор в останню хвилину відклав свою подорож,— герой, який не прийде на допомогу, коли він потрібен,— вигадка, ілюзія. Ось тоді вже вони поглузують з нього, і хтось зловтішно питає: «А чи твого дядька часом не показували в кіно?»

Антуана і Юшмена виписали з лікарні одпочасно. З самісінького ранку йшов холодний дощ, і мимоволі доводилося жалкувати за затишною лікарняною палатою. Юшмен пішов перший, а Антуанові ще треба було зачекати матір, яка затрималась, прибираючи крамницю різника Лефорта. Він волів би, щоб вона й зовсім не прийшла,— так хвилювала його подальша доля дядька Віктора. Жермена Бюж спізнилася. Їй було незручно образити різника, який люб'язно запропонував підвезти її на своїй машині якихось п'ятсот метрів, тож довелося чекати на нього цілу годину в крамниці.

Вийшовши на вулицю вперше після довгого лежання, Антуан ішов невпевнено. Незважаючи на вітер і дощ, він не дозволив матері витратити гроші на таксі, і весь шлях додому вони пройшли пішки. Вони йшли потихеньку, але підйом на Монмартр був такий крутий і довкола було так похмуро, що втомлений хлопчик зовсім вибився з сил. Він уже не міг навіть відповісти матері. А при думці, що доведеться ще сходити на сьомий поверх, він тихенько заплакав під капюшоном. Але ще тяжча була зупинка в кімнатці консьєржки. Вона розпитувала його із вдаваною щирістю, крізь яку виглядала зневага, що її мають бідняки до людей, ще злиденніших за них. До того ж вона намагалася говорити дуже голосно, ніби перед нею були якісь нікчемні істоти. Антуанові довелося показати їй ногу, місце перелому, і розповісти, як це

сталося. Жермена воліла б, щоб вона швидше відчепилася, але не зважувалася розгнівати таку впливову особу. Антуан змушений був ще й подякувати консьєржці, що вона зволила подарувати йому десять су.

Діставшись нарешті мансарди, Антуан зупинився здивований: кімнату було обклеєно новими шпалерами. Мати схвильовано чекала, як син зустрине цей сюрприз. Антуан ледве спромігся посміхнутись, щоб приховати свої почуття. Тільки тепер він відчув, як любив старі шпалери, байдуже, що вони були порвані, закіптявілі, з подекуди стертим від часу і бруду малюнком. Але ж на тих шпалерах він звик розрізняти уявні пейзажі, і тварин, і людей, які починали оживати в сутінках. На блідо-зеленому, ніби вицвілому тлі нових шпалерів було розкидано темно-зелені очка. З тонкого паперу, недбало приклеєні випадковим робітником, вони здавались якимись хворобливими. Жермена затопила в грубці, тяги не було — і хата сповнилась димом; довелося відчинити вікно. Вітер і дощ вдерлися до кімнати, але з двох лих довелося вибрати менше. Сидячи на ліжку, Антуан міркував про життя з тою ранньою проникливістю, яка часто з'являється в дітей, що перенесли тяжку недугу. Застеливши стіл і насипавши йому супу, мати спитала:

— Ти радий?

І, усміхаючись, огледіла хворобливі стіни.

— Так, подобається, гарно,— відповів Антуан.

— Знаєш, я довго вагалася. Там були ще рожево-білі, але вони легко брудняться. Я хотіла була тобі показати зразки, щоб ти сам вибрав, але потім вирішила зробити тобі сюрприз. Тобі справді подобається?

— Так,— повторив Антуан,— подобається.

І він тихо заплакав такими гіркими і рясними сльозами, що здавалося їм не буде кінця.

— У тебе щось болить? — допитувалася мати.— Тобі нудно? Ти шкодуєш за товаришами?

Він тільки хитав головою. Пригадуючи, що він і раніше плакав через їхні злидні, вона спробувала заспокоїти його — зараз усе гаразд. Вона тільки-но заплатила за помешкання, і тепер три місяці можна про це не думати. А минулого тижня вона знайшла собі ще роботу на півтори години зранку, її прибиранням там задоволені.

— А ще я тобі не сказала, що вчора ввечері здох песик мадемуазель Ларрісон. Бідний Флік, то був непоганий песик, та раз його вже немає, чому б нам з цього не скористатися? Від сьогодні я забиратиму залишки з обіду мадемуазель Ларрісон. Вона мені це сама люб'язно запропонувала.

Антуан хотів би відповісти на цю милість долі словами подяки, та не зміг подолати своєї розпуки, його сум настільки стурбував матір, що наступного ранку вона боялася залишити його одного. О пів на другу, бачачи, що він трохи заспокоївся, вона пішла прибирати до мадемуазель Ларрісон, яка одразу ж знайшла причину, щоб причепитися.

Жермену Бюж весь час турбував прихований сум Антуана, і вона вирішила піти до школи й розпитатися у товаришів сина. Краще за інших вона знала маленького Баранкена, якого часто зустрічала біля ліжка Антуана або при вході до лікарні. Її надії повністю справдилися. Баранкен, не роздумуючи й хвилини, розповів, у чому річ. Від нього Жермена дізналася і про чарівні чоботи, і про дядька Віктора з Америки.

Їй довелося довго бродити вулицями, перш ніж вона натрапила на крамничку ганчірника. Вітрина була освітлена, але двері замкнені. Коли вона спробувала повернути клямку дверей, крамар, відсунувши красчок килимка, зробив їй знак іти геть. Жермена, не зрозумівши його жеста, показала на чоботи у вітрині. Тоді старий прочинив двері і спитав:

— Хіба незрозуміло? Крамницю зачинено.

— Зачинено? — здивувалася Жермена.— Та ще ж немає шостої години.

— Крамниця сьогодні й не відчинялась. У мене сьогодні день народження. Дивіться!

Сказавши це, він з'явився в прочинених дверях, і Жермена побачила, що він був у фраці і в білій краватці. Вона спробувала була пояснити йому, чого сюди прийшла, почала розповідати про Антуана, який чекав на неї вдома, але старий перебив її:

— Пані, мені дуже прикро, але, повторюю, сьогодні в мене день народження. У мене гість — приятель, що прийшов привітати мене. Він швидко озирнувся й додав, понизивши голос: — Він занепокоєний. Йому хочеться знати, з ким я розмовляю. Заходьте і вдайте, ніби прийшли привітати мене з днем народження. Він дуже розсердиться, бо ж він страшенно ревнує, а тому було б непогано провчити його.

Жермена скористалася з нагоди і зайшла вслід за старим. В крамниці нікого не було, крім опудала птаха, про яке їй вже розповідав Баранкен. Цього разу птах був просто-таки чудовий: мав навіть монокля, чорною стрічкою прив'язаного до одного з крил, а посеред довгої шиї було пов'язано білий галстук.

Ганчірник підморгнув Жермені і так голосно, як тільки міг, звернувся до неї:

— Княгине, як це люб'язно з вашого боку згадати давнього приятеля, яка це приємна несподіванка для мене.

Зловтішно всіхаючись, він нишком доглядав на птаха, щоб переконатися, яке враження справили на нього ці слова. Від здивування Жермена не знала, що й казати, але говіркий крамар вів усю розмову сам, і тому вона трохи підбадьорилась. А той, повернувшись до птаха, вже заявляв з переможним виглядом:

— Княгиня мені все пояснила. В усьому винна дружина маршала Анкра¹.

Забувши про княгиню і повернувшись до неї спиною, він кинувся в дискусію на історичну тему, в якій його, мабуть, було переможено, бо зрештою він змовк, ображено поглядаючи на птаха. Жермена, що вже не знала, що робити далі, скористалася з цієї мовчанки, щоб нагадати йому знову: вона прийшла купити чоботи.

— Дуже цікаво,— відмовив крамар.— З деякого часу багато людей питає про них.

— Скільки вони коштують?

— Три тисячі франків.

Він відповів це машинально і не зауважив переляку клієнтки. Та раптом він скочив з місця і розгнівано закричав, звертаючись до птаха:

— Звичайно, ви й тут перечите! Думаєте, що чоботи не коштують трьох тисяч франків? Будь ласка, не соромтесь сказати це вголос. Сьогодні, коли ви в мопоклі, вам усе дозволено.

Помовчавши трохи, він повернувся до Жермени і мовив, злісно посміхаючись:

— Ви чули? Виявляється, мої чоботи коштують всього двадцять п'ять франків. Ну що ж, нехай так! Беріть їх за двадцять п'ять франків. Ви бачите, я тут більше не господар. Тут розпоряджається цей пан, я підкоряюсь його волі. Беріть їх, пані.

Він зняв чоботи з вітрини, загорнув у газету і простяг Жермені.

— Нікчема! — буркнув він птаху.— Через вас я втратив дві тисячі дев'яtsel сімдесят п'ять франків.

Жермена, яка саме відкривала гаманець, щоб розрахуватися, зникла від цього зауваження.

¹ Її було спалено як чаклуку в 1617 році.

— Я не хотіла б з цього користатися,— звернулася вона до старого.

— Облиште,— прошепотів він,— я з ним сам порахуюся. Це заздрісний і злий тип. Зараз я проткну його одним ударом шаги.

Жермена помітила, що, коли він брав двадцять п'ять франків, руки йому тремтіли від обурення. Отримавши гроші, він повернувся і, розмахнувшись, пожбурих монети в голову птаха, розбивши моноклъ, рештки якого висіли на чорній стрічці. А тоді, навіть не перевівши подиху, схопив з вітрини стару шаблю і витяг її з піхов. Жермена втекла з крамниці, не чекаючи, що буде далі. На вулиці вона подумала, чи не сказати про це поліцейському або комусь із сусідів. Йй здавалося, що птахові насправді загрожує небезпека, та, добре розміркувавши, вона вирішила, що це лише накличе неприємності на старого.

Побачивши нові чоботи, Антуан зашарівся від щастя, і тепер навіть поганенькі нові шпалери здалися йому справді чудовими — кольору яскравої весняної зелені. Вночі, коли мати заснула, він тихенько встав, одягнувся і взув семимильні чоботи. В темряві він навпомацки дістався до вікна, обережно розчинив його і видряпався на край дубового карниза. За першим кроком він опинився на околиці Росні-су-Буа, за другим — у департаменті Сена-і-Марна. За десять хвилин він був уже аж на кінці світу. Там він зупинився серед широкого луку, щоб назбирати букет перших сонячних променів, які він перев'язав сріблястою паутинкою бабиного літа.

Повертаючись назад, він легко відшукав свою мансарду і нишком шмигнув до свого ліжечка. Оберемок сонячних променів, який Антуан поклав на вузьке ліжко своєї матері, осяяв її сонне обличчя, і хлопчикові здалося, що вона вже не така стомлена.

ЛЮДИНА, ЩО ПРОХОДИЛА КРІЗЬ СТІНИ

На Монмартрі, по вулиці Оршан, на четвертому поверсі будинку № 756, мешкав один славний чоловік на ім'я Дютійсьль-Прилипа, наділений дивним даром без перешкод проходити крізь стіни. Він носив пенсне, невеличку чорну борідку і служив чиновником третього класу в департаменті ресстрацій. Взимку, в погожу годину, ходив пішки, натягнувши на голову свій капелюх-котелок.

Свій дивовижний дар Дютійсьль-Прилипа виявив на сорок третьому році життя. Якось ввечері, коли він стояв у вітальні своєї холостяцької квартири, раптом погасло світло, якийсь час він просувався навпомацки, а коли нарешті світло знову спалахнуло, він побачив, що стоїть на сходах четвертого поверху. Цей випадок змусив його замислитись — адже двері його квартири було замкнено зсередини, і, всупереч здоровому глузду, йому не зоставалось нічого іншого, як зайти до хати так, як він щойно вийшов, тобто через стіну. Ця дивна властивість, яка зовсім не підходила до його духовних запитів, трохи стурбувала його. Наступного дня, то була якраз субота, кінець тижня, він звернувся до лікаря, який жив недалеко від нього, і розповів про свою пригоду. Лікар сам зміг пересвідчитися, що хворий каже правду, і, уважно оглянувши його, встановив, що причиною хвороби є гвинтоподібне затвердіння щитовидної залози. Він виписав йому для лікування максимальну затрату енергії та порошки з суміші рисового борошна з гормонами кентавра — по два порошки на рік.

Прилипа випив перший порошок, сховав ліки в шухляду столу і зовсім про них забув. Витрачати свою енергію йому особливо не доводилось, бо його посада чиновника, як уже повелось, не потребує особливих зусиль, а у вільні години він читав газети та колекціонував марки, на що також не витрачається великої енергії. Тож минув рік, а Дютійєль ще не втратив здатності проходити крізь стіни, та він ніколи не користався з цього, хіба що тільки через недогляд, бо пригод він не любив, та й уяву мав досить убогу. Йому навіть на думку не спадало заходити до квартири якимсь інакше, ніж через двері, спочатку відімкнувши їх, як і належало, ключем. Мабуть, він так мирно і дожив би до старості, якби одна надзвичайна подія не порушила його спокою. Пана Мурона, начальника його відділу, перевели на іншу посаду, а на його місце призначили пана Лекюїє, людину неговірку, з вусами щіточкою. З першого ж дня новий начальник присікався до Дютійєля за його пенсне на шворочці та за чорну борідку і всією своєю поведінкою дав зрозуміти, що ставиться до нього, як до старої, нікому не потрібної, навіть бридкої речі. Та особливо неприємне було те, що пан Лекюїє вирішив провести в своєму відділі деякі зміни,— от вони й порушили душевний спокій його підлеглого. Ось уже двадцять років, як Дютійєль починав офіційні листи так: «Посилаючись на Ваш лист від такого-то числа й місяця цього року і з огляду на наш попередній обмін листами, маю честь повідомити Вас, що...» Це формулювання панові Лекюїє забажалося замінити коротшим, на американський лад: «У відповідь на Ваш лист від такого-то, повідомляю...» Дютійєль ніяк не міг звикнути до цього нового епістолярного стилю. І машинально, мимо своєї волі, він продовжував писати в традиційній манері, і ця впертість накликала на нього все більшу неприязнь начальника. Атмосфера в де-

партаменті реєстрації з кожним днем ставала дедалі нестерпнішою. Зранку Дютійєль ішов на роботу неохоче, а ввечері, вже лігши спати, часто не міг одразу заснути і хвилині п'ятнадцять щось розмірковував.

Розгнівавшись на такий упертий консерватизм, який перешкоджав успішному проведенню його реформи, пан Лекюїє перевів Дютійєля з загальної канцелярії до напівтемної комірчини поруч зі своїм кабінетом. Потрапити туди можна було лише з коридора через вузькі двері, прикрашені табличкою, де великими літерами стояло: «Комора». Дютійєль покійно стерпів своє нечуване приниження, але вдома, читаючи в газеті у відділі хроніки про якийсь кривавий злочин, він ловив себе на думці, що бажає панові Лекюїє всього найгіршого.

Якось начальник удерся до комірчини, розмахуючи листом, і почав кричати:

— Нєгайно перепишіть мені оцю гидоту. Перепишіть цю огидну мазанину! Вона ганьбить мій відділ!

Дютійєль спробував був заперечити, але куди там! — пан Лекюїє заревів на нього, обізвав його старим неуком і рутинером, а виходячи, зім'яв листа і пожбурих його йому прямо в обличчя. В сумирному Дютійєлі озвалася гордість. Залишившись у комірчині на самоті, він трохи похвилювався, але раптом на нього зійшло натхнення. Вставши з-за столу, він зайшов у стіну, яка відділяла його комірчину від кабінету начальника, але зайшов дуже обережно, так щоб з другого боку назовні виступала тільки одна голова. Пан Лекюїє, який ще не заспокоївся, сидів за своїм робочим столом і, переглядаючи подані йому на підпис папери, саме ставив кому в листі якогось службовця, коли враз почув кахикання в кімнаті. Підвівши очі, він з невимовним жахом зупинив погляд на голові Дютійєля, яка, здавалося, ніби висіла на стіні, наче мисливський трофей. Але ця голова була

жива. Крізь скельця пенсне зі шворочкою вона дивилася на Лекюїє повними ненависті очима. Мало того, голова почала говорити.

— Добродію,— заговорила голова,— ви негідник, хуліган, розбишака!

Занімівши, з відкритим від жаху ротом, пан Лекюїє не міг відвести погляду від цієї появи. Нарешті насилу відірвавшись від крісла, він вибіг у коридор і кинувся до комірчини. Дютійєль, з пером у руці, мирно працював на своєму звичайному місці, старанно схилившись над роботою. Начальник довго розглядав його, а тоді, пробурмотівши собі щось під ніс, повернувся до кабінету. Та ледве-но він сів, як голова знову з'явилася в стіні.

— Пане, ви негідник, хуліган, розбишака!

Лише протягом цього дня страшна голова з'явилася в стіні двадцять три рази, те саме повторилося і в наступні дні. Дютійєль, якому ця гра вже припала навіть до смаку, більше не вдовольнявся тим, що ображав начальника. Він почав викрикувати загробним голосом зловісні погрози, уриваючи їх демонічним реготом.

— Ага! Вовкулака! Вовкулака! Ага! Он він стереже тебе! (Регіт). Стережися! Він чатує близько, щоб уночі випити твою кров! (Регіт).

Чуючи це, бідний начальник полотнів ще більше, ще дужче задихався, волосся у нього на голові ворушилося, і холодний піт стікав по спині. Першого дня він утратив на вазі цілий фунт. Наступного тижня він не тільки неймовірно схуд, танучи на очах, як свічка, але й почав їсти суп виделкою та віддавати поліцейським честь по-військовому. На початку другого тижня карета швидкої допомоги відвезла його до божевільні.

Тепер, звільнившись від тиранії папа Лекюїє, Дютійєль міг повернутися до свого улюбленого форму-

лювання: «Посилаючись на Ваш шановний лист від такого-то...» Проте він уже втратив до того будь-який інтерес. В ньому прокинулась нова потреба, яка постійно заявляла про себе,— то було не що інше, як потреба проходити крізь стіни. Звісно, для цього він легко міг скористатися стінами свого помешкання, що він і робив. Але людина, наділена таким блискучим даром, не може довго витрачати його на дрібниці. Та й навряд чи влиствивість проходити крізь стіни могла довго залишатися самоціллю. То лише початок пригоди, за яким має бути продовження, якісь події і винагорода за них. Дютійєль чудово це розумів. Він прагнув діяльності, почував непереборне бажання реалізувати свої здібності, перевершити себе, здійснити щось надзвичайне, і одночасно він відчував якийсь сум, ніби хтось кликав його із стіни. На жаль, у нього не було ніякої мети. Він шукав натхнення в газетах, особливо в статтях, присвячених політиці й спорту, бо ці галузі людської діяльності здавалися йому найбільш вартими уваги, але дуже швидко він переконався, що й вони нічого не можуть дати людям, які вміють проходити крізь стіни, а тому почав читати відділ щоденної хроніки, що, як виявилось, було набагато цікавіше.

Перше пограбування Дютійєль вчинив у великому банку на правому березі Сени. Пройшовши крізь якихось дванадцять стін і внутрішніх перегородок, він нарешті опинився біля сейфів, напхав у кишені банкнотів і, перш ніж піти геть, шматком червоної крейди написав свій псевдонім «Гару-Гару»¹, прикрасивши підпис дуже гарним завитком, який наступного дня передрукували всі газети. Не минуло й тижня, як ім'я Гару-Гару стало надзвичайно популярне. Симпатії публіки були повністю на боці тасмничого злодія,

¹ Гару (garou) — вовкулака (франц.).

який так хитро обдурював поліцію. Щоночі Дютійєль пагадував про себе новим подвигом, що завдавав збитків чи то банкові, чи ювелірному магазину, чи якомусь багатієві. В Парижі, як і в провінції, не знайшлося би жодної жінки, наділеної хоч крихтою уяви, щоб вона не мріяла тілом і душею віддатися грізному Гару-Гару. Після викрадення знаменитого бурдігальського діаманта і пограбування Муніципального банку, які сталися протягом одного тижня, захват публіки досяг апогею. Міністр внутрішніх справ змушений був піти у відставку, а за ним і начальник департаменту реєстрацій. Тим часом Дютійєль, ставши найбільшим багатієм у Парижі, так само щоранку справно з'являвся на службу, і вже говорили про те, ніби його мають представити до нагороди. Ранком у департаменті він страшенно тишився, слухаючи розмови співробітників про свої подвиги, здійснені попередньої ночі. «Цей Гару-Гару,— казали вони,— надзвичайна людина, просто надлюдина, геній». Чуючи, як його вихваляють, Дютійєль сором'язливо червонів, і в його очах за склом пенсне спалахував вогник дружньої вдячності. Яюсь в атмосфері загального захвату його пройняла така довіра до співробітників, що він не втримався і відкрив свою таємницю. Переборюючи свою сором'язливість, він звів очі на колег, що з'юрмилися над газетою, в якій повідомлялось про пограбування Національного банку, і скромно мовив:

— Знаєте, Гару-Гару — це я.

Це визнання було зустрінуте вибухом голосного, нестримного реготу, і, щоб потішитись, Дютійєлю-Прилипці одразу ж було дано прізвисько Гару-Гару. Ввечері, коли службовці розходилися по домівках, на нього посипалось стільки насмішок і злих жартів, що життя здалося йому не таким уже й приємним.

Через кілька днів пізно вночі Гару-Гару дав затримати себе поліцейському патрулю в ювелірній крамни-

ці на вулиці Миру. Спершу поставивши свій підпис на скриньці, де зберігалася виручка, він почав співа-ти застольної пісні, стукаючи по склу вітрини масив-ним золотим келихом. Він міг би легко пройти крізь стіну і втекти від поліцейських, але, очевидно, він хотів, щоб його заарештували, і зробив це, певно, тільки для того, щоб присоромити своїх співробітників, які смертельно образили його своєю недовірою. Ті й справді були приголомшені, коли наступного дня на пер-ших сторінках газет побачили фотографію Дютійєля. Вони гірко шкодували, що так недооцінювали свого геніального колегу, і в його честь майже всі відросли борідки. А дехто, в пориві каяття і захвату, навіть спробував попрактикуватися на гаманцях і годинни-ках своїх родичів і знайомих.

Ви, звичайно, скажете, що віддатися до рук полі-ції лише для того, щоб вразити своїх співробітників,—це надзвичайна легковажність, негідна видатної лю-дини, але ж свідомо воля мало важить у таких рішен-нях. Дютійєлю здавалося, що він приносить свою сво-боду в жертву честолюбному прагненню відстояти себе перед кривдниками, насправді ж він котився ту-ди, куди штовхала його доля. Для людини, яка вміє проходити крізь стіни, неможливо досягти більш-менш успішної кар'єри, якщо вона хоч раз не потрапить до в'язниці. Опинившись під склепінням Санте, Дю-тійєль відчув себе обранцем долі. Товщина тюремних стін була для нього просто чудовим дарунком. Пер-шого ж дня після його ув'язнення варта з подивом побачила, що в'язень вбив у стіну камери гвіздок, на який почепив золотий годинник начальника в'язниці. Він не зміг, а можливо, просто не схотів пояснити, яким чином годинник опинився тут. Годинника було повернено законному власнику, та наступного дня він знову висів над ліжком Гару-Гару, як і перший том «Трьох мушкетерів», позичений з книжкової шафи

начальника в'язниці. Варта збилася з ніг. Крім того, вартові скаржились, що отримують у спину незрозумілі штурхани. Так ніби стіни, крім вух, мають ще й ноги. Через тиждень після того, як Гару-Гару був ув'язнений, начальник Санте, зайшовши якимось уранці до свого кабінету, побачив на столі листа такого змісту:

«Пане начальнику! Посилаючись на наш обмін думками від 17 числа цього місяця, а також враховуючи Ваші загальні розпорядження від 15 травня цього року, маю честь повідомити Вас, що я тільки-но дочитав другий том «Трьох мушкетерів» і маю намір тікати з в'язниці сьогодні вночі десь о пів на дванадцять. Прошу, пане начальнику, прийняти запевнення в моїй глибокій до вас повазі. Гару-Гару»

Незважаючи на пильний нагляд, встановлений цієї ночі за Дютійєлем, він зник рівно об одинадцятій тридцять. Наступного ранку новина рознеслася по місту і викликала нечуваний вибух захвату. А Приліпа, вчинивши нове пограбування, яке піднесло його на вершину слави, навіть і не збирався ховатися і безтурботно гуляв по Монмартру. Через три дні після втечі його було заарештовано на вулиці Коленкур у кафе «Мрія», де разом з кількома приятелями він пив біле вино з лимоном.

Гару-Гару знову повернули до Санте і замкнули на три замки в темному карцері; того ж вечора він вийшов звідти і подався спати до квартири начальника тюрми, де влаштувався в кімнаті для гостей. Зранку, десь близько дев'ятої години, він подзвонив служниці і звелів принести сніданок; а коли прибігла піднята по тривозі варта, дозволив їй схопити себе просто в ліжку, не чинячи ніякого опору. Розлючений начальник в'язниці поставив вартового біля дверей карцеру і посадив Дютійєля на хліб та воду. Але опівдні арештант уже снідав у сусідньому ресторані, звід-

ки, допивши каву, подзвонив по телефону начальнику в'язниці:

— Алло! Пане начальнику, мені дуже прикро вас турбувати, але коли я йшов, то забув прихопити ваш гаманець і тому ось застряг у ресторані. Зробіть таку ласку, пришліть когось розрахуватися.

Начальник в'язниці прибіг сам власною персоною. Він був такий обурений, що аж прискав погрозами і прокльонами. Ображений Дютійєль втік тієї ж ночі і вирішив більше не повертатися. Тепер з обережності він зголив свою чорну борідку і замінив пенсне зі пворочкою на окуляри в черепаховій оправі. Спортивний кашкет і костюм у велику клітину, штани для гри в гольф зовсім змінили його вигляд. Він оселився в невеличкому помешканні на проспекті Жюно, куди ще до першого свого арешту перевіз частину меблів і речі, які йому були найдорожчі. Гучна слава стала вже йому набридати, а з часу перебування в Санте здатність проходити крізь стіни вже не здавалася йому такою привабливою. Найтовстіші і найнепрístupніші стіни були для нього немов прості ширми. Потрапити всередину якоїсь величезної піраміди — ось що стало тепер його мрією. Розмірковуючи над планом подорожі до Єгипту, він тим часом вів безтурботне й тихе життя — колекціонував марки, ходив у кіно й довго гуляв по Монмартру. Він настільки змінився, що навіть найближчі друзі не впізнавали його, коли він, чисто виголений, в черепахових окулярах, проходив повз них. Тільки художник Жен Поль, який помічав найменшу зміну в зовнішності постійних жителів кварталу, впізнав таки його. Здибавши якось вранці Дютійєля на розі вулиці Абревуар, художник не втримався і звернувся до нього грубим вуличним жаргоном зі словами приблизно такого змісту:

— Бачу, що ти так причепурився, щоб збити зі сліду шпигів.

— Ага! — пробурмотів Дютійсьль,— ти все ж таки мене впізнав!

Ця подія його стурбувала, і він вирішив якнайшвидше поїхати до Єгипту. Але того ж дня він закохався в гарненьку блондинку, котру зустрів двічі протягом чверті години, прогулюючись вулицею Лепік. Вона затьмарила йому все — колекцію марок, Єгипет і піраміди. З свого боку блондинка теж поглядала на нього з великою цікавістю. Ніщо так не вражає уяву сучасних жінок, як штани гольф і черепахові окуляри,— вони мимоволі нагадують образ улюбленого кіногероя і викликають мрії про коктейлі та каліфорнійські ночі. На жаль, красуня, як розповів Дютійсьлю Жен Поль, була заміжня й мала грубого, підозрілого чоловіка. Цей ревнивець, проте, жив розпусно, йшов з дому десь о десятій годині вечора і повертався о четвертій ранку. Та йдучи з дому, він замикав ставні на висячі замки, а двері на два оберти ключа. Вдень він не спускав з дружини очей і, траплялося, навіть ішов за нею назирці по вулицях Монмартру.

— Завжди пильнує, аякже! Волоцюга товстошкірий не визнає за іншими права помилуватися його кралячкою.

Однак застереження Жен Поля тільки ще більш розпалило Дютійсьля. Наступного дня, перестрівши молоду жінку на вулиці Толозе, він насмілився піти за нею аж до молочарні і, поки вона там чекала своєї черги, розповів їй, як щиро її кохає й знає все і про злого чоловіка, і про замкнені двері й ставні, але що він, не дивлячись на це, сьогодні ж увечері буде в неї в кімнаті. Білявка почервоніла, глечик для молока затремтів у її руці, і, звернувши до нього зволожені ніжністю очі, вона ледь чутно зітхнула:

— На жаль, пане, це неможливо.

Вечері того ж радісного дня, близько десятої години, Дютійсьль стояв на вулиці Норвен, не зводячи

очей з масивного кам'яного муру, з-поза якого виднілися лише флюгер та комин невеликого будиночка. Нарешті в мурі прочинилася невеличка брама, з неї вийшов чоловік, який, старанно замкнувши її на ключ, став спускатися в напрямку авеню Жюно. Почекавши, поки він зникне вдалині за поворотом, Дютійєль полічив ще для певності до десяти, а тоді легким гімнастичним кроком пройшов крізь мур і, долаючи всілякі перешкоди, досяг кімнати прекрасної блондинки. Вона з радістю зустріла його, і вони кохалися аж до першої години ночі.

На ранок Дютійєль з неприємністю відчув, що в нього страшенно болить голова. Та він не надав тому значення: адже не буде він через таку дрібницю пропускати побачення. До того ж йому на очі потрапили порошки, що лежали в шухляді письмового столу, і він випив один зранку, а другий — перед обідом. Ввечері головний біль трохи стих, він і забув про нього, хвилюючись перед побаченням. Молодичка чекала на нього з нетерплячкою, розбурханою спогадами про минулу ніч, і цього разу вони тішилися до третьої години ранку. Ідучи назад, Дютійєль відчув, що стіни і перегородки будинку, коли він крізь них проходив, якимось дивно терлися об його плечі й стегна, але він не надав тому ніякого значення. Він виразно відчув якийсь опір лише тоді, коли заглибився у зовнішній мур будинку. Йому здавалося, що він рухається в якійсь рідкій речовині, яка ставала дедалі густішою й щільнішою і щораз дужче опиралася його зусиллям. Нарешті, цілком заглибившись у кам'яний мур, він зрозумів, що не може більше ворухнутися, і тоді з жахом згадав про порошки, які він випив зранку. То був не аспірин, як він гадав, а виписані йому минулого року ліки з суміші рисового борошна з гормоном кентэвра. От ці ліки разом з великою затратою енергії і дали такі раптові наслідки.

Дютійєсь виявився замураваним у кам'яній огорожі. Скутий камінням, він стоїть там і до сьогодні. Ті, хто любить прогулянки вночі, спускаючись вулицею Норвен в час, коли завмирає паризький гамір, чують чийсь приглушений, ніби потойбічний голос, який здається їм стогоном вітру, що свище в провулках Мон-мартру. То Гару-Гару Дютійєсь плаче над сумним кінцем своєї славної кар'єри і журиться за таким коротким коханням. Буває, іноді в зимову ніч художник Жен Поль візьме гітару і побреде в гомінке безлюддя вулиці Норвен, щоб втішити піснею бідного в'язня, і тоді звуки, що зриваються з-під його заклятих пальців, проникають в глиб каміння, ніби краплі місячного сяйва.

КАРЛИК

На тридцять п'ятому році свого життя карлик з цирку Барнабума почав рости. Вчені цим були незадоволені, бо вони завжди твердили, що в двадцять п'ять років ріст людини припиняється. Ось чому вони потурбувалися про це нікому не говорити.

Цирк Барнабума завершував своє турне і мав незабаром прибути в Париж. Він дав ранкову виставу і два прощальних вечори в Ліоні, де карлик виступив у своєму коронному номері. Карлик виходив на арену в елегантному костюмі і подавав руку чоловікові-змії, прикидаючись, що не може відразу побачити всю довжину його тіла. І тоді сміялися над обома всі лави амфітеатру, тому що один був дуже великий, а другий дуже малий.

Чоловік-змія йшов широким кроком, а поруч дріботів карлик, роблячи свої шість-сім кроків на один його крок. Вийшовши на середину арени, чоловік-змія говорив замогильним голосом: «Я починаю стомлюватись». Сміх публіки уривався, щоб карлик зміг виголосити писклявим, наче в дівчинки, голоском: «Чудо-во, пане Фіфрелен, я дуже задоволений, що ви стомились». Після цих слів у залі вибухав нестримний регіт, люди надривали животи від сміху, кажучи: «Які вони обоє кумедні. Особливо карлик... він такий маленький... а голосок у нього тонюсінький...» Вряди-годи карлик поглядав на публіку, останні ряди якої губилися десь у п'ятні. Та сміх і звернені на нього погляди не приносили йому ні прикростей, ні втіхи. Ніколи в ту мить, коли він з'являвся перед публікою, він не відчував того хвилювання, від якого

перехоплює подих у інших артистів. Всі оті зусилля, яких докладав клоун Патаклак, щоб глядачам сподобалася його гра, були непотрібні карликові. Так само, як слонові Тобі цілком досить було бути слоном, для нього цілком досить було бути карликом, і зовсім не треба було думати про публіку. В кінці свого номера він дріботів з арени, а чоловік-змія простягав йому руку і піднімав з землі таким кумедним жестом, що здіймав бурю оплесків на всіх лавах. Потім мсьє Луаяль закутував його в плащ і відводив до мсьє Барнабума; і той давав йому одну, іноді й дві цукерки, залежно від того, наскільки він був задоволений його роботою.

— Ви блискучий карлик,— казав мсьє Барнабум,— але уважніше стежте за руками, коли вітаєте публіку.

— Добре, пане,— відповідав карлик.

Після цього він ішов до наїзниці мадемуазель Жерміни, яка за парусиновим наметом чекала свого виходу на арену. Затягнена в корсет з чорного оксамиту, в рожевому трико, яке щільно облягало ноги, вона дуже рівно сиділа на табуретці, пильнуючи, щоб не зім'яти своєї пачки і коміра з рожевого газу. Взявши карлика на руки, вона цілувала його в лоб, гладила волосся, ласкаво до нього промовляючи.

Довколо неї завжди юрмилися чоловіки, які говорили їй якісь досить загадкові слова. Карлик здавна при звичаївся до тих незвичних фраз і міг би їх повторити з таким самісіньким поглядом очей і усмішкою, але їхній зміст залишався для нього незбагненим. Одного вечора, коли він сидів на руках у мадемуазель Жерміни, поруч з ними стояв Патаклак — обличчя у нього було напудрене мукою, а очі дивно блищали. Помітивши, що той хоче заговорити, карлик вирішив для жарту перебити його і сам почав нашіптувати наїзниці, що він втратив сон по ночах через одну незрівнянної краси жінку з сліпуче світлим волоссям, напрочуд тонким станом, у рожевій пачці,

в якій вона схожа на ранкового метелика. Жерміна голосно розсіялася, а клоун вийшов, грюкнувши дверима, хоча насправді ніяких дверей там не було.

Коли наїзниця скакала на коні, карлик вибігав до виходу на арену і стояв біля бар'єра. Діти показували на нього пальцями, сміялися й казали: «Дивіться, карлик!»

Він зиркав на них з підозрою, а коли був упевнений, що їхні батьки на нього не дивляться, розважався тим, що корчив їм у відповідь гримаси. На арені скакала наїзниця, і у вихорі її лету мерехтіло безліч пачок з рожевого газу. Засліплений блиском вогнів і помахом крил мадемуазель Жерміни, стомлений важким гулом і напруженою пульсацією циркового життя, карлик починав кліпати повіками, якимсь добирався до возика, де старенька Мері вклала його в ліжечко, надягала сорочечку.

По дорозі з Ліона до Масона карлик прокинувся десь о восьмій годині ранку; його сильно лихоманило, нестерпно боліла голова. Мері напоїла його гарячим напоєм з трав і запитала, чи в нього не змерзли ноги; щоб дізнатися про це, вона засунула руку під ковдру і з жахом помітила, що ноги карлика упираються в кінець ліжка, хоча звичайно вони до нього не діставали сантиметрів тридцять. Мері так злякалася, що відчинила віконце і закричала до всіх:

— Люди! Наш карлик виріс! Зупиніться! Зупиніться!

Але шум коліс покривав її голос, а крім того, всі спали в своїх фургонах. Тільки надто важлива, надзвичайна причина могла зупинити рух повоза. Мері, поміркувавши, побоялась накликати на себе гнів пана Барнабума. Отже, безсила що-небудь змінити, вона залишалася свідком того, як ріс карлик, що несамовито кричав від болю й хвилювання. Інколи він

запитував у Мері голосом ще дитячим, але вже змі-
неним, таким, який буває в перехідному віці:

— Мері,— говорив він,— мені так боляче, ніби мене розривають на тисячі шматків, так ніби всі коні пана Барнабума попрацювали, щоб вирвати мені з тіла руки й ноги. Що зі мною робиться, Мері?

— Це тому, що ви ростите, карлику. Але не треба так хвилюватися. Лікарі знайдуть спосіб, щоб вас ви-
лікувати, і ви знову зможете виступати у вашому но-
мері разом з чоловіком-змією, а ваша старенька Мері
буде вас колисати в ліжечку.

— Коли б ви були чоловіком, ким хотіли б ви ста-
ти — карликом чи таким великим з вусами, як пан
Барнабум?

— Вуса дуже прикрашають чоловіків,— відповіла
Мері,— але, далєбі, так зручно бути карликом.

Вже десь о дев'ятій годині карлик змушений був
зігнути ся в своєму ліжечку; йому було тісно. Дарем-
но Мері напувала його настоєм з трав, він ріс просто-
таки на очах, а коли прибули до Масона, він був уже
ставним юнаком. Негайно викликаний, пан Барнабум
спочатку поглянув на нього з жалем, а тоді пробур-
мотів:

— Бідний хлопчина! Тепер його кар'єрі кінець.
Проте він гарно залишає арену.

Він зміряв карлика і, встановивши, що той виріс
на шістьдесят сантиметрів, не зміг приховати свого
занепокоєння.

— Звичайно, він тепер нам непотрібний,— сказав
Барнабум.— Але що в біса робити з хлопцем, в якого
зріст один метр шістьдесят п'ять сантиметрів? Скажіть
мені, Мері! Без сумніву, це дуже цікавий випадок,
але ж я не можу підготувати з ним номер. Для цьо-
го потрібно було б його показати «до» і «після». Ет!
Якби в нього виросла друга голова, або слоновий хо-
бот, або щось інше оригінальне, у мене не було б

труднощів. Насправді я маю стільки клопоту з цим раптовим ростом. У мене дуже скрутне становище. Чим я зможу вас сьогодні замінити, карлику? Та я все ще називаю вас карликом, хоча доречніше дати вам ваше справжнє ім'я — Валентин Дюрантон.

— Мене звати Валентин Дюрантон? — перепитав здивований карлик.

— Я не дуже впевнений. Дюрантон або Дюрандар, а може, скорочено й Дюран чи навіть Дюваль. Я не маю змоги це підтвердити. Як би там не було, але в усіх випадках я вам гарантую ім'я Валентин.

Пан Барнабум наказав Мері нікому не говорити про цю подію. Він побоювався, щоб новина не викликала хвилювання серед артистів його групи: такі феномени, як жінка з трубчатим підборіддям, безрукий плетільник почали б, мабуть, вбачати у своєму каліцтві щось сумне або, навпаки, плекати божевільні надії, а це вплинуло б безпосередньо на їхню роботу на арені.

Отож домовились усім казати, що карлик тяжко захворів і мусить лежати в ліжку, отже, відвідувати його не потрібно. Перш ніж піти, пан Барнабум ще раз поміряв хворого, який виріс на чотири сантиметри, поки йшла розмова.

— Він добре росте, нівроку. Якщо так буде й далі, то незабаром він стане справжнім гігантом, але особливих надій на це не слід покладати. А зараз ясно, що цей хлопець терпить пекельні муки, лежачи в своєму ліжечку, йому було б легше, якби він сидів. До того ж у нього немає одягу на його зріст, і щоб йому було в що одягтися, коли встане, візьміть у моєму гардеробі сірий костюм зі смужками в крапку, який минулого року був для мене тісний.

О восьмій годині вечора Валентин зрозумів, що криза минулася. У нього був зріст один метр сімде-

сят п'ять сантиметрів, було й усе те, чим звичайно пишасться дуже вродливий чоловік. Старенька Мері весь час милувалася ним і, сплескуючи руками, вихваляла його тонкі вусики, м'яку борідку, яка надавала гідності його прекрасному юнацькому обличчю, хвалила його могутні груди, які так гарно облягав піджак пана Барнабума.

— Зробіть кілька кроків, карлику... тобто я хотіла сказати: пане Валентине. Ступіть три кроки, щоб я вас бачила... Який зріст! Яка постава! Як гармонійно збалансована лінія плеча і крижів! Ви стрункіші, я гадаю, ніж пан Жанідо, наш красень акробат; і навіть пан Барнабум, мабуть, у свої двадцять п'ять років навряд чи мав таку благородну поставу і горду вишуканість, які я бачу в вашій особі.

Валентину подобались ці компліменти, але він слухав трохи не уважно, бо було багато іншого, що його дивувало. Наприклад, речі, які раніше були дуже тяжкі для нього — книжка з малюнками, сигнальна лампа, повне відро з водою,— тепер майже не мали ваги в його руках і він почував в усьому тілі, в руках і ногах вивільнені сили, які не знав, куди витратити в фургоні, де всі предмети були невеликих розмірів. Це саме стосувалося і всіх понять, всіх думок, які ще напередодні наповнювали його розум і уяву карлика; він помічав тепер, що вони надто обмежені, і йому весь час здавалося, коли він говорив, що йому чогось бракує. Щомиті зусилля думки або зауваження старенької Мері відкривало йому щось нове, що викликало його захват. Бувало також, що, поклавшись на свою недосвідчену інтуїцію, він ступав на непевний шлях, підсвідомо відчуваючи свою помилку. Коли стара Мері підійшла, щоб поправити йому краватку, він взяв її за руку і виголосив фразу, яка запала йому до пам'яті і яку він чув безліч разів за зовсім інших обставин:

— Чим ви можете заборонити мені вважати вас прекрасною? В ваших очах ніжність і глибина теплих літніх вечорів, ніщо не зрівняється з м'якою усмішкою ваших пустотливих вуст, а ваша хода легка, немов політ птаха. Щасливий, тисячokrat щасливий той, хто знайде таємний шлях до вашого серця, але хай мене бог покарає, якщо це буду не я.

Почувши ці слова, старенька Мері спочатку трохи здивувалася, але відразу ж підкорилась думці про те, що вона ще заслуговує подібних звертань. Вона посміхнулась при словах «пустотливі вуста», «хода легка, мов політ птаха».

— Ах, пане Валентине, у вас прибуло ще більше розуму, ніж зросту, і я думаю, що ні одна жінка не зможе встояти перед такими залицяннями. Я не бажаю бути неприступною, пане Валентине. Зрештою це не мій темперамент...

Але залицяльник, невідомо чому, раптом голосно розреготався, і Мері одразу ж зрозуміла, що її ввели в оману гарні слова.

— От стара недотепа,—мовила вона сміючись.— Але які надзвичайні ви робите успіхи, пане Валентине! То оце ви вже кепкуєте з бідної жінки!

Перед самим початком спектаклю пан Барнабум заглянув на коротку мить до фургона. Він, як завжди, поспішав і не впізнав Валентина, подумавши, що стара Мері запросила лікаря.

— То як, пане лікарю, що ви скажете про нашого хворого?

— Я не лікар,—відповів Валентин,— це я хворий. Це я карлик.

— Хіба ви не впізнаєте свого старого костюма в смужку з крапкою? — додала Мері.

Пан Барнабум вкрай здивувався, але він не був з тих, що довго дивуються.

— Вродливий хлопець! — сказав він.— Нічого дивного, що на нього прийшовся мій костюм.

— А коли б ви знали, пане Барнабуме, який у нього великий розум! Просто неймовірно!

— Мері трохи перебільшує,— сказав Валентин, червоніючи.

— Гм! Дивна історія з вами трапилась, але я ще не бачу, який їй дати кінець. А поки що вам нема чого сидіти в цьому задушливому візку. Ходімо зі мною, вийдемо на повітря. Я назову вас своїм родичем.

Якби пана Барнабума не було поруч, Валентин, мабуть, наробив би всіляких дурниць, наприклад, спробував би силу своїх нових ніг, оббігаючи навколо цирку, або кричав чи співав би на повний голос.

— Життя — надзвичайно гарна річ,— сказав він.— Я цього не знав ще вчора ввечері. А яким великим здається світ, коли дивишся на нього, піднявшись трохи вище!..

— Безперечно,— відповів пан Барнабум,— але в ньому немає стільки місця, як спочатку здається, і вам, мабуть, не доведеться далеко ходити, щоб у цьому переконатись.

По дорозі вони зустріли чоловіка-змію, що вийшов зі свого фургона. Він зупинився біля них, а тому що від природи був песимістом, то недобророзичливо поглянув на квітучого здорового хлопця поруч з патроном.

— Як здоров'я карлика? — поцікавився він.

— Погано,— відповів пан Барнабум.— Лікар, який щойно приходив, звелів відвезти його до лікарні.

— Вважай, що його вже нема,— швидко й радісно додав Валентин.

Чоловік-зім'я витер сльозу і мовив, уже йдучи:

— Це один з найкращих товаришів, які в мене колись були. Він був такий маленький, що в ньому не було місця для зла. Він був добрий, довірливий.

Коли вкладав свою маленьку ручку в мою, щоб вийти на арену, не можу навіть розповісти, який я був щасливий.

Валентина це розчулило. Він уже збирався сказати чоловікові-змії, що це він карлик і що майже нічого не змінилося, але водночас він побоювався знову опинитися в вузьких рамках карликових відчуттів. Чоловік-змія кинув на нього ворожий погляд і пішов, втираючи сльози. Пан Барнабум сказав Валентині:

— У вас були друзі...

— У мене будуть інші.

— Нема нічого неможливого... але це був вірний друг, який від вас нічого не хотів.

— І якому нічого було боятися, пане Барнабуме.

— Ви маєте рацію, пане Валентине, і стара Мері також запевняє, що вам прибуло розуму.

Вони разом зайшли до цирку, і директору довелося багато разів пояснювати, що карлика щойно відвезли до лікарні і що більше він до них не повернеться. І щоразу в когось скочувалась сльоза і хтось говорив співчутливі слова. Пан Луаяль, клоун Патаклак, Жанідо і його три брати акробати, мадемуазель Прімевер, танцівниця на канаті, японці-еквілібристи. приборкувач звірів Юліус і всі артисти великого цирку Барнабума зітхали, запевняючи, що втратили свого найкращого друга. Навіть слон розгойдував хоботом якомсь інакше, ніж завжди, показуючи, що він теж був засмучений. Водночас ніхто не звертав уваги на Валентина, хоча пан Барнабум казав усім, що це його небіж. Так ніби його тут зовсім не було, і він залишався мовчазний, здавалося, чужий до того великого смутку, причиною якого він був сам. Здивований і ображений, що на нього зовсім не звертають уваги, він сердився на карлика, який займав стільки місця в спогадах цих людей.

На арені чоловік-змія виконував наймудріші вправи; обкручувався довкола стовпа, пролазив крізь вушко голки і зав'язував подвійний вузол ногами. Валентин слухав з деякою заздрістю шепіт захвату, що прокочувався по лавах глядачів. Раніше він також завойовував прихильність публіки і зрештою сподівався знову її завойовувати. Ця юність тіла і духу, ця досконалість, які він відчував у собі, невже це не викличе захоплення публіки?

Стомлений спектаклем і охоплений нетерплячкою пізнати світ, він попростував на вулиці міста. Щасливий, що позбувся карлика, гордий своєю силою і своєю свободою, сповнений запалу, він крокував бруківкою. Та його сп'яніння було дуже короткочасне. Перехожі звертали на нього уваги не більше, ніж на будь-кого іншого. Не дуже розуміючи, що його новий стан зробив його такою ж людиною, як і інших, він думав про те, що раніше, коли чоловік-змія чи старенька Мері гуляли з ним вулицями міста, де вони давали вистави, всі погляди були спрямовані на нього.

— Я виріс,— зітхнув він,— і ось ніхто на мене й не дивиться. Для чого ж тоді бути вродливою людиною, якщо цього не помічають? Так ніби світ створений лише для карликів.

Отак він ходив щось із чверть години, і місто йому здалося надто одноманітним. Ще ніколи він не був такий самотній. Поодинокі перехожі, брудні, ледь освітлені вулиці; і, уявляючи яскраві вогні цирку, він шкодував, що це минуло для нього назавжди. Щоб розвіяти свій сум, він зайшов до кафе і замовив собі кварту джину, як це робив чоловік-змія. Хазяїн, який позіхав, поглядаючи на стінний годинник, запитав його байдужим голосом:

— А чому це ви не пішли до цирку?

— Не мав часу. Ви теж?

— Просто мені треба бути тут, щоб не пустував мій заклад.

— Отже,— сказав Валентин,— вам не дуже весело?

— Помиляйтесь! — заперечив хазяїн,— я найщасливіший з людей! Не буду вихвалитися...

Він пояснив, чим займається. Валентин не насмілювався сказати, якої він про це думки, але йому здалося, що щастя дуже невесела річ для кожного, хто не належить до трупи знаменитих артистів. Зовсім не знаючи звичаїв, він пішов, не заплативши за квартиру джину, і повернувся до цирку Барнабума.

Блукаючи між стайнями, Валентин помітив мадемуазель Жерміну, що сиділа на табуретці, поки конох готував до виступу її коня.

Деякий час він її розглядав, залишаючись невидимим, і з радістю виявив нові цікаві предмети. Його менше цікавили свіжість її комірця, гармонійність кольорів рожевого і чорного в її костюмі, натомість приваблював її тонкий стан, обриси коліна і ноги, граціозна лінія шиї і якась незбагненна таємничість, яка охоплює того, хто ще не пізнав поклику плоті.

Він подумав з тремтінням, що ще вчора сидів на руках у наїзниці і прихилив свою голову до її корсажа із чорного оксамиту.

Але його згадки сплутались, тому що йому ввижалось, ніби він прихилив до корсажа не голівку карлика, а свою нову вродливу голову з круглою борідкою і тоненькими вусиками. Йому здавалось, що вже більше не зможе сидіти на руках у панни Жерміни, бо став занадто великий і занадто важкий.

— Мене звати Валентином,— сказав він наїзниці.

— Здається, я вас недавно десь бачила, пане. Мені сказали, що ви родич пана Барнабума... Бачите, я дуже засмучена, бо дізналася, що мій друг карлик в лікарні.

— Це не має значення... Я мушу вам сказати, що ви дуже вродлива. Золоте волосся, гарні очі, а ніс, а уста... Прекрасні... Як би я хотів вас обняти...— Мадемуазель Жерміна насупила брови, і Валентин зніяковів.— Я не хотів вас розсердити,— сказав він,— і я зачекаю, поки ви дозволите мені вас обняти. Але ви така прекрасна. Обличчя, шия, плечі — все досконале. І груди теж. Я переконаний, що люди не звертають уваги на бюст, а для мене це надзвичайно цікаво. У вас...

В своїй наївності він простяг обидві руки, не відаючи, що збирався зробити жахливу річ, заборонену правилами доброго тону. Мадемуазель Жерміна страшенно розгнівалася, вона йому крикнула, що так не личить поводити себе з жінками і що хоч вона й бідна актриса, але в неї є гордість. У нього не знайшлося слів, щоб оборонитися. Без будь-якого наміру він заговорив словами, які чув сотні разів від Патаклака чи братів Жанідо.

— Від любові я трачу розум,— зітхнув він.— Горе мені! Чому мої очі, о прекрасна Жерміно, тривожить ваше золоте волосся і погляд ваших бездонних очей, ваша грація і величність царівни?

Вона прихильно поставилася до цих слів і охоче їх вислухала. Валентин продовжував:

— Але як вам пояснити, що я волів би покласти до ваших ніг скарби, достойні вашої краси?

Наїзниця ніжно посміхнулася, але в цей момент зайшов пан Барнабум і почув останні слова.

— Не слухайте його,— звернувся він до мадемуазель Жерміні.— У цього хлопця нема й копійки за душею. Його слова ще більш оманливі, ніж слова Патаклака, який має принаймні талант клоуна.

— Але ж у мене є також талант,— відповів Валентин,— і публіка ніколи не шкодувала для мене оплесків.

— А що ж ви вмієте робити? — запитала найзниця.

Пан Барнабум заговорив про щось інше і повів Валентина за собою.

— Поговоримо трохи про ваш талант! — сказав він, ледь вони залишилися вдвох.— Ви самі себе обманюєте, думаючи, що він у вас є. Вийдіть зараз на арену, і тоді ми подивимось, чи буде вам аплодувати публіка... Гм! Ви стали дуже вродливим, пане! Справді, с чим пишатися. Але коли я згадаю, що ви мали зріст дев'яносто п'ять сантиметрів, що ви були окрасою трупи, то дуже шкода бачити, як ви змінилися! І вам ото ще залицятися до дівчат, коли ви навіть не знаєте, як будете заробляти на життя! Ви хоч одну хвилину про це думали?

— Заробляти на життя? — запитав Валентин.

Побачивши, що він нічогосінько в цьому не тямить і навіть не підозрює про вимоги життя, пан Барнабум почав його навчати. Він йому пояснив, для чого вживають гроші, про труднощі, які постають перед чесною людиною, щоб заробити ті гроші, і що розуміється під втіхами кохання. Валентин чудово все зрозумів. Його лише бентежило щось у питанні про кохання.

— Як ви гадаєте, панна Жерміна погодилася б одружитися зі мною?

— Ні в якому разі! — відповів пан Барнабум.— Вона занадто розумна, щоб піти на такий божевільний крок. От якби ви були великим артистом, тоді, можливо...

Заради кохання до панни Жерміни, а ще й тому, що він зрозумів: у житті, якщо ти не карлик і не слон, треба щось уміти, Валентин вирішив стати великим артистом. Пан Барнабум, зваживши на його колишні заслуги, виділив кошти для його навчання. Спочатку треба було обрати спеціальність. Робота на трапеції і акробатика йому не підходили, бо вони

вимагали не лише особливих здібностей, але й такої гнучкості та еластичності тіла, яких можна досягти тільки за дитячих років. Спочатку Валентин учився в школі Патаклака, але, попрацювавши з ним кілька годин, клоун дуже лагідно його попередив, що в цій пауці йому нема на що сподіватися.

— Ніколи ви не зможете розсмішити й дитину. У вас дуже раціональні розум і поведінка, щоб здивувати публіку чимсь несподіваним. Ви все робите так, як думаєте, але не думаєте, як все має бути зроблене. Вам здається, що клоуну не вистачає здорового глузду, а ми його цілком свідомо направляємо туди, де його не чекають, в гримаси або в рухи пальців ніг. Це стає звичкою і виходить само собою у того, хто має до цього хист, але така людина, як ви, даремно витрачає час, бажаючи стати клоуном.

З жалем вислухав Валентин міркування клоуна і почав навчатися жонгливанню у двох японців. Прийшовши до Жуанї, він пристойно жонгливав двома дерев'яними кулями, але зрозумів, що ніколи йому не вдасться досягти більшого, та й зрештою гра кулями йому не подобалась. Йому здавалося, що він порушує закони чесності, яких він завжди і в усьому дотримувался.

Він починав навчатися ще іншим штукам і не без успіху. В усьому він виявляв себе досить спритним, але не переступав межі звичайного. Якщо він скакав на коні, то робив це, як жандармський офіцер, і пан Барнабум погоджувався, що в нього чудова постава. Але цього було зовсім не досить. Для артиста треба було мати й інші якості.

Валентин так зневірився після всіх цих невдач, що більше не наслідкував дивитися на виставу, а міста, куди приїжджав цирк Барнабума, всі здавалися йому безрадісні, як те місто, де він уперше самотійно зважився вийти на вулицю. Вечорами найкращим то-

вариством для нього була старенька Мері, яка втішала його.

— Не впадайте в розпач,— казала вона,— зрештою все влаштується. Ви станете великим артистом, як пан Жанідо або пан Патаклак. А може, ви знову станете карликом і знову будете спати в своєму маленькому ліжечку, а стара Мері сидітиме поруч з вами увечері...

— А мадемуазель Жерміна?

— Вона буде вас брати на руки, як це було й раніше.

— А далі що?

— Вона вас поцілує в лоба.

— А ще далі?.. Ах! Мері... Мері, якби ви знали! Ні, я не хочу вже бути карликом.

Минуло з місяць, як Валентин виріс, і ось цирк прибув до Парижа, де й розбив свої намети біля Вінсенських воріт. Першого ж вечора публіка переповнила театр, а пан Барнабум заклопотаним оком слідкував за номерами програми. Валентин стояв за кулісами, між уніформістами і артистами, які чекали свого виходу. Він втратив будь-яку надію на майбутню кар'єру артиста; його остання спроба з приборкувачем паном Юліусом була невдала, як і всі попередні. Він був надто врівноважений, щоб без страху ризикувати, працюючи в клітці з дикими звірами. Йому бракувало миттєвої реакції тіла, що попереджає про небезпеку і яку ні сміливість, ні витримка не можуть замінити. Пан Юліус йому дорікав, що він занадто довго думає, коли перебуває віч-на-віч з левами.

Валентин дивився на арену, де верхи на коні виступала мадемуазель Жерміна. Стоячи на коні і простягнувши руки до публіки, найзниця посміхалася у відповідь на сплески, а Валентин думав, що жодна з її усмішок була не для нього. Він почував себе стомленим і присоромленим своєю самотністю. Щойно перед

його очима на арені виступали майже всі артисти трупи: Патаклак, брати Жанідо, панна Прімевер, танцівниця на канаті Фідорелен і японці. Кожен з цих виступів нагадував йому про його поразку.

— Всьому кінець,— зітхнув він,— ніколи більше я не вийду на арену. Мені немає більше місця в трупі цирку Барнабума.

Він поглянув на публіку і помітив недалеко вільне місце, ніким не зайняте, бо там був стовп, який заважав дивитися. Він пішов туди і, вмовившись там, майже відразу забув свій смуток. Павколо нього говорили про найзницю, хвалили її грацію і спритність, і він вставляв своє слово до розмови сусідів. Забуваючи, що він Валентин, він злився з глядачами і плескав, навіть не помічаючи того.

— Як вона нам посміхається! — говорив він разом з усіма. Коли вистава скінчилася, натовп поніс його до виходу. Він більше не думав про кар'єру артиста і не відчував бажання, щоб ним захоплювалися. Навпаки, він був щасливий, що належить до цієї величезної юрби і що йому не треба відповідати за свою особу.

Пан Барнабум, який бачив, як він сів на лавку, довго проводжав його очима, аж поки Валентин у натовпі злився з іншими людьми, перетворився в крапку, тоді він озирнувся до пана Луаяля, що стояв поруч з ним:

— До речі, я вам і досі не сказав, пане Луаяле... Карлик помер.

ЛАТИ

Великий конетабль, гадаючи, що вмирає, покликав короля.

— Сіре,— звернувся він до нього,— ви бачите мене на смертному ложі у великому смутку, бо гризе мене жорстокий докір сумління: повернувшись з війни восени минулого року, я змусив королеву зрадити своєму подружньому обов'язку.

— О! Що я чую! — вигукнув король.— Хіба я міг мати підозру...

— Бачу, ваша величність ніколи мені цього не пробачить.

— Погодьтеся, Гантусе, справа дуже делікатна... Хоча з іншого боку, адже ви вмираєте...

— Ви дуже ласкаві, ваша величність. Ось як це сталося: вбраний в лати з слідами ударів, які я отримав на королівській службі, я заблудився, вийшовши з зали вашої охорони, і блукав кімнатами палацу, шукаючи виходу, коли набрів на королеву, яка біля гаряче нагрітого каміня вишивала по тонкому білому полотні.

— То була, звичайно, сорочка, яку вона подарувала мені до останнього дня народження... вишиті числа, обвиті вінком з маргариток?

— О сіре! Мені справді дуже незручно... та ваша правда, то був той самий вінок, про який ви говорите. Я краще знаюся на похідному житті, аніж на двірському. Тож спочатку й не впізнав нашої милостивої королеви в цій прекрасній молодій жінці з величним станом і лагідним обличчям...

— Я звільняю вас, Гантусе, від таких слів, що теж є образою королівської величності.

— Розпитавши у неї, як вибратися з палацу,— вона мені показала дорогу з найласкавішою в світі люб'язністю,— я став говорити з нею розв'язним тоном, і хай ваша величність накличе всі громи на мою голову — пустувати з нею. Я, треба зауважити, зняв свої залізні рукавиці. Та хіба я міг навіть здогадуватись...

— Коли не знаєш,— погодився король,— можна помилитися.

— Здивована цією вільністю, до якої вона не була підготована двірським етикетом, королева тільки й захищалася, що ласкавою цнотливістю. А я, не зважаючи на її соромливість, як і личить бравому вояці, яким я завжди був, і далі зухвало до неї залицявся. Зрештою ви й самі знаєте, що це...

— Звичайно; рукам волі не давай. Та чи не казали ви мені, що були вбрані в ваші бойові залізні лати?

— О горе! Сір...

— Га! Що? Я не дочув!

— Я кажу: леле! Я не хотів би, щоб вашу величність ввело в оману моє співчуття, бо саме ці лати й призвели до моєї зради. Зараз я вам поясню, як це сталося. Я нарешті впізнав королеву по медальйону, який вона берегла на своїх царственних грудях; він відкрився, і я побачив ваш портрет. О, чого я не втік тієї ж хвилини! Та в мені ще палало завзяття мого першого приступу, і сам не знаю, як лихоманка, від якої у мене палали щоки під опущеним до половини залізним забралом, штовхнула мене на такий підступний вчинок. Тьмяне світло короткого осіннього дня ледь освітлювало кімнату, а червоне полум'я каміна кидало на всі предмети яскраві рухливі відблиски, які змінювали обриси.

Король нетерплячим жестом перебив його. Гантус вирішив, що має вибачитись за свою балакучість.

— Я кажу це не заради поезії, а щоб пояснити обставини, які полегшили мій обман. Втім, поезія мене завжди дратувала, і коли я застаю когось з молоденьких лейтенантів за складанням віршів, я, як правило, даю йому п'ятнадцять діб арешту. Я не допускаю...

— Ну ж бо, Гантусе, ближче до справи! Розповідайте далі.

— Гаразд, гаразд. Королева, дуже занепокоєна, билася в моїх руках, закутих у залізо, тому я розімкнув обійми — і мовив, підроблюючись під ваш голос: «Як, мадам, ви не хочете впізнавати вашого ніжного чоловіка в солдатських латах?»

— Гантусе! — скрикнув король, — ви мерзенний негідник! Огидний зрадник!

— А що я казав вашій величності? Ось бачите...

— Ну, а далі?

— Обличчя королеви одразу ж проясніло, хоча й дивилася вона на мене трохи здивовано. Ми ж з вашою величністю не зовсім однакового зросту. Я трохи вищий, ширший в плечах.

— Не так вже й набагато, Гантусе, не так вже й набагато.

— Певна річ, легко було помилитись, і як доказ...

Великий конетабль опустил очі, бо йому було незручно. На деякий час зависла тиша.

— А далі? — мовив нарешті король.

— Далі? Боже, не прогнівіться! Мені лишилося тільки засунути завіси, взяти на засуви двері і зняти лати, які починали мені заважати. Зауважу, що це було не дуже зручно в темряві.

— А Адель?

— Королева Адель... що я можу сказати... було темно, а в такі хвилини не дуже усвідомлюєш, що робиш. Можу тільки запевнити вас, що королева і не здогадалася про заміну. Я знову в темряві надяг мій лицарський шолом, набедреники, решту обладунку і втік.

Уявіть собі, виходячи, я помітив, що надягнув наколінники іншим боком, отож мені довелося йти, не згинаючи ніг. Кумедний вигляд, чи не так?

Король тим часом широким кроком міряв кімнату і бурчав, що його майже збезчещено. Та він мав небабиякий запас оптимізму, і, бачачи, як найславніший з його воєначальників страждає від великої тривоги, він повернувся до ліжка хворого і втішив його такими словами:

— Ви добре розумієте, Гантусе, що хвалити вас за це я не можу. Ви дуже зле повелися, і я волів би віддати всі ваші найславетніші перемоги, аби тільки не було цієї прикрої пригоди. Та ви кажете, що вмираєте, то ж гаразд. Я вам пробачаю.

— Сіре, ви великий король.

— Я цього не заперечую. Що не завадить, проте... та втім, тим гірше. Зрештою найголовніше перш за все те, що королева невинна. Що ж до вас, то думайте тільки, як достойно зустріти смерть. Прощайте ж, Гантусе, і нехай за гріхи ваші сплатиться вам на тому світі, іншого зла я вам не бажаю.

— Ваша величність, я дуже вдячний за вашу ласку, і ваше прощення вельми вчасне: настав мій кінець.

— Справді, у вас поганий вигляд, тож не буду вам більше набридати. До того вже полудень, і мене чекають в палаці на обід.

Король дружньо попрощався з своїм великим конетаблем і сів у карету, яка чекала його біля входу. Сповідь вмираючого трохи засмутила його, бо він ніжно кохав королеву і невпинно піклувався про неї, незважаючи на деяку її холодність до нього; більше того, з великою огидою він поступився громадській думці, погодившись утримувати коханку. Їдучи до палацу, король думав, що йому ще дуже поталанило в його нещасті, бо королева не відала свого злочину, а єдиний винуватець бився в цей час в передсмертній

агонії. Та все ж, почувши про це, серце йому заще- міло від тривожного передчуття якоїсь невідомої за- грози, і він вагався, чи годиться йому за даних об- ставин піддаватися ревностям.

Повернувшись до палацу, король негайно скликав наймудріших докторів філософії королівства і пообі- цяв двадцять золотих екую тому, хто дасть найкраще визначення ревностям. Спочатку вчені-філософи заго- ворили всі разом, зчинився страшенний галас, якась нерозбірлива мішанина слів: процес, почуття, обмін, ущипливість, меланхолія, чорна меланхолія. Після то- го, як король пригрозив їм своєю великою шаблею, вони погодилися говорити по черзі, але й тоді резуль- тат був не набагато кращий: вони заплутувалися в безконечних тирадах, і королеві дуже кортіло позба- вити їх усіх дипломів. Та ось один тридцятирічний фі- лософ, який через свою молодість мав говорити остан- ній, загался на хвилину, щоб заглянути до словни- ка. То був дуже кмітливий хлопець з блискучим май- бутнім. Отож, коли настала його черга говорити, він мовив гарним дзвінким голосом:

— Взагалі кажучи, ревності — це журба, коли ба- чиш, що в когось є те, чим хотів би володіти сам.

— Оце добре сказано, — мовив король. — Я одразу все зрозумів. — І він став розмірковувати пошепки: — Звичайно я таким чином мав би ревнувати до Ган- туса, але він помер, і тепер це не має значення, мер- тві не володіють нічим, це знають усі.

«Чудово, юначе, вважайте, що двадцять золотих екую ваші».

Молодий філософ вклонився і сказав:

— Щоб точніше відповісти на питання, запропоно- ване вашою величністю, додаю, що в коханні рев- ності — це неспокійна пристрасть людини, яка побою- ється, що комусь іншому віддадуть перевагу пе- ред нею.

Інші філософи аж позеленіли з заздрощів, бо король здавався дуже задоволений. Він почав про себе міркувати над визначенням: «Чи ж повинен я боятися, що королева віддасть перевагу комусь іншому, а не мені? Та ні, бо вона ніколи не бачила Гантуса, і мало ймовірно, що вона чула його ім'я». Тоді він звернувся до молодого філософа:

— Чудово, юначе. З ваших чітких пояснень я зрозумів, що зовсім не ревную. Тому я оголошую вас видатним вченим, роблю вас членом Академії і кавалером мого ордена святого Антонія, який, як відомо,— покровитель наук і вчених.

Потім він звелів покликати музик і, хильнувши кларету та закусивши шкварками, пішов до королеви. Її величність сиділа біля каміна з блідим обличчям і журними очима. Король взяв її за руку і, як робив це завжди, завів з нею ніжну і вишукану мову, пересипану прекрасними, зворушливими образами, які щодня постачали йому найвидатніші поети королівства. Та королева, здавалося, його не чула.

— Адель,— муркотів король,— я веселий соловейко, давайте помріємо про вільготність весняного лісу. Моє кохання — жива вода, що губиться в озері ваших великих загадкових очей. Я хотів би бути ластівкою...

Королева похитала головою, навіть не дивлячись на нього. Було видно, що їй зовсім не хочеться уявляти, як її чоловік перетворюється на ластівку. Він спробував й інші, ще вишуканіші поетичні фігури. Потім він почав лоскотати її пучку двома пальцями, вдаючи, ніби по руці біжить мишка, і приказувати сміючись:

— Кілі-кілі-кілі-кі... кілі-кілі-кі...

У відповідь королева тільки плечима стонула.

— О мадам,— мовив король (він аж трохи розгнівався),— не розумію, чому у вас поганий настрій. Я ка-

жу вам про найкращі в світі речі, силкуюся вигадати найніжніші ігри, я переходжу з елегійного тону на дружній, а потім на грайливий, а ви на це звертаєте уваги не більше, ніж якби я говорив про державний бюджет. Зрештою і найсильніша пристрасть пригасає від такої великої холодності, і я насмілюся сказати, що моя вам вірність теж не може довше тягтися. Ще якби йшлося про короткоплинний смуток! А з вами коїться таке з того часу, як ми одружилися, і на втіхи ви дивитесь, ніби на ешафот...

При цих словах королева ніби ожила, і її смутні очі загорілися похмурим вогнем.

— Мій володарю,— відказала вона,— ви, мабуть, забули, але в мене краща пам'ять...

— Як це так? До дідька, якщо я щось розумію...

— Гарзд, не будемо про це більш говорити. Тоді не скаржіться, якщо замість поведінки, достойної чоловіка і лицаря, вам більше подобається ця балаканина, чудернацькі рухи руками і ногами, ніби ви танцюєте менует, які, звичайно, захоплюють коханок ваших віршарів і блазнів! Кілі-кілі-кілі...

Хіба так личить звертатися до дружини й королеви? Кілі-кілі-кілі...

Переляканий король звів руки до неба, та королева, палаючи, не вгавала й далі:

— Невже ви справді забули той осінній вечір, коли зайшли до моїх кімнат у латах і при зброї, не попередивши про себе? Кінчався короткий осінній день, і скупе світло ледь пробивалося до кімнати...

— І червоне полум'я каміна,— зітхнув король,— кидало на речі яскравий рухливий відблиск, змінюючи їх обриси.

— Тому я спочатку була не пізнала вас у латах. Ви здавалися вищим і сильнішим...

— Так, лати завжди роблять людину трохи вищою.

— А втім, коли, знявши залізні рукавиці, ви почали тиснути мене з усіх боків зухвалими руками, як я злякалася! Та ви призналися...

В той час, як король стиха лаявся, королева, заплющивши очі, гаряче казала далі.

— Ви так поспішали, що не скинули ні залізних наплічників, ні панцира, і я була вся в синцях цілий тиждень. Солодкі синці... Ваші цілунки мали смак заліза й вогню...

— Пхе! — спромігся нарешті король,— не варто перебільшувати.

— Я кричала вам про своє кохання, а ви ніжно хрипіли моє ім'я — Адель!

— О! Ні-ні, це вже занадто!

— Не заперечуйте, зухвальцю... чи я вже ніколи не матиму надії на ваше славне повернення. В той час, як ви порівнюєте себе з ластівкою чи джерельцем, я нишком думаю про ту хвилюючу мить, що відкрилася мені того вечора минулої осені. Ха-ха! Ластівка — ні, пане,— балакуча сорока! Кілі-кілі-кілі...

І, втираючи сльози гніву, королева вийшла, грюкнувши дверима. А король лишився вражений, думаючи про марність філософії та всіляких її визначень, бо тепер він відчув муки ревнощів. Вночі він погано спав, його мучили кошмари, здавалося, ніби порожні лати голублять його дружину, хтиво зітхаючи і жахливо скрегочучи залізом. Наступного дня його dokonала погана звістка: Гантус не вмер; лікарі визнали, що у нього приступ ревматизму, і вилікували його, вдавшись до висушеної котячої шкурки, якою вони розтирали його всю ніч. Опівдні великий конетабль залюбки пообідав, а тоді, сівши на коня, поїхав на огляд артилерії. Король покликав його до палацу й суворо сказав:

— В гарному становищі тепер я опинився завдяки вам, Гантусе.

— Пробачте, ваша величність: лікарі вилікували мене, не спитавши моєї згоди.

— Це дуже прикро. Пригода, про яку ви мені розповіли вчора ввечері, майже не мала б значення з тієї хвилини, як ви опинилися б на цвинтарі, а тепер... Ви розумієте, що для нас, королів, бути ошуканим — це вже справа державної ваги. Ви знаєте небезпечну таємницю. Хто знає, як ви з неї скористаетесь?

— О! Сіре, я людина надто чесна...

— Аби ж то так! Дзюзьки! — відказав король.— Ви не змогли прикусити язика навіть зі мною, а я ж чоловік! То що ж ми робитимемо? — Великий конетабль бив себе в груди у глибокому каятті.— Не вбивайтеся, Гантусе. Я сказав це лише для того, щоб застерегти вас від необережного вчинку. В глибині душі я завжди відчував до вас повну довіру і навіть знайшов для вас чудове місце командуючого на моїх західних кордонах. Певен, що там вам випаде okazія славно вмерти...

— Славно вмерти? Але ж зараз немає війни!..

— Нема, але незабаром буде: я маю намір оголосити війну моему кузену-імператорові. Коли ми призовемо до війська двадцять другий рік народження, ми матимемо в армії достатню кількість солдатів, і ви будете заступником командуючого. Озброєна новими протазанами, списами з плоскими наконечниками, вона буде здатна творити чудеса.

Гантус чухав потилицю, не наважуючись опиратися проти призначення заступником командуючого; в горлі йому клекотіли ледь стримувані лайки на адресу сучого сина, який буде командувати військовими операціями.

— Любий конетаблю,— мовив король,— бачу, що ви розчаровані, хоч це недобре. Я вирішив, що в майбутньому я сам буду головнокомандуючим моїх армій. А втім, щоб надати вам повної свободи в здійсненні

маневрів, я також вирішив, що керуватиму операціями зі столиці. Як тільки буде покінчено з формальностями, пов'язаними з ультиматумом про оголошення війни, я з'являтимусь в палаці не інакше, як у формі генералісимуса. Я хотів би, Гантусе, щоб ви оглянули лати, які я замовив сьогодні вранці. Їх викувано з астурійської криці, шолом прикрашено блакитним з позолотою султаном, панцир та наплічники вбрані польовими квітками і крихітними фігурками пажів.

ПОЛЬДЕВСЬКА ЛЕГЕНДА

Колінь у місті Цвєртсксті жила стара діва, на ім'я Марішелла Борбойє, яка справедливо зажила собі доброї слави своєю побожністю і цнотливістю. Щодня вона вислуховувала бодай одну месу, ходила до причастя двічі на тиждень, щедро жертвувала на церкву, вигантовувала покрови для вітваря і завжди подавала милостиню жебракам. Запнута в чорне будь-якої пори року, розмовляючи з чоловіками тільки у важливих випадках, і то ніколи не зводячи очей, вона не збуджувала нечестивих думок, які вводять у гріховні спокуси, і сама ніколи їх не віддала. І ось, так ніби для того, щоб дозволити цьому ревному серцю досягти досконалості і явити чудеса милосердя, бог послав їй велике й гірке випробування.

Діва Борбойє з ніжною і невсипущою турботою виховала небожа — сирітку Бобісласа. Цього поштиво-го хлопчика, який подавав великі надії, стара діва готувала на нотаря. По своїй простоті, довірившись репутації викладачів державного ліцею, вона віддала Бобісласа до цього учбового закладу, де той швидко встиг зіпсуватися. Особливо згубний вплив на Бобісласа мало вивчення філософії під керівництвом учителів-безвірників. Він вивчив властивості людських пристрастей лише для того, щоб керувати своїми власними пристрастями і користуватися з чужих. Навчився там палити, пилячити і поглядати на жінок з хтивим вогником у очах. Але тому що він ніколи на стару діву такими очима не дивився, а вино тільки веселило його, бо веселість, звісно, ознака доброго гумору, вона й гадки не мала, що небіж збився з пуття.

Закінчивши ліцей, Бобіслас, щоб набути практики, вступив на навчання до нотаря, який жив у Цтвертскеті. От саме тут під час практики і розкрилась його чорна душа. Якось по обіді, коли нотар відлучився з дому, Бобіслас викрав у нього гроші з сейфа, збезчестив його жінку і двох служниць, змусивши їх після того піти з ним у погріб і впитися горілкою та різними винами. На щастя, сімох дочок нотаря того дня не було вдома, але збитки, вчинені Бобісласом, були таки значними. Тяжко ображений і обікрадений, нотар вигнав Бобісласа і поскаржився діві Борбойє.

Стара діва, з серцем, розбитим зіпсованістю небожа в такому ранньому віці, звернулася зі своїм горем до бога і прийняла сміливе рішення повернути Бобісласа на праведний шлях. Даремний клопіт! Змінивши чи не з десять професій і не спинившись на жодній із них, бідолаха котився дедалі нижче й нижче. По всьому Цтвертскету тільки й мови було, що про його негідну поведінку, оргії, бійки, про дівчат та одружених жінок, збезчещених ним, про повій, з якими він водився. Цілих п'ять років, не втрачаючи надії, що небіж таки схаменеться і виправиться, діва Борбойє не скупилася на добрі поради й побожні вмовляння, а також гроші, лише б той виправився. Зрештою вона зрозуміла, що її щедрість тільки сприяє гріховним справам Бобісласа і вирішила, що тільки скрута піде йому на користь. Одного чудового вечора, коли небіж знову прийшов до неї по гроші, вона, набравшись сміливості, відмовила йому.

Ось так воно йшлося, аж тут спалахнула війна. З давніх-давен Польдевія ворогувала з сусідньою державою Моллетонією. Між обома державами постійно виникали суперечки, а домовитись їм було нелегко, бо кожен по-своєму мав рацію. Становище й без того було дуже напружене, як раптом значний інцидент додав вогню до полум'я: моллетонський хлопчик без-

соромно помочився через кордон на територію Польдевії, та ще й сардонічно усміхався. Народ Польдевії не виніс такого глуму, було оголошено мобілізацію.

Добрі жителі Цствертскета схвилювалися. Чоловіки стали на захист вітчизни в небезпеці, а жінки взялися плести светри для воїнів. Діва Борбойє перевершила всіх: її светри були найцільніші і найпросторіші. І саме вона, як ніхто інший, ставила в церкві найбільші свічки за перемогу польдевської армії. Бобісласа, якому вже сповнилося двадцять вісім років, одразу ж мобілізували до гусарського полку, що стояв у місті. Весь палаючи відвагою, у своєму доломані й хутряній гусарській шапці, з новенькою портупесю і шаблею в чотири фути, що біла його по литках, він пройнявся свідомістю своєї винятковості і своїх виключних прав славного захисника польдевської землі. Його зухвалість і нахабство були безмежні. Він ще й не нюхав пороху, війна оберталася для нього лише пиятикою, гульнею і вечірками, але запевняючи, що загине в бою за добрих громадян, Бобіслас дедалі дужче знущався з них. Не було в місті жінки чи дівчини, яку б він не образив поглядом чи дотиком, переслідуючи й мацаючи їх навіть у церкві, навіть у їхніх домівках, безсоромно запускаючи руку до гаманця вкрай переляканого батька або чоловіка, на вулиці змушував перехожих спорожнювати свої гаманці буцімто для захисту вітчизни. Діва Борбойє, яка до цього часу ще зберігала рештки ніжності до свого гульвіси небожа, відтепер зненавиділа його з такою пристрастю, на яку тільки здатна добродішність перед лицем уособленої найогиднішої розпусти. Однак ця зненависть, що її вона вважала чи не найсвятішим своїм обов'язком, аж ніяк не завадила нашому вояці навідуватись до неї. Вже з рогу вулиці, де жила стара діва, він сповіщав про себе цілою зливою найбрутальнішої лайки. Спотикаючись, волочачи за собою свою велетенську шаблю

і чіпляючись нею за меблі, він замість того щоб привітатися, сипав прокльонами, блював і, вивергаючи лайки, вимагав викласти грошки та хутчіше. А скільки разів, коли тітонька барилася виконати його наказ, він витягав з піхов шаблю до половини і погрожував непорочній діві розрубати її навпіл!

Та ось після шести місяців гульні і пияцтва гусара Бобісласа разом з конем повантажили в вагон і відправили простісінько на фронт. Добрі жителі Цетвертскста нарешті з полегшенням зітхнули, і така велика була їхня радість, що в день його від'їзду ніхто й уваги не звернув на добрі вісті з поля бою. А щодо діві Борбойє, то їй здавалося, ніби вона знову народилася для світлого життя і для благоді. До неї повернулася дитяча безтурботність, коли вона проказувала свої молитви, а вві сні їй вчувався шерхіт крил ангелів-серафимів.

Півроку минуло з дня від'їзду Бобісласа, і польдевська армія встигла зазнати найпримхливіших випробувань долі, коли це в місті Цетвертсксті спалахнула епідемія інфекційного грипу. Діва Борбойє захворіла одна з перших і побожно й смиренно зустріла свій смертний час. Відписавши своє майно на найбільш богоугодні справи в окрузі і причастившись святих тайн, вона вмерла о п'ятій годині ранку з божим іменем на вустах. Коли про це дізналися в місті, всі одностайно вирішили, що стара діва цього ж таки вечора вечерятиме з ангелами в раю.

Прибувши до райських воріт, діва Борбойє спостерегла незвичайне видовище, якого одразу гаразд і не второпала. Підступи до раю були вщерть запружені військовими частинами, які галасливо рухалися між двох рядів цивільних, а ті, сидючи чи лежачи обабіч дороги, дивилися услід солдатам похмурим і безнадійним поглядом. Діва Борбойє безтурботно дріботіла собі поруч з колоною, що піднімалася до раю, коли

це почула, як хтось кличе її по імені. Повернувши голову, вона впізнала між цивільних, які сиділи обабіч дороги, нотаря, що його жінку колись збезчестив Бобіслас. Добродій, що зійшов у могилу тижнів на два раніше за неї, люб'язно привітався, а тоді, посміхаючись доброзичливо, але з іронією, поцікавився, куди це вона так чимчикує.

— Йду,— відказала вона,— тримати одвіт за справи земні.

— М-м! — зітхнув нотар,— для нас, цивільних, час звітувати ще не настав.

— Для вас можливо, що й так. А от щодо мене, то воліла б я знати, чому це мені мають відмовити.

— Тут нема про що й думати, все дуже просто! З того часу, як на кордонах Польдевії лютує війна, тут віддають перевагу військовим. Вони проходять на небо без жодної перевірки, шеренгами по чотири, яких би гріхів вони не наробили на землі.

— Чи це ж можливо? — прошепотіла стара діва.— Який жах...

— Ні, не жах,— мовив нотар,— ті, хто загинув за справедливу справу, безперечно, заслужили бути в раю! Це повністю стосується наших польдевських воїнів. Вони боролися за справедливу справу — з ними бог! Але те саме стосується і солдатів Моллетонії. Хоча нам цього й не казали, бог був з ними також. Всіх солдатів, разом узятих, дуже багато, а війна, боюся, скінчиться не скоро. Зараз воїнська доблесть обох сторін піднесена на нечувану висоту, а генерали ще ніколи не виявляли такої геніальності. Годі й розраховувати, що нами займуться до кінця війни. Добре ще, коли наші послужні списки не загубляться в цьому безладді.

Спочатку діва Борбойс була пригнічена тим, що тільки що почула від нотаря. Але, трохи поміркувавши, засумнівалася, чи правду він їй казав. Звичайно,

за життя він був досить порядною людиною, але ж ніколи не вважався ревним християнином, до того ж прославився своєю пожадливістю та скнарістю й любив добряче поїсти. Чи цього не досить, щоб згубити свою душу?

Поминувши широку еспланаду, піші й кінні солдати, горлаючи пісень, пливли облавою, протискуючись до сяючих райських воріт. Над ворітьми на хмарці сидів святий Петро і, наглядаючи за входом, вів підрахунок військ. Діва Борбойс з безтурботністю, яку дає чисте сумління, сміливо проштовхалася на середину еспланади. Назустріч їй рушив архангел і голосом таким мелодійним і ніжним, що вже звучав як райська музика, звернувся до неї:

— Завертайте-бо назад, бабцю! Ви ж знаєте, що цивільним входить на еспланаду заборонено.

— Прекрасний ангеле, ви, мабуть, не знаєте, хто я така. Я Марішелла Борбойс з міста Цвтертскста. Мені шістдесят вісім років, я ще дівчина і завжди жила у страхі божому. Кюре наш, що сповідав мене...

Щиросердно викладаючи свої заслуги, благаючи милості небесного суду, вона йшла собі вперед, не слухаючи протестів архангела, який марно намагався перебити її.

— Але ж кажу вам, що входить на еспланаду...

— ...День починала я з вранішньої молитви, після сніданку читала благодарственну молитву, потім о шостій годині будь-якої погоди йшла до меси. Після меси молилася святому Йосифу та святій діві. О десятій годині — молитви по чотках, тоді — глави з євангелія, а опівдні...

Мимоволі, незважаючи на заборону, архангел нашоросив вуха. Для цих небесних створінь нема нічого більш захоплюючого, як перераховування богоугодних справ старої діві. Інтерес, який ми тут, внизу, відчуваємо до романів Александра Дюма, не дає й

найменшого уявлення про той солодкий щем, який охоплює ангелів, коли праведники перераховують їм свої маленькі щоденні зусилля чинити добро.

— Зачекайте-бо,— мовив добрий ангел,— ваш випадок здається мені дуже цікавим, спробую вам допомогти!

Він підвів діву Борбойє до хмарини, на якій сидів святий Петро, змахнув крилами, в одну мить опинився біля святого і став щось нашіптувати в праве вухо достославному ключареві, який, уважно його слухаючи, водночас не зводив очей з шеренг солдат, що входили в ворота.

Справу було майже влаштовано, святий уже милостиво погоджувався зробити виняток для діви Борбойє, коли це інший архангел, схилившись до його лівого вуха, сповістив, що на кордонах Польдевії почався великий весняний наступ. Святий Петро зробив широкий жест, який ніби відмітав усіх цивільних, і знову став хрипко виголошувати слова команди.

Відтиснена до інших цивільних на дорогу, звідки вона прийшла, діва Борбойє з відчаєм у серці простувала назад вздовж зімкнутих шеренг війська, ще численніших, ніж раніше. Тут, змішавшись, поспішала піхота, стрільці, розвідники, драгуни, каноніри; різноголосий гомін супроводжував похід цієї велетенської армії. Капрали викрикували накази, солдати співали, лаялись один з одним або взвод зі взводом, чіплялися до жінок і гуртом горлали непристойних пісень — обов'язкового атрибута героїчних традицій.

Іноді в цьому безконечному людському потоці утворювалися загати. Шеренги солдат напірали одна на одну, безладдя і затримка викликали зливу лютих проклять; артилеристи лаяли піхоту, яка, в свою чергу, бралася за драгунів та гренадерів. Оглушена цим гамором, діва Борбойє вже ладна була повірити, що потрапила до пекла. Очманіло брела вона вздовж дороги,

а частіше вздовж рову, шукаючи серед отупілих цивільних нотаря чи бодай когось із знайомих, хто б підбадьорив її у цьому тяжкому випробуванні. Багато разів просто їй в обличчя вдаряла хвиля лайок, повторена сотнями голосів. Зрештою, стомлена, у розначі, залилася вона слізьми й присіла край дороги.

Загата, що утворилася недалеко від неї, зупинила взвод гусар. Їхній командир, старий сивовусий капітан, гордо тримав під пахвою власну голову в гусарському уборі. Він ледве стримував гарячого коня. Роздратований довгою затримкою, він насадив свою голову на вістря шаблі і високо підняв її, щоб розгледіти, що робиться попереду.

Та раptom обурений і гучний вигук привернув увагу старої діви.

— Прокляття Цвтертскста! — кричав старий капітан.— Знову ці свині з обозу прорвалися вперед! Так я й знав! Дармоїди! Ледацюги! Негідники! Порозсідалися на конях, як піша жандармерія! Ще б пак, вони потрапили до раю! А чого б тоді не пропустити й службовців газової компанії! Тисяча чортів Цвтертскста!

І всі гусари, звівшись на стременах, заревли за ним:

— Геть обозних пацюків! Геть обозну сволоту! До пекла їх!

А після цього влад грянули гімн, складений на їхню честь, що починався так:

Коли гусари Цвтертскста
Приходять в гарнізон,
Усі дівчата Цвтертскста
Виходять на балкон...

Ніяких сумнівів бути не могло, перед дівою Борбойє були гусари Цвтертскстського гарнізону. Справ-

ді, тепер вона впізнала сивовусого капітана, бо не раз бачила, як він волочив по тротуарах міста свою довгу шаблю. Вона навіть згадала, що у нього була коханка, безсоромна дівка, якій він дарував хутра й шовкові сукні. Стара діва здригнулася від думки, що ворота раю відчинені для чоловіка, який мав на землі коханку. Роздивляючись ряди гусар, вона помітила ще кілька знайомих облич і серед них юного молодшого лейтенанта, гарненького, як дівчина. Там, унизу, він весь час розважався в компанії таких самих вродливих молодиків і про нього говорили дивні речі, яких вона гаразд навіть не розуміла, але, певно, йшлося про щось ганебне, бо жіноцтво при цьому завжди говорило пошепки. І ось, на тобі, дорога до раю відкрита навіть йому!

Вона й далі розглядала гусар, коли це з грудей їй вирвався страшний зойк жаху і обурення. У вершнику, який замикав взвод гусарів, вона впізнала свого безпутного небожа Бобісласа! Цей пройдисвіт, без честі й сорому, цей бандит, волоцюга і розбишака, який цинічно віддавався найогиднішим порокам, чого доброго, потрапить до раю, а її, що прочекала довгі роки, може, й зовсім туди не пустять. Вона подумала про своє смиренне життя старої діви, про молитви, богоугодні справи, і почуття обурення, що було закралося їй до серця, змінилося безмірною безнадією. Тим часом Бобіслас впізнав тітоньку і пришпорив коня до краю дороги.

— Стривай! — гукнув він, — та це ж наша гримза! Яка зустріч!

«Гримза» — дуже непоштиве польдевське слово, яке буквально означає «стара». Бобіслас вимовив його смакуючи.

— От так чудасія, що ми здохли водночас, — казав він далі, — бачите, я завершив не так погано, як ви мені не раз передрікали! Цього разу моє майбутнє

забезпечене! А ви, як мені здається, не можете цим похвалитися! А що? Хіба не так?

Не в змозі знести таку жорстоку наругу, діва Борбойє затулила обличчя руками і гірко заплакала. Тоді Бобіслас полагіднішав і доброзичливо додав:

— Та годі, не плачте-бо! Зрештою, не така вже я бестія, як вам здається. Ось зараз спробую вам допомогти. Тільки сідайте позаду мене.

Діва Борбойє ще вагалась, не розуміючи його, коли це колона рушила з місця. Бобіслас нагнувся, підняв стару діву і вмовив позад себе на коня.

— Обніміть мене за стан, пригорніться щільніше і не бійтесь показати литки, вони нікого не засліплять, запевняю вас. До речі, що нового в Цствертсксті?

— Помер нотар. Я щойно зустріла його тут на дорозі.

— Бідний чоловік, я збезчестив його жінку, пам'ятаєте?

Діва Борбойє почувала себе дуже незатишно і вже ладна була просити Бобісласа спустити її додолу. Старій діві, що нещодавно причастилася святих тайн, не личить скакати верхи на коні за спиною гусара серед загону молодиків, які так і регочуть з неї. Коли в тебе позаду ціле життя, сповнене християнської доброчесності, пекельно соромно усвідомлювати, що спасінням душі ти завдячуєш негідникові, який осквернив себе найогіднішими із смертних гріхів, і не менш соромно думати, що пробираєшся до раю завдяки різним хитроцям.

— Не спійманий — не злодій! — приказував Бобіслас. — Притуліться тільки міцніше.

«Шляхи твої, господи, незвідані», — трохи лицемірно втішала себе діва Борбойє. Коні йшли повільно, часті зупинки лише збільшували її страждання. Нарешті вершники виїхали на еспланаду перед райською брамою. Небесні труби заграли марш гусарів Цстверт-

скста, і голова колони вїхала під арку склепіння. Сидячи на своїй хмарині, святий Петро пильно спостерігав за рухом гусар.

— Зіщультесь у клубочок,— прошепотів Бобіслас.

Порада була зайва. Зіщулившись від сорому та страху, діва Борбойє у своїй чорній сукні й без того була схожа на вузол награбованого ганчір'я, прив'язаного до кінського крупа.

Кінь Бобісласа вже ступив у ворота і просунув голову в рай, коли це грізний голос з хмари зупинив його.

— Гей там, гусаре, зачекай!— крикнув святий Петро.— Що то за жінка у тебе за спиною?

Від жаху стара діва перестала триматися і мало не впала з коня. Та гусар Бобіслас легенько звівся на стременах і, невимушено вклонившись святому Петру, відповів голосом мужнім і впевненим:

— Та це ж полкова дівка!

— А, гаразд! Проїжджай...

Діва Борбойє проковтнула страшну образу, гірко схлипнувши, та вже через мить забула про неї, бо ввійшла до царства божого, де всі земні мірила втрачають своє значення.

СУДОВИЙ ВИКОНАВЕЦЬ

В маленькому французькому містечку жив колись судовий виконавець, на ім'я Малікорн, який так прискіпливо виконував свої сумні обов'язки, що, мабуть, без вагань наклав би арешт на свої власні меблі, та все якось не траплялось нагоди; хоча, здається, закон і не дозволяє судовому виконавцю діяти проти самого себе. Якось уночі, мирно спочиваючи поруч зі своєю дружиною, Малікорн помер уві сні і одразу ж постав перед святим Петром, який, як відомо, відає судом першої інстанції. Святий ключар зустрів його досить холодно.

— Вас звати Малікорн, ви судовий виконавець. Але в раю у нас немає жодного судового виконавця.

— То й що,— відказав Малікорн,— мені й не потрібне товариство колег.

Святий Петро, наглядаючи за гуртом ангелів, які встановлювали тільки що принесений здоровенний кадіб, наповнений, очевидно, водою, сказав, іронічно посміхаючись:

— Мені здається, голубе, ви надто помиляєтесь.

— Ні, я просто сподіваюсь,— сказав Малікорн.— Втім, сумління моє ніби чисте. Звісно, я мерзенний грішник, вмістилище пороків і нечистий черв'як. Та при всьому цьому я ні разу в житті ніколи не обдурив ні на копійку, справно ходив до меси і виконував свій службовий обов'язок, всі мною були задоволені.

— Чи це й справді так? — спитав святий Петро.— Погляньте лишень на цей здоровенний кадіб, який

піднявся на небо разом з вашим останнім подихом...
Ви не здогадуєтесь, що в ньому?

— Ніяк не здогадаюсь.

— Так от! Він вщерть наповнений слізьми сиріт і вдів, яких ви довели до відчаю.

Судовий виконавець поглянув на кадіб з його гірким вмістом і відказав, аніскільки не збентежившись:

— Дуже може бути. Коли вдова чи сирота погані платники, треба вдаватися до арешту майна. А це, як самі розумієте, не обходиться без плачу й лементу. Отож нічого дивного немає в тому, що кадіб повний по самі вінця. З божою поміччю справи мої йшли добре, і без роботи я не сидів.

Такий відвертий цинізм вкрай обурило святого Петра і, повернувшись до ангелів, він закричав:

— До пекла його! Та розведіть добрячий вогонь, а опіки грішника двічі на день поливайте слізьми вдів і сиріт, і нехай ці тортури тривають довіку!

Вже ангели кинулись були виконувати наказ, та Малікорн спинив їх рішучим жестом:

— Зачекайте-бо! — мовив він. — Я подаю скаргу господу богу на це несправедливе рішення.

Закон є закон. Розлютований святий Петро змушений був відкласти виконання присуду. Бог не змусив на себе довго чекати і з'явився на хмарині, сповіщаючи про себе гуркотом грому. З похмурого вигляду, з яким він спитав у Малікорна, в чому справа, видно було, що судові виконавці у нього теж не в великій шані.

— Господи,— відказав Малікорн,— річ от у чому. Святий Петро ставить мені в провину сльози сиріт та вдів, що їх примусив я пролити, виконуючи свої службові обов'язки, і хоче, щоб ці гіркі сльози стали знаряддям моїх довічних мук. Це несправедливо.

— Так, ви маєте рацію,— мовив бог, незадоволено глянувши на святого Петра.— Судовий виконавець,

який накладає арешт на майно бідняка, є лише знаряддям закону людського і ніякої відповідальності не несе. Він може тільки в душі жаліти його.

— Авжеж! — закричав святий Петро. — А цей судовий виконавець, замість того щоб жаліти свої жертовни, говорить про них з гідким задоволенням, навіть з цинізмом.

— Зовсім ні, — заперечив Малікорн. — Я радів з того, що завжди ревно виконував свої службові обов'язки і ніколи не сидів без роботи. Хіба ж це злочин любити свою роботу і добре її робити?

— Взагалі це, звичайно, не злочин, — погодився бог, — навіть навпаки. І хоч ваш випадок особливий, я маю визнати, що святий Петро поквапився з рішенням. А тепер розглянемо ваші добрі вчинки. Де вони?

— Господи, як я оце вже казав святому Петрові, я вмер, не заборгувавши нікому й копійки, і завжди справно ходив до церкви.

— А ще?

— Ще? Ось, пригадую, одного разу, це було п'ятнадцять років тому, виходячи з церкви після меси, я дав жебракові десять су.

— Так, дав, — зауважив святий Петро, — але це була фальшива монета.

— Ну, тут я спокійний. Той, напевне, знайшов спосіб її збути.

— І це весь ваш актив?

— Я погано пригадую, боже. Недаремно сказано: хай ліва рука не відає, що творить права.

Не так уже й важко було встановити, що за цими чудовими словами не криється жодної доброї справи, жодного доброго наміру, якими б могла душа похвалитися перед судом господнім. Бог, зовсім незадоволений, звернувся до святого Петра старосврейською мовою, щоб його не міг зрозуміти судовий виконавець.

— Ваша необережність мало не поставила нас в незручне становище. Звичайно, цей судовий виконавець — людина звичайнісінька і мало цікава, місце якої в пеклі, та ваше звинувачення було невірною сформульоване, і крім того, ви зачепили його професійну честь. Ми маємо виправити помилку. Як тепер мені з ним бути? Не пускати ж його справді до раю! Ото був би скандал! Ну то як?

Святий Петро похмуро мовчав. Якби це була лише його воля, то доля судового виконавця була б вирішена негайно.

Бачачи його кепський настрій, бог повернувся до Малікорна і сказав йому чистісінькою французькою мовою:

— Ви погана людина, та помилка святого Петра врятувала вас. Нехай-бо ніхто не скаже, що ви врятувалися від пекла лише для того, щоб потрапити в те ж саме пекло. Але й раю ви недостойні, я відсилаю вас знову на землю, щоб ви, і далі працюючи судовим виконавцем, цього разу не прогавили своїх шансів на вічний рай. Ідіть і постарайтесь скористатися з відстрочки, яку я вам надав.

Вранці, прокинувшись у своєму ліжку поряд з дружиною, Малікорн міг би подумати, що все це йому лише наснилося, та він не обдурював себе щодо цього і став розмірковувати, як забезпечити собі спасіння душі. Над цим він міркував і тоді, коли о восьмій годині ранку зайшов до своєї контори. Старий клерк Буррішон, який працював з ним тридцять років, вже сидів за своїм письмовим столом.

— Буррішоне,— проголосив судовий виконавець з порога,— я збільшую вам платню на п'ятдесят франків на місяць.

— О, які ви добрі, пане Малікорне,— похопився Буррішон, молитовно складаючи руки.— Щиро вам вдячний, пане Малікорне.

Та вияв цієї вдячності аж ніяк не розчулив судового виконавця. Він вийняв з шафи чистий зошит, розгорнув його і розділив першу сторінку вертикальною рисою на дві колонки. Над лівою він старанно вивів «Погані вчинки», над правою — «Добрі вчинки». Він вирішив бути до себе суворим і не забувати нічого, що могло б свідчити проти нього. Саме в світлі цієї невідкупної вимогливості до себе він розглядав свою поведінку за ранок і, не знайшовши жодного факту, щоб його занести до лівої колонки, в графі добрих вчинків записав: «Скоряючись поруху серця, я підвищив на п'ятдесят ф'ранків на місяць платню своєму клерку Буррішону, хоч він цього зовсім не заслуговує».

Близько дев'ятої години ранку до Малікорна завітав пан Горжерен, найкращий його клієнт. Цьому багатому власнику належало в місті сорок два житлові будинки, а через те, що багато хто з його квартирантів не мав грошей, щоб заплатити, він часто вдавався до послуг судового виконавця. Цього разу він завітав поговорити з приводу однієї бідної родини, яка заборгувала вже за півроку.

— Я не можу більше чекати. Ось уже півроку, як мені доводиться чути одні тільки обіцянки. Час уже з цим покінчити.

Тамуючи в собі звичну відразу до злісних боржників, Малікорн спробував був вступитися за них:

— Я думаю ось про що: чи не в ваших власних інтересах буде знову дати їм відстрочку? Все їхнє майно нічогосінько не варте. Гроші, які ви отримаєте за розпродаж, не покрийть і десятої частини їхньої заборгованості.

— Та я й сам це знаю,— зітхнув Горжерен.— Я був надто добрий. Завжди я надто добрий. А ці люди користуються з цього. Ось чому я й прийшов прохати

вас зробити все по закону. Зважте самі: у мене сто п'ятдесят один мешканець. Якщо вони довідаються, що я добрий, мені не вдасться зібрати й половини квартирної платні.

— Все це ви слушно кажете,— згодився Малікорн.— В усякій справі треба бачити кінцевий результат. Та ви даремно хвилюєтесь, пане Горжерене. Я завжди серед людей і ще ніколи не чув, щоб хтось сказав, ніби ви добрий.

— Тим краще, чорти б їх забрали!

— Може, в дечому ваші слова й справедливі...

Малікорн не зважився закінчити свою думку. Він уявив чудову картину, як грішник чекає суду небесного, а до неба разом з ним злітають голоси мешканців цілого міста, засвідчуючи його доброту. Провівши свого клієнта до дверей, він одразу ж пішов до кухні і в присутності переляканої дружини сказав куховарці:

— Мелані, я збільшую вам платню на п'ятдесят франків на місяць.

І, не чекаючи вияву її вдячності, він повернувся до контори і записав у зошиті, в колонці добрих вчинків: «Скорившись поруху серця, я підвищив на п'ятдесят франків на місяць платню куховарці Мелані, хоч вона страшенна нечупара». Більше збільшувати платню не було кому. Тоді він пішов до бідних кварталів міста, де відвідав кілька злидених родин. Коли він заходив, господарі поглядали на нього з острахом і приймали його вороже, стримано, та він квапився їх заспокоїти і, йдучи, лишав їм п'ятдесят франків. І майже щоразу, ще й двері за Малікорном не грюкнули, а вже облагодіяний ним господар поспіхом ховав гроші до кишені і бурчав: «Старий злодюга (або старий живодер чи старий скупердяга), легко тобі бути добрим на ті гроші, що нажив на наших злиднях».

Та ці слова, які зрештою не слід було розуміти буквально, свідчили передусім про те, як нелегко змінити громадську думку.

Першого вечора після свого воскресіння Малікорн вписав до зошита дванадцять добрих вчинків, які коштували йому шістсот ф'янків, і жодного поганого вчинку. В наступні дні він і далі роздавав гроші бідним. Він встановив для себе щоденну норму — в середньому по дванадцять добрих вчинків, їх кількість збільшувалася до п'ятнадцяти-шістнадцяти в ті дні, коли стан шлунка чи печінки його дуже непокоїв. Так, погане травлення у судового виконавця принесло ще нову надбавку в п'ятдесят ф'янків Буррішону, який ще недавно найбільше боявся шефа саме в такі дні, бо тоді у нього були самі тільки неприємності.

Така незвична благодійність не могла пройти непомітно. По місту пішли чутки, що Малікорн забезпечує собі голоси на майбутніх виборах, бо ніхто й гадки не міг допустити, щоб така людина діяла безкорисливо. На якийсь час ці чутки засмутили судового виконавця, та розміркувавши, яка велика ставка в грі, він швидко опанував себе і подвоїв витрати на благодійність. Не обмежуючись тепер пожертвуваннями окремим особам, він почав робити щедрі дари товариству дам — покровительок міста, священику свого приходу, касам взаємодопомоги, братству пожежників, спілці колишніх вихованців колежу і багатьом іншим філантропічним закладам, релігійним і світським, що їм протегували впливові особи. За чотири місяці він витратив таким чином близько десятої частини своїх грошей, але цим остаточно укріпив свою репутацію в очах всього міста. Він став тепер зразком благодійності, і його приклад так заохочував, що пожертвування з усіх боків почали стікатися до кас філантропічних товариств, голови яких почали дава-

ти численні банкети, де столи вгиналися від витончених страв, а промови виголошувалися дуже повчальні. Навіть бідняки і ті не скупилися на вдячні слова на адресу Малікорна, і добрість його ввійшла до прислів'я. В місті тільки й чулося: «Добрий, як Малікорн», а бувало (і дедалі частіше й частіше), що люди почали, не думаючи, механічно замінювати цю фразу на іншу, таку дивну та незвичну, що для стороннього вуха вона звучала, як жарт і мало не образа. Справді ж бо, мешканці міста казали тепер: «Добрий, як судовий виконавець».

Малікорну залишалося лише підтримувати набуту репутацію і, вперто продовжуючи творити добрі справи, він зі спокійним серцем чекав хвилини, коли бог знову покличе його до себе. Коли він приносив черговий дарунок товариству дам-покровительок, його голова, пані де Сент-Онюфр, солоденько промовляла: «Ви свята людина, пане Малікорне». А він на те скромно відповідав: «О пані, ви перебільшуєте! Мені ще так далеко до святості!»

Його дружина, господиня практична й економна, вважала, що вся ця жалісливість обходиться занадто дорого. Вона гнівалася ще дужче, бо здогадувалась про справжню причину такої щедрості. «Ти купуєш собі місце в раю,— казала вона відверто.— Але щоб здобути там місце й для мене, ти не даси жодного су. Впізнаю твій егоїзм». Малікорн неохоче виправдовувався, що роздає гроші лише для власної втіхи, та її докір дійняв до живого, його так загризли докори сумління, що він дозволив дружині витратити стільки, скільки вона вважатиме потрібним, щоб потрапити на небо. Вона з обуренням відхилила цей щедрий дарунок, від чого він, правду кажучи, відчув велике полегшення.

Минув рік, і судовий виконавець, який весь час записував свої добрі вчинки, заповнив ними шість

шкільних зошитів. Щохвилини витягав він їх із шухляди і радісно зважував на долоні, а бувало, що й довго перечеитував. Чи ж було на світі щось приємніше і втішніше за ці сторінки, де хороші вчинки стояли зімкнутими рядами, а збоку білили широкі, здебільшого чисті поля, залишені для поганих вчинків. Тішачись думкою про вічне раювання, Малікорн нетерпляче чекав тієї миті, коли з'явиться на небо з усім цим солідним багажем.

Якось вранці, наклавши арешт на меблі одного безробітного і крокуючи провулками кварталу для бідняків, судовий виконавець відчув якесь невиразне занепокоєння. То було незбагненне тоскне відчуття зовсім безпідставної тривоги, чого він ще ніколи в житті не переживав. Тим часом, щойно виконавши свій обов'язок, а виконав він його не вагаючись, без зайвої жалісливості і, подарувавши безробітному після закінчення всієї процедури п'ятдесят ф'ранків, він аж ніяк не розчулився від власної щедрості.

На вулиці Потери він зайшов до старезного будинку, вогкого і затхлого, що належав його клієнту, панові Горжерену. Він давно уже знав цей будинок, бо частенько приходив сюди описувати майно багатьох мешканців, і ще вчора тут роздавав милостиню. Тепер йому лишалося відвідати четвертий поверх. Пройшовши темним коридором з запліснявілими стінами і подолавши три поверхи по сходах, він побачив перед собою якесь тьмяне світло, ніби потрапив на горіще. Четвертий і останній поверх освітлювався лише маленьким круглим віконцем, що виходило на дах з мансардами. Трохи захекавшись, піднімаючись сходами, Малікорн на мить спинився і огледівся. Мансарди були відділені одна від однієї перегородами, від вологи штукатурка на них взялась пухирями, що лускали, як гнійники, відкриваючи дранку або чорне

струхле дерево балок. Подерта ряднина та залізні ночви, кинуті просто на підлогу біля віконця, ледве чи були надійним захистом від потоків дощової води; вся підлога геть прогнила і подекуди була так сточена шашлями, що нога грузла в ній, ніби в м'якому килимі. Ні ці темні та вузькі сходи, ні затхлий дух, яким вони були просякнуті, не могли здивувати судового виконавця, який за своє життя бачив і не такі злидні. Але тут тривога його стала ще гострішою, і йому здалося, що саме в цьому місці він довідається про її причину. В одному з двох помешкань, що виходили на сходи, почувся плач дитини, але, не знаючи гаразд, звідки чути голос, судовий виконавець на вмання постукав до перших дверей.

В квартирі було дві суміжні кімнати, вузькі, наче коридор: перша, прохідна, освітлювалася лише через засклені двері, які вели до другої кімнати. Тут було ще темніше, ніж на сходах. Малікорну відчинила худа жінка з дуже молодим, але виснаженим обличчям. За її спідницю чіплявся дворічний хлопчик; забувши плакати, він з цікавістю розглядав гостя ще мокрим від сліз очима. В другій кімнаті, куди провели судового виконавця, були старе залізне ліжко, дерев'яний непофарбований стіл, два стільці, а біля самого вікна мансарди, що виходило на дах, стояла стара швейна машинка. Ця вбога обстановка теж нічим не могла вразити Малікорна, та зараз, вперше в житті, він відчув якусь незрозумілу зніяковілість.

Свої благодійні відвідини він завжди намагався зробити якомога коротшими. Навіть не сідаючи, він щось запитував, скоромовкою проказував слова підбадьорення і, поклавши гроші, квапився піти геть. А цього разу він ніяк гаразд не міг збагнути, чого прийшов, і навіть не думав витягати гаманця. Думки тремтіли і плуталися у нього в голові, і слова не йшли з язика.

Він ледве смів звести очі на маленьку швачку, пам'ятаючи про свою роботу судового виконавця. З свого боку, вона була не менш засоромлена, хоч і давно знала про його репутацію філантропа. Розмова зав'язалася завдяки дитині. Хлопчик спочатку лякався, та потім швидко освоївся і вмотивувався у Малікорна на колінах, а той мало не розплакався від того, що не мав з собою цукерок. Раптом хтось з усієї сили, ніби палицею, загнувся у двері. Швачка дуже стурбувалася, швидко вийшла до другої кімнати і причинила за собою двері.

— Ну то що? — почувся пихатий голос, з якого Малікорн одразу впізнав Горжерена. — Ну то що? Сподіваюсь, сьогодні я отримаю платню?

Відповідь долинула до Малікорна, як невиразний шепіт, та й так було зрозуміло, про що йдеться. Горжерен загорлав на весь будинок таким страшним голосом, що налякав дитину:

— Га, так у вас немає! До біса! Годі! Не хочу більше слухати ваші теревені. Викладайте мені гроші, та зараз же! Ану покажіть лишень, де ви ховасте свої грошики. Я хочу на них поглянути.

Іншим часом Малікорн з професійним захопленням сприйняв би те, з яким запалом взявся Горжерен за нелегку справу — витягти у злидаря платню за квартиру. Та зараз він відчував той самий страх, від якого тріпотіло серденько у хлопчика, який сховав личко у нього на грудях.

— Ану мерщій давайте ваші грошики! — ревів Горжерен. — Давайте краще самі, бо я сам їх знайду!

Судовий виконавець встав, посадив дитину на стільця, а сам, гаразд не знаючи, що зараз робитиме, ввійшов до сусідньої кімнати.

— А, і ви тут! — вигукнув Горжерен. — На ловця і звір.

— Забирайтесь геть! — наказав судовий виконавець.

Збитий з пантелику, Горжерен отетеріло витріщив очі.

— Забирайтесь геть! — глухо повторив Малікорн.

— Стривайте, ви збожеволіли. Я власник цього будинку.

Мабуть, Малікорн і справді втратив розум, бо він кинувся на Горжерена і викинув його на сходи, гнівно кричачи:

— Так, брудний, смердючий власник! Геть власників! Геть власників!

Побоюючись за своє життя, Горжерен вихопив револьвер, прицілився і вистрелив у судового виконавця. Малікорн впав мертвий на сходах біля ночов і подертого рядна.

Бог саме проходив аудієнц-залою, коли перед ним постав Малікорн.

— А ось і напс судовий виконавець, — мовив він. — Ну, як він себе поводив?

— Слово честі, — відповів святий Петро, — витрачати на нього багато часу нам не доведеться.

— Подивимось, які у нього добрі вчинки.

— О! Не будемо краще говорити про них. В його активі тільки й є, що один добрий вчинок.

При цих словах святий Петро поглянув на Малікорна з ласкавою посмішкою. Судовий виконавець хотів був заперечити, хотів був звітувати в усіх добрих справах, які він вніс до шкільних зошитів, та святий Петро не дав йому й слова мовити.

— Так, одним однісінький добрий вчинок, але він немало важить. Він, судовий виконавець, закричав: «Геть власників»!

— Як це прекрасно, — прошепотів бог. — О, як це прекрасно.

— Він двічі прокричав ці слова і помер, захищаючи бідну жінку від жорстокого власника будинку.

Захоплений бог наказав ангелам грати в честь Малікорна на лютні, на віолі, на гобої і на сопілці. Потім розчинилися обидві половини небесної брами, як це робиться лише для злидарів, для бродяг та засуджених до смертної кари. Під звуки небесних гімнів судовий виконавець увійшов до раю, і над його головою засяяв німб.

ОСТАННІЙ

Жив собі гонщик-велосипедист, який у змаганнях приходив завжди останнім, і люди глузували з того, що він так дуже відстав і плентався позаду всіх інших велосипедистів.

На ньому була ніжно-блакитного кольору майка з маленькою квіточкою барвінку, вишитою з лівого боку грудей. Подавшись вперед на руль, з носовичком у зубах, він крутив педалі не менш завзято, ніж і перший гонщик. На найбільш крутих підйомах він докладав таких гарячих зусиль, в очах у нього горів такий запал, що кожен, бачачи його світлий погляд і м'язи, напружені від зусиль, мимоволі говорив:

— Дивіться, ось Мартен, здається, сьогодні він у формі. Ну, це добрий знак. Цього разу він вже не останнім прийде до Тура (або до Бордо, або до Орлеана, або в Дюнкерк) і, може, прийде десь середнім.

Але й цього разу, як і завжди, Мартен чомусь приходив останнім. І весь час він сподівався поліпшити свій результат, щоправда, йому було трохи прикро, бо мав він дружину і дітей, а останнє місце не давало великого заробітку. Йому було прикро, але ніхто ніколи не чув, щоб він нарікав на несправедливість долі. Коли він прибував до Тура (або до Марселя чи до Шербуря), юрба сміялася і глузувала з нього:

— Агов, Мартене! Ти ж перший з кінця!

Та він, чуючи ці вигуки, ніколи не гнівався, а якщо і поглядав зрідка на юрбу, то лише з лагідною посмішкою, ніби згоджуючись: «Так, це я, Мартен. Я останній. Наступного разу буде краще». Інші учасники змагань звертались до нього після пробігу:

— Як ся маєш? То як, Мартене, ти задоволений? Все було гаразд?

— Аякже,— відповідав той,— дуже задоволений.

Він не помічав, що ті з нього глузують, і коли вони сміялись, він теж залюбки сміявся разом з ними. Він навіть не заздрив їм, коли бачив, як вони йдуть з друзями серед святкового гомону й вітань. Він лишався один, бо ніхто на нього не чекав. Його дружина і діти жили в селі десь по дорозі з Парижа в Орлеан, і він зрідка бачив їх здалеку, на мить, коли пробіг проходив цією трасою. Люди, що мають якийсь ідеал, не можуть жити, як інші, це врозуміло. Мартен щиро любив дружину й дітей, але він був велогонщик і мусив, не зупиняючись, долати перегони. Коли в нього було хоч трохи грошей, він посилав їх додому і часте думав про родину, звісно, не під час пробігу (тоді у нього були інші клопоти), але ввечері, на спочинку, розтираючи втомлені довгою дорогою ноги.

Перед сном Мартен молився богові і розповідав про здійснений за день перегон, не замислюючись над тим, що, можливо, зловживає його терпінням. Він вірив, що бог цікавиться велогонками, і, звісна річ, мав рацію. Якби бог не знав достеменно всі професії, він не знав би, як тяжко мати чисту душу.

— Господи,— молився Мартен,— тепер знову надія на сьогоднішній пробіг. Я не знаю, як воно трапляється, але завжди одне і те ж. У мене ж добрий велосипед. Коник півроку. Оце днями я думав собі, а може, щось з педалями. Я ж розібрав по однісінькій всі деталі без поспіху, спокійно, не нервуючись. Оце як з вами розмовляю. І нічогосінько не знайшов ні в педалях, ні де-небудь ще. І нехай хто закине, що у мене поганий велосипед, я відповім йому, що це добрий велосипед, хорошої марки. Та що з того? Звичайно, не можна забувати й спортсмена: м'язів, волі, ро-

зуму. Але ж, господи, людина — то вже ваша турбота. Ось як я собі думаю і тому не скаржусь. Мені, далєбі, відомо, що хтось має бути останнім в гонках і що в цьому немає ніякого сорому. Ні, я не скаржусь. Просто хочеться сказати.

Скінчивши, він заплющував очі і міцно спав без снів до ранку, а прокинувшись, говорив зі щасливою усмішкою:

— Сьогодні я обов'язково прийду першим.

Він сміявся від задоволення, думаючи про букетик квітів, який піднесе йому маленька дівчинка, бо він буде перший, а також про гроші, які він пошле своїй дружині. Йому навіть ввижалося повідомлення в газеті: «Мартен виграв перегін Поліньї — Страсбург; після запеклої боротьби він вийшов переможцем на фініші». Але потім його проймав жаль до другого, третього і всіх, що йшли за ними, особливо ж до останнього, якого він уже любив, ще і не знаючи його.

Вечері Мартен прибув до Страсбурга останнім, як і завжди, серед сміху й глузувань глядачів. Це його трохи дивувало, але наступного дня він брався до нового перегону з тією ж певністю вийти переможцем. І щоранку, щоразу, як треба було рушати в новий перегін, у ньому відроджувалася ця чудова надія.

Напередодні пробігу Париж — Марсель серед столічних велосипедистів поширилася чутка, що Мартен готує для публіки чудовий сюрприз, і п'ятдесят три журналісти одразу ж з'явилися до нього по інтерв'ю.

— Якої я думки про театр? — перепитав Мартен. — Якось я був проїздом у Каркасоні і потрапив на «Фауста» в Муніципальному театрі, то мені дуже шкода було Маргариту. Запевняю вас, якби Фауст знав, що

таке добрий велосипед, він не змарнував би свою молодість і не завдав би шкоди цій дівчині, яка, звичайно, з ним одружилася б. Ось що я думаю. Тепер ви питаєте, хто прийде першим в Марсель? Скажу, не приховуючи: пробіг виграю я.

Коли журналісти пішли, він отримав напахченого листа від якоїсь Ліліани, яка запрошувала його на чашку чаю. То була жінка, яких багато, що вела недостойне життя, морально зіпсована і поганой поведінки. Нічого не підозрюючи, Мартен завітав до неї після тренувань, зробивши кілька кіл по велодрому, щоб перевірити свого «коня». З собою він мав невелику валізку, в якій носив свій костюм для тренувань.

Він почав оповідати про змагання, про те, якої тактики найкраще триматися, як доглядати за велосипедом та як спортсмен повинен тримати себе у формі. А негідна жінка почала ставити йому підступні питання:

— А як треба робити масаж, пане Мартене?

І, кажучи це, вона простягла йому ногу, щоб він показав. Мартен взяв ту згубну ногу незворушно, так ніби то була нога велосипедиста, ніяк не більше, і почав спокійнісінько пояснювати:

— Масажувати слід отак, знизу вгору, поступово. Щоправда, для жінок це складніше, бо у них над м'язами є жирова прокладка.

— А що, коли б, не дай боже, трапився нещасний випадок, як би ви мене несли?

Вона ставила ще багато інших запитань, але ми не схильні повторювати все, що казала ця жінка. Мартен щиросердно відповідав, навіть не підозрюючи її нищих намірів. Йї раптом заманулося побачити, що у нього в валізі, і він, не примушуючи себе довго просити, показав їй свою майку, труси і спортивне взуття.

— О пане Мартене,— зраділа вона,— мені так хотілося б побачити вас вбраним у цю форму. Я ніколи цього близько не бачила.

— Охоче, якщо це вам буде приємно,— відказав він.— Я піду до сусідньої кімнати й переодягнуся, якщо дозволите.

Повернувшись, він побачив її у ще легшому, ніж у нього, вбранні, описувати яке ми тут не будемо. Та Мартен навіть очей не опустив. Він серйозно подивився на безсоромницю і мовив, скрушно хитаючи головою:

— Я бачу, що вам теж дуже хочеться займатися велогонками, але будемо щирими: я вважаю, що професія велогонщика жінкам не личить. Якщо говорити про ноги, то ваші, може, й могли б зрівнятися з моїми, не в цьому справа. Найбільше мене непокоїть, мадам, що у жінок є перса, які заважатимуть у пробігах на двісті чи триста кілометрів. Не кажучи вже, що треба думати про дітей; про це теж не варто забувати.

Ліліана, схвильована цими мудрими і невинними словами, нарешті зрозуміла, наскільки приваблива доброчесність. Вона тут-таки зненавиділа свої гріхи, яких у неї було чимало, і звернулася до Мартена зі сльозами каюття:

— Я була божевільна, але віднині з цим покінчено.

— От і гаразд,— відказав Мартен.— А тепер, коли вже ви надивилися на мене в майці, я піду переодягнутися в сусідній кімнаті, якщо дозволите. Тим часом ви теж переодягнетесь і більше не думатимете про гонки.

Так вони обоє й зробили, і Мартен вийшов на вулицю, несучи з собою благословення цієї безпутної жінки, якій він повернув честь і радість життя з чистим сумлінням. Вечірні газети помістили його фото.

Але він не зазнав від цього ні задоволення, ні гордошів, бо йому зовсім не потрібен був цей галас, адже він і так не втрачав надії. Наступного ранку, відбувши з Парижа, він зайняв місце в хвості і зберіг його до кінця гонок. При в'їзді до Армо він дізнався, що всі його конкуренти вже прибули до Марселя, але він не сповільнив руху. Він і далі щосили крутив педалі, в глибині душі все ще сподіваючись, хоча пробіг вже був закінчений для інших, прибути першим. Газетярі, розгнівані, що їх так ошукано, назвали його хвальком і порадили йому брати участь у велогонках хіба що для ослів.

Але все це не завадило Мартенові сподіватися на перемогу, а Ліліані відкрити на вулиці Вірності молочарню під вивіскою «Добра педаль», де яйця коштували на су дешевше, ніж у сусідів.

Йшли роки. Мартен, набуваючи досвіду, ставав усе запальнішим у змаганнях і взяв участь у стількох пробігах, скільки святих у календарі. Він не відав спочинку. Тільки-бо кінчав він один пробіг, як уже поспішав записатися до іншого. Скроні в нього почали вкриватися сивиною, спина зігнулася, і був він найстарший з усіх велогонщиків, ветеран. Але він не знав і, здавалося, не помічав свого віку. Як і раніше, він приїздив останнім, але з запізненням вже вдвічі чи втричі більшим, ніж колись. В молитвах він звертався до бога:

— Господи, я не розумію, не знаю, від чого це...

Якось влітку пробіг пролягав по трасі Париж — Орлеан. Почавши здиратися на давно знайомий йому горбок, він відчув, що у нього спустила шина. Поки він міняв камеру на узбіччі дороги, до нього підійшли якісь дві жінки, і одна з них, що тримала на руках немовля, спитала:

— Чи не знаєте ви велогонщика, на ім'я Мартен?
Він машинально відказав:

— Це я, Мартен. Я завжди приходжу останнім.
Але наступного разу буде краще.

— Я твоя дружина, Мартене.

Він підвів голову, не відриваючись від роботи,— він саме натягав камеру на обвід,— і мовив розчулено:

— Я дуже радий... Бачу, діти теж ростуть,— додав він, розглядаючи немовля, яке він вважав за своє.

Дружина зніяковіла і, вказуючи на молоду жінку, що стояла поруч, обізвалася:

— Мартене, ось твоя дочка, тепер така ж доросла, як і ти. У неї є чоловік. А твої хлопчики теж поодружувалися...

— Я дуже радий... Мені все здавалося, що вони ще малі. Як швидко біжить час... То це мого онука ти тримаєш на руках?

Молода жінка відвернула голову, і мати похопилася відповісти:

— Ні, Мартене, це не її синок. Це мій... Розумієш, ти не повертався...

Мартен знову взявся до камери і почав мовчки її накачувати. Підвівши голову, він помітив, що дружина плаче, і пробурмотів:

— Бачиш, в нашій професії велогонщика собі не належиш... Я часто думаю про тебе, але це, звичайно, не те, ніж коли б я був поруч...

Дитина почала плакати, і здавалося, ніщо не змогло б втихомирити той вереск. Це приголомшило Мартена. Велосипедним насосом він став потихеньку дмухати хлопчикові в носа, примовляючи тоненьким голоском:

— Тю, тю, тю...

Дитя засміялося. Мартен поцілував його і попрощався з сім'єю.

— Я згаяв п'ять хвилин, але не шкодую за ними, адже я можу легко їх надолужити. Цього разу я вже певно виграю.

Він знову сів на велосипед, і ще довго дві жінки проводжали його очима, поки він здирався нагору. Він натискав на педалі, переносячи вагу тіла то на один бік, то на інший.

— Як йому важко,— прошепотіла його дружина.— Колись, всього п'ятнадцять років тому, він легко виїздив на схили, крутячи педалі тільки ногами, не ворухнувшись, не відриваючи тіла від сидла.

Мартен тим часом наближався до вершини пагорба, він їхав щодалі повільніше, здавалося, ніби він от-от зупиниться. Нарешті його велосипед опинився на лінії горизонту, якийсь час його було видно, а потім його блакитна майка розтанула в літньому небі.

Краще за будь-кого Мартен знав дороги Франції, і (річ неймовірна!) кожен з тисячі кілометрових стовпів мав для нього свої прикмети, і він впізнавав його з-поміж інших. Вже не один рік він здирався пішки на пагорби, коли дорога йшла вгору, штовхаючи поперед себе свій велосипед, важко дихаючи від втоми, але він завжди вірив у свою зірку.

— Я надолужу на спуску,— шепотів він.

І, діставшись до фінішу надвечір або й наступного дня, він знову дивувався, що не перший.

— Боже мій, не знаю, як це сталося...

Його виснажене обличчя було порите глибокими зморшками і кольором своїм нагадувало осінні дороги, волосся його геть посивіло, але погляд його збляклих очей ще спалахував молодечим запалом. Блакитна майка розвівалася на схудлому і згорбленому тілі, і вона була вже не блакитна, а здавалася зітканою з туману й дорожньої пилюки. У нього не було вже грошей, щоб купити квиток на поїзд, але він за тим і не жалкував. Коли він прибував до Байонни, де ве-

лопробіг скінчився три дні тому, про нього вже забули, він одразу ж вирушав до Рубе, щоб взяти участь у новому пробізі. Він об'їхав всю Францію, пішки долаючи підйоми, педалюючи на рівному і дозволяючи собі трохи поспати лише на спусках, коли він пускав велосипед вільним ходом, не зупиняючись ні вдень, ні вночі.

— Я тренуюсь,— повторював він.

Але в Рубе він дізнався, що велопробіг почався ще тиждень тому. Він скрушно хитав головою і шепотів, знову сідаючи на велосипед:

— Шкода, цього разу я, напевно б, виграв. Нічого, зрештою я ще можу взяти участь у перегоні Гренобль — Марсель. Мені якраз треба трохи відпочити в Альпах.

Але й до Гренобля він прибув занадто пізно, і до Панта, і до Парижа, і до Перепіньяна, до Бреста, і до Шербура — він повсюди спізнався.

— Шкода,— казав він тоненьким тремтячим голосом,— справді шкода. Але я ще надолужу.

Так само спокійно він їхав з Прованса до Бретані або з Артуа до Русійона, з Юри до Вандеї і час від часу, підморгуючи кілометровим стовпам, промовляв:

— Я тренуюся.

Мартен так постарів, що вже майже нічого не бачив. Але його друзі, кілометрові стовпи, навіть найнижчі, яких ставлять через кожну сотню кілометрів, підказували йому, що він має повернути праворуч чи ліворуч. Його велосипед теж дуже постарів, марка його була така стара, що вже давно забулася, і навіть історики ніколи про таку не чули. Фарба обдерлася, навіть іржі не було видно під товстим шаром грязюки і пилу. Майже всі спиці з колес повилітали, але Мартен був такий легенький, що тих п'яти чи шести, які лишилися, було досить, щоб його витримати.

— Господи,— молився він,— адже в мене ще добрий велосипед. З цього боку мені немає на що скаржитися.

На колесах вже не було шин, велосипед страшенно деренчав, тому хлопчачи шпурляли в нього камінням і вигукували:

— Ловіть божевільного! Доганяйте його деренчалку! В божевільню його!

— Я ще надолужу,— відповідав їм Мартен, який погано чув.

Вже багато років він намагався взяти участь в якомусь перегоні, але весь час спізнювався. Якимсь він їхав з Нарбонни в Париж, щоб взяти участь у традиційних щорічних велогонках вздовж кордонів Франції («Тур де Франс»), бо вони мали початися десь за тиждень. Він прибув до Парижа через рік і з радістю дізнався, що старт було дано лише напередодні.

— Я дожену їх надвечір,— подумав він собі,— і надолужу на другому етапі.

Якийсь грузовик налетів на нього і відкинув його на шосе в той момент, коли він виїжджав з Парижа через заставу Майо. Мартен звівся, стискаючи в руках кермо розтрощеного велосипеда. Останніми його словами перед смертю були:

— Я ще надолужу.

ОСКАР ТА ЕРІК

Триста років тому в країні Ооклан жила родина художників. Звали їх Ольгерсонами, і кожен їхній твір був шедевром. Були вони відомі, шановані люди, а слава про них не рознеслася за межі Оокланського королівства тільки тому, що те королівство, відрізане від інших, знаходилось далеко на Півночі. Кораблі звідти виходили в море лише ловити рибу чи бити морського звіра, а ті кораблі, що шукали проходу на південь, всі до жодного розбивалися на лінії рифів.

У старого Ольгерсона, першого з тих художників, які носили це славетне прізвище, було одинадцять дочок і семеро синів, однаково здібних до живопису. Ці вісімнадцять Ольгерсонів усі стали чудовими художниками, всі жили в достатку, в почестях і нагородах, але жоден з них не мав дітей.

Гірко було старому дивитися, як згасав його рід, для майбутнього якого він стільки зробив, і він одружився з донькою мисливця на ведмедів. У вісімдесят п'ять років народився в нього син, якому він дав ім'я Ганс. Невдовзі після того старий, заспокоївшись, помер.

Ганс, пройшовши школу навчання у своїх вісімнадцяти братів і сестер, став чудовим пейзажистом. Він малював ялини, берези, луги, сніги, озера, водоспади так майстерно, що на полотні вони здавалися ніби живими, такими, як і ті, що їх створив бог. Перед його зимовими пейзажами не можна було позбутися почуття, що у тебе мерзнуть ноги. Одного разу молоденький ведмедик, якого поставили перед однією

з його картин, де було зображено ялину, вирішив, що то справжня ялина, і спробував був видряпатися по її гілках.

Ганс Ольгерсон одружився і мав двох синів. Старший, Ерік, не виявляв ніякого художнього хисту. Він тільки й мріяв, що про полювання на ведмедів, тюленів, китів і над усе захоплювався мореплаванням, чим доводив до відчаю всю рідню, особливо батька, який називав його неуком і ослом. А Оскар, молодший від брата на рік, навпаки, вже з раннього дитинства виявив надзвичайне художнє обдарування, мав на диво розвинене відчуття прекрасного і напрочуд впевнену манеру письма. В дванадцять років він малював такі пейзажі, що Ольгерсони йому заздрили. Його ялини і берези, ще більш живі, ніж ялини і берези батька, коштували скажені гроші.

Брати ніжно любили один одного, незважаючи на зовсім протилежні смаки. Ерік весь вільний від рибальства і полювання час проводив у майстерні свого брата, і Оскар відчував себе справді щасливим тільки з ним. Брати так любили один одного, що кожен з них переживав радість і горе іншого, як своє власне.

У вісімнадцять років Ерік вже був добрий моряк, брав участь у всіх великих експедиціях рибалок острова і мріяв подолати лінію рифів, за якими лежали південні моря. Часто він говорив про це зі своїм братом, серце якого сповнювалося тривогою при думці про небезпеки, які чатували там на Еріка. Дарма що Оскару було тільки сімнадцять років, але він уже став визнаним художником. Батько не без гордоців казав, що йому більше нема чому вчити сина. Та ось раптом молодий художник охолов до живопису. Замість величних пейзажів він щось черкав на окремих аркушах паперу, які одразу ж розривав. Стурбовані Ольгерсони, яких ще лишалося п'ятнадцять, зібрали-

ся, щоб поговорити з ним. Від імені всіх до нього звернувся батько:

— Чи правда, мій любий хлопчику, що вам нібито набрид живопис?

— Та ні, батьку! Я люблю його більше ніж будь-коли.

— Ось бачите, це вже добре. А я вже думав, чи не отой бевзь Ерік відвертає вас від живопису? Ох господи, якби це тільки було так!

Оскар обурився, що могли запідозрити його брата, і поквапився запевнити, що ніколи він не малює краще, ніж у його присутності.

— Що ж тоді? Може, кохання запаморочило вам голову?

— Пробачте мені, тату,— відмовив Оскар, опустивши очі.— І ви, тітоньки, і ви, дядечки, пробачте мені. Ми всі тут художники, ви знаєте, що я бачу багато жінок, але мушу сказати, жодна з них не зворушила мене.

П'ятнадцятеро Ольгерсонів розреготалися і стиха почали перекидатися веселими жартами, звичними серед художників Ооклана.

— Ближче до діла,— втрутився батько.— Ну ж бо, Оскаре, скажіть нам, що вас непокоїть. Може, у вас є якесь бажання, то кажіть відверто, не приховуйте його.

— Гаразд, тату, якщо так, то я попрохав би вас віддати мені на рік будиночок у горах Ргану. Мені хотілося б там пожити наодинці. Думаю, я непогано б там попрацював, особливо якби ви дозволили моєму братові супроводжувати мене у моє відлюддя.

Батько охоче погодився, і наступного ж дня Оскар і Ерік на санках вирушили до гір Ргану. Цілий рік Ольгерсони багато говорили про обох братів, головним чином про Оскара. «Ось побачите,— запевняв батько,— ось побачите, які полотна він привезе звідти.

Я певен, що він щось таки замислив». Рівно через рік як виїхали його сини, батько сам вирушив в дорогу і за тиждень дістався до будиночка в горах Ртану. Оскар і Ерік, ще здалеку помітивши його, чекали батька на порозі. Оскар, вбраний, як завжди, в хатній халат, підбитий вовчим хутром, а Ерік з тацею, на якій нарували страви з тюленячого мозку. Та батько й не покуштував тієї страви, так йому не терпілося натішитися пейзажами Оскара.

Зайшовши до майстерні, він так і занімів від жаху. На всіх полотнах були намальовані якоїсь безглуздої, страхітливої форми предмети і лише їх зелений колір, здавалося, вказував на те, що то були рослини. Деякі з цих страховиськ нагадували собою пучки з багатьох зібраних до купи велетенських зелених ведмежих вух, які стовбурчилися колючками. Інші були схожі на свічки й підсвічники з безліччю гілок. Найменше занепокоєння, незважаючи на всю їх безглуздість, викликали оті лускаті підсвічники, які видавалися неприродно високими і увінчувалися цілим букетом листя, причому кожен з листків був не менше двох ліктів завдовжки.

— Що це за гидота? — обурився батько.

— Це, тату, дерево, — заперечив Оскар.

— Що? Оце таке дерево?

— Правду кажучи, я побоювався хвилини, коли покажу вам ці картини, я розумію, що вони трохи для вас дивні. Але тепер я так бачу світ, і ні ви, ні я не владні в цьому нічого змінити.

— Ну, це ми ще побачимо! Так оце для такої розпусти вам заманулося в гори? Прошу негайно ж повернутися додому. А з вами, Еріку, розмова буде особлива.

Через два тижні обидва хлопці з батьком повернулися додому. Знову зійшлися всі п'ятнадцять Ольгерсонів, щоб оцінити нові картини Оскара. Двоє з них

одразу ж померли від розриву серця, а інші дійшли згоди, що тут необхідно вжити рішучих заходів. Еріка, запідозреного в тому, що він зіпсував братів смак, було вирішено відіслати кудись на два роки. Юнак спорядив корабель, на якому мав намір подолати рифи і дослідити моря, що лежали за ними.

На набережній в день відплиття, ніжно прощаючись з братом і гірко плачучи, Ерік його запевняв:

— Ми розлучаємось, може, на довгі роки, але не втрачай надії і ніколи не забувай, що я неодмінно повернусь.

А Оскара Ольгерсони вирішили ув'язнити в його майстерні, поки у того знову не з'явиться бажання малювати правдиво.

Він покійно скорився цьому рішення, але на першому ж виконаному ним пейзажі був зображений куц з ведмежих вух, а на другому — перспектива з підсвічників на тлі піску. Далекий від того, щоб повернутися до простішого бачення природи, він щодень все далі поринав у безглуздя, і хвороба здавалася невиліковною.

— Зрозумійте же нарешті,— сказав йому якоесь батько,— що ваші картини не що інше, як замах на живопис. Ми не маємо права малювати щось інше, ніж те, що ми бачимо.

— Але якби бог творив тільки те, що бачив,— заперечував на те Оскар,— він би ніколи нічого не створив.

— Ага! Не вистачає тільки того, щоб ви впали у філософію! Бідний хлопчику, подумайте лишень, адже у вас перед очима завжди був добрий приклад! Зрештою, Оскар, коли ви бачите, як я малюю березу чи ялину... Справді, що ви думаєте про мій живопис?

— Пробачте, тату.

— Та ну ж бо, кажіть не криючись.

— Добре, якщо вже щиро казати, то я думаю, що найкраще їх усіх вкинути у піч.

Ганс Ольгерсон не ворухнувся, промовчав, але через кілька днів, звинувативши сина в тому, що той витрачає занадто багато дров на обігрівання своєї майстерні, вигнав його з дому, не давши ні копійки грошей. За ті мізерні заощадження, що в нього були, Оскар найняв собі халупку з видом на порт і оселився там, маючи всього майна лише коробку з фарбами. З того часу почалося для нього злиденне життя. Щоб не вмерти з голоду, він розвантажував кораблі, а коли випадала вільна хвилинка, продовжував малювати ведмежачі вуха, підсвічники та віники з пір'я. Його картини не тільки не купували, з них глумилися. Скрізь тільки й мови було що про безглузді його картини.

Йшли роки, і злидні його зростали. Його прозвали Оскар Божевільний. Діти плювали йому в спину, старі кидали в нього каміння, а дівчата хрестилися, коли він проходив мимо.

Якось, чотирнадцятого липня, порт і все місто дуже схвилювалися. Спостерігач з башти помітив якийсь багатопалубний корабель із золоченим носом і пурпуровими вітрилами. Ще ніколи на Ооклані не бачили таких кораблів. Представники міської влади, які виїхали назустріч кораблеві, дізналися, що він належить Ерікові, який здійснив подорож навколо світу і тепер після десяти років мандрів повертається додому.

Ледь Ольгерсонам сповістили цю новину, як вони кинулися, розштовхуючи юрбу, на пристань. Вбраний у блакитні сатинові рейтузи і куртку, гаптовану золотом, з трикутним капелюхом на голові, Ерік зійшов на землю якраз проти Ольгерсонів і насупив брови.

— Я не бачу мого брата Оскара,— звернувся він до батька, який ішов його обняти.— Де Оскар?

— Не знаю,— відказав батько червоніючи.— Ми з ним посварилися.

А тим часом якийсь чоловік у лахмітті з виснаженим обличчям протиснувся крізь натовп...

— Еріку,— мовив він,— я твій брат Оскар.

Ерік, плачучи, стис його в обіймах, а коли його хвилювання вляглося, він, спохмурнівши, повернувся до Ольгерсонів.

— Старі дідугани, ганьба вам, що мій брат ледве не вмер від голоду й злиднів.

— То й що ж,— відказали Ольгерсони.— Треба було йому малювати як годиться. Ми навчили його доброго ремеслу, а він вперто малював якісь безглузді, ні на що не схожі картини.

— Помовчте, ви, дідугани, і знайте, що немає художника більшого за Оскара.

Старі Ольгерсони почали недобре глузувати. Тоді Ерік наказав матросам, що були на кораблі:

— Принесіть-но лишень кактуси, фінікові й кокосові пальми, орхідеї, банани, папороті.

І, на величезній подив юрби, матроси знесли на берег висаджені в кадубах дерева, як дві краплі води схожі на дерева, які малював Оскар. Діди витріщили очі, дехто з них плакав від люті й досади. Люди впади на коліна і почали просити вибачення у Оскара за те, що називали його Оскаром Божевільним. Вмить живопис старих Ольгерсонів був повністю знеславлений. Люди зі смаком купували тепер лише кактуси та інші екзотичні дерева. Брати збудували собі дуже гарний будинок, де й оселилися разом. Вони поодружувалися, але і далі ніжно любили один одного. Оскар малював дедалі дивовижніші дерева, дерева ще не відомі, яких, мабуть, ніде вже не було.

ВУЛИЦЯ СЕН-СЮЛЬПІС

Норма був фабрикант, тобто займався виготовленням і продажем образків на релігійні теми із зображеннями святих і сцен з їхнього життя. Він тримав крамничку з чотириметровою вітриною, що виходила на вулицю Сен-Сюльпіс, і фотоательє на задньому дворіку. Якось уранці, переглянувши записи про кількість проданого товару, він зняв трубку внутрішнього телефону і зв'язався з ательє Н.

— Попросіть пана Обінара негайно зайти до крамниці.

Очікуючи завідуючого фотоательє, пан Норма робив якісь підрахунки на шматочку паперу.

— Пане Обінаре, я викликав вас, щоб сповістити останні відомості про продаж нашої продукції. Що стосується продажу образків із зображеннями Христа і Іоанна Хрестителя, то цифри підрахунку зовсім невтішні, скажемо, навіть жалюгідні. За останні півроку ми продали сорок сім тисяч зображень Ісуса дорослого проти шістдесяти восьми тисяч проданих за той самий час у минулому році, а збут зображень святого Іоанна Хрестителя зменшився на вісім тисяч п'ятсот екземплярів. Зауважте, таке різке зниження збуту сталося невдовзі після поліпшення нашого фотообладнання, на чому ви наполягали і на яке втрачено великі кошти.

Обінар втомлено махнув рукою, засвідчуючи, що його турбують питання набагато серйозніші від тих, які непокоять його патрона.

— Всьому причиною криза,— сумно пробурмотів він,— тільки криза.

Обличчя у пана Норми спалахнуло від обурення і, звівшись зі стільця, він посунув на Обінара з загрозливим виглядом.

— Ні, пане, кризи не буває в торгівлі предметами з зображенням святих. Це облудна брехня. Як наважуетесь ви говорити про кризу в нашому ділі, коли всі чесні люди ставлять в церквах свічки, в молитвах благаючи пошвавлення своїх справ у торгівлі і промисловості, намагаючись заручитися підтримкою господа бога?

Обінар вибачився, і пан Норма, знову вмостившись у кріслі, продовжував:

— Пане Обінаре, ви самі пересвідчитесь, що доказ ваш нікчемний, коли дізнастесь, що фірмою не зареєстровано й найменшого зниження у збуті інших образків святих. Ось дивіться, зображення святої Діви в трьох кольорах... П'ятнадцять тисяч як було, так і лишилось. Ісус-дитина розходиться так само добре. А ось зображення святого Йосифа. «Втеча до Єгипту», «Свята Тереза»... Бачите, я нічого не вигадую, цифри самі за себе говорять. Ось святий Петро, а це святий Павло. Втім, можна навмання вибрати будь-кого серед дрібних святих. Ось, наприклад, я читаю: святий Антоній минулого року — дві тисячі сімсот п'ятнадцять екземплярів, дві тисячі дев'ять екземплярів — цього року. Бачите?

Обінар, схилившись над картоотекою, зважився мляво зауважити:

— Кажуть, ніби люди зараз збайдужіли до Христа.

— Патякають казна-що. Мені трапилося цими днями мати розмову з Гомбеттою, тим, що з вулиці Бонапарта. З тієї розмови я зрозумів, що ще ніколи Христос не був у такій пошані.

Обінар випростався і зробив кілька кроків перед конторкою хазяїна.

— Звичайно,— зітхнув він,— але ж Гомбетта робить лише репродукції з картин, що є в Луврі, він зовсім не працює з живими моделями... О! Я наперед добре знаю, що ви мені зараз скажете: у нас налагоджено фотографічну техніку, ми досягли високих цін, і немає причин для того, щоб наші зображення Христа збувалися гірше, ніж зображення божої матері або ж святої Терези, адже ми робимо їх не менш майстерно. Я знаю...

Пан Норма зацікавлено і стурбовано дивився на свого завідуючого ательє.

— То, може, щось не ладиться з композицією?

— Я не новачок у цій справі,— похопився Обінар,— і ви бачили, яку композицію я створив у «Мучеництві святого Симфоріана»: такої вдалої композиції, мабуть, ніде більше й не було, крім мого ательє.

— То в чому ж річ?

— У чому річ, питаєте?..— Обінарові, очевидно, не терпілося щось сказати. Нарешті він вибухнув:— А в тому, що вже не знайдете жодного Христа в Парижі. Кінець. Запевняю вас, немає жодного підходящого типу! Та й хто тепер носить бороду? Депутати, чи міністерські службовці, чи якась жменька нездар художників з босяцькими пиками? От ви хочете знайти гарного хлопця серед голодранців, гаразд. Припустимо, що ви його таки знайшли і він згодився на вашу пропозицію. Спочатку чекаєте два тижні, поки у нього відросте волосся на підборідді. А коли він зрештою відпустить бороду, то скидатиметься на жартівника-капуцина або ж на аптекаря в жалобі. Навіть уявити важко, скільки у нього ще може бути вад... Далєбі, минулого тільки місяця я проморочився з шістьома, так нічого й не досягши. Та що там говорити! Ті, що практикуються на апостолах і праведниках, не знають цієї мороки. Старий завжди має ви-

гляд старого, покупці не особливо вже й придивляються, коли йдеться про апостола; так само можна знайти скільки завгодно дівчаток, які вміють набрати вигляду непорочних дів...

Обличчя пана Норми скривилося. Йому не подобалося, коли працівники фірми говорили так грубо.

Обінар це відчув і провадив далі більш стримано:

— Христос має бути молодим, бородатим і гарним. Звичайно, ви мені закинете, що де таких можна знайти? Справді, це не така легка справа, як здається. Та ще рідше, а це нам теж необхідно, зустрічаються люди з витонченими рисами обличчя і лагідним поглядом. Зовсім не обов'язково, щоб у нього був злидений вигляд, ви знаєте не гірш за мене, що публіка не любить злиднів. Бачте, це дуже складно. З того часу, як я шукаю потрібну модель, я дедалі більше переконуюсь, що її знайти неможливо. В Парижі їх більше не знайдеш. Ось взяти, наприклад, мою останню роботу «Гефсиманський сад». Бездоганна робота, дсвершена, з цього боку нічого не закинеш, але у хлопця-моделі очі — як у теляти, ніякої тобі страдницької іскри, так ніби він випив свій аперитив. До того ж довелося приклеїти йому фальшиву борідку, бо хлопець ще занадто молодий, щоб мати власну. От вам і результат: у мого Христоса вигляд, як у якогось підпанка з Комеді-Франсез, і навіть ретуш не допомагає врятувати становище. Якщо це не від природи...

— Це, звісно, так.

— А все те, що я вам оце розповідав про мого Христоса, можна було б повторити і про мого святого Іоанна Хрестителя, точнісінько все те саме, але без бороди.

Пан Норма задумливо вийшов з-за конторки і, заклавши руки за спину, почав нервовими кроками міряти крамницю. Меланхолійний погляд пана Обінара

неуважно блукав по вітрині, намагаючись хоча б в уяві відтворити ідеальне обличчя, зображення якого ввижалося йому навіть уві сні. Нараз він аж затремтів від хвилювання: між портретом папи римського і образом святої Терези сам Христос — не вві сні, а наяву — легенько хукав на скло, щоб розтопити кригу на вітрині. На ньому був цупкий накладний комір і фетровий капелюх, але це не ввело Обінара в оману; він кинувся до вхідних дверей, ступив на тротуар і опинився перед змерзлим, убого, але пристойно вбраним чоловіком; його обличчя з лагідними без іронії очима було облямоване м'якою борідкою. Обінар, застигнувши на порозі, так і поїдав його поглядом. Чоловік відчув цей настирливий погляд, злякано втягнув голову в плечі й зібрався був іти геть. Обінар, мов хижак, кинувся на нього, схопив за руку і повернув обличчям до крамнички, але незнайомиць звів на нього такі боязкі, такі страдницькі очі, що головний фотограф спинився приголомшений.

— Пробачте,— пробурмотів він,— може, я зробив вам боляче?

— О ні! — відказав чоловік лагідним голосом.— І додав з сумовитою скромністю: — Інші робили мені дошкульніше.

— Певно, що так,— прошепотів все ще схвильований Обінар.

Мовчки вони дивилися один на одного. Здавалося, чоловік і не ждав ніякого пояснення, ніби це було продовження пригоди, яка розпочалася ще з незапам'ятних часів.

Обінару перехопило в горлі від жалю і якихось незрозумілих докорів сумління. Сором'язливо він запропонував:

— Сьогодні зранку холодно... Ви, мабуть, змерзли. Чи не зайшли б ви на хвилинку?

— Звичайно, охоче.

Коли вони зайшли, пан Норма, підозріло оглянувши незнайомця, закричав з глибини крамниці:

— Хто це там ще?

Обінар не озвався. Він чув питання, але ненароком чомусь відчув у собі якусь ворожість до хазяїна. Він упадав біля свого гостя з такою запопадливістю, що пан Норма навіть розгнівався.

— Я певен, що ви дуже стомилися... Так, так, не заперечуйте, бачу, дуже стомилися. Сідайте сюди...

Він обережно підвів його до конторки і посадив у крісло хазяїна. Це обурило пана Норму і, кинувшись до конторки, він спитав роздратованим голосом:

— Поясніть нарешті, що це все означає?

— Та що ви. Хіба не бачите, що це Христос? — зневажливо кинув Обінар, не повертаючи голови.

Пан Норма спинився збентежений. А тоді, розгледівши чоловіка, що зайняв його місце в кріслі, погодився:

— А й справді. Виразне обличчя. І все ж таки це ще не підстава...

Обінар незрушно стояв перед кріслом, щасливо усміхаючись. Роздратований пан Норма грубо порушив його споглядання:

— То ви вважаєте, що цей тип підійде?

Обінар зовсім забув про ділову сторону справи. Слова хазяїна повернули його до дійсності. Він зробив над собою зусилля і подивився на свою модель очима фотографа-професіонала. «Обличчя трохи змарніле,— подумав він,— та це й непогано, навіть добре. Певен, що з ним можна буде зняти першокласне зображення Христа в терновому вінку. Перші дні ми його чіплятимемо на хрест, потім зніматимемо Гефсиманський сад, а коли він трохи від'їється, я зроблю «Доброго пастиря», «Христа з ягнятком» та «Христа з дітьми»...

За одну хвилину в нього перед очима промайнули всі найвідоміші сцени з євангелія, які він міг би зняти з цим несподіваним Христосом. Чоловік, здавалося, зникнув від подвійного огляду. Його тривожний погляд і досі вражав Обінара, якому було незручно розпитувати незнайомця.

— А що ви робили раніше? — спитав пан Норма, — і перш за все як вас звати?

— Машельє, пане, — відказав незнайомець смиренным голосом, ніби просячи забути перше питання.

Пан Норма повторив це прізвище кілька разів, ніби щоб переконатися, чи можна довіряти людині, яка його носить, а тоді звернувся до Обінара:

— Намагайтеся мати його завжди на очах. З подібними людьми завжди бувають різні несподіванки. Та й невідомо, звідки він.

Машельє гнівно скинувся й скочив з крісла.

— Я тільки-но вийшов із в'язниці, — крикнув він, — і нічим вам не зобов'язаний.

Він попростував до дверей. Та Обінар наздогнав його і, взявши під руку, знову всадив у крісло хазяїна. Машельє підкорився, не опираючись, сам здивований з своєї сміливості. Думаючи про зроблені підрахунки, пан Норма вже шкодував про свою необережність.

— Двадцять франків на день, — запропонував він. — Згода?

Машельє, здавалося, й не чув його.

— Хочете двадцять п'ять франків? Гарзд, ми вам будемо платити двадцять п'ять.

Машельє й цього разу не відповів, нерухомо сидячи в кріслі. Тоді Обінар схилився до нього й лагідно мовив:

— Хазяїн пропонує вам двадцять п'ять франків на день. Звичайно платять лише двадцять франків. Ну го

як, домовились? Двадцять п'ять ф'ранків... Ходімо до ательє. Робота не складна...

Вони вийшли з крамниці і, перейшовши двір, почали підніматися темними сходами.

— Вони засудили мене на півроку ув'язнення,— почав розповідати Машельє.— Байдуже! Зрештою це й не багато за те, що я вчинив. У в'язниці я зібрав трохи грошей, але тепер...

— Вам заплатять негайно ж, якщо хочете за два дні наперед.

Вони піднялись на площадку між сходами. Машельє спинився й пробурмотів:

— Я хочу їсти.

Він зблід, і здавалося, йому не вистачало повітря. На якусь хвилину Обінар завагався і мало не піддався почуттю жалю, але потім подумав про чудові можливості, які давало це обличчя Христа, голодного, приниженого, благаючого. «Коли він поїсть, це вже буде не те,— подумав він собі.— Треба скористатися моментом і зараз-таки розіп'ясти його на хресті».

— Потерпіть трохи, ви пообідаєте опівдні. А зараз вже десята година.

Перший сеанс видався Машельє безконечним. Пози, які йому доводилося приймати на хресті, втомлювали, а в тому стані виснаження, в якому він знаходився, вони здавалися йому справжніми тортурами. У нього викликав відразу сам вигляд знарядь його мук. Обінар здавався захопленим. Він відпустив свою жертву десь біля першої години дня, давши п'ятдесят ф'ранків авансу і дозволивши трохи перепочити.

Машельє вирушив на пошуки ресторану, де б він зміг дешево пообідати. Проковтнувши дві порції телячого рагу під білим соусом, він відчув себе трохи невніше. А нарізуючи сир, згадав своє минуле за кілька місяців до в'язниці: він був тоді піаністом в одно-

му з кафе Монмартру; мав друзів, хазяйки говорили з ним шанобливо. Коли він вклонявся публіці, деякі дівчата дивилися на нього закоханими очима. Але, на його нещастя, в одного скрипаля було чорне блискуче і кучеряве волосся. Цим волоссям він спокусив дівчину, яка подобалася Машельє. Скрипалям легко завоювати серця жінок, відбиваючи ритм; вони витанцювують на естраді, трусять головами, закидаючи їх назад, примушують скрипку співати під смичком, і коли в екстазі вони заплющують очі, ніби прагнучи вислизнути з комірця й полетіти, завжди хочеться поглянути на їхні ноги, щоб пересвідчитися, що вони ще на землі. Отож, досхочу напишавшись своїм волоссям, скрипаль причарував дівчину і переспав з нею; якимось чином він цим вихвалявся, Машельє мало не перерізав йому горло ножицями, і того ледве врятували від смерті.

Доїдаючи обід, Машельє думав, що скрипаль все ж залишився живий, бо невдовзі знову зайняв своє місце в оркестрі. А чого б і йому, Машельє, не знайти роботу. Незважаючи на півроку в'язниці, у нього великий талант. Йому здалося, що він зраджує своє поклонення музиканта, згоджуючись роздягатися в фотоательє. Добре попоївши, він переконав себе, що легко знайде роботу, і вирішив завтра ж віддати фотографові двадцять п'ять франків авансу. Вийшовши з ресторану, він попростував на вулицю Сени, де зняв кімнату в готелі, і, приваблений м'яким ліжком, відклав до завтра пошуки роботи, гідної його обдарування. Він одразу міцно заснув і проспав до півночі, а прокинувшись, він майже одразу знову заснув, тільки цього разу йому наснилися кошмари. Йому привиділося, ніби він розпинає на хресті скрипаля в терновому вінку і що суд приговорює його ще до шести місяців ув'язнення. Він прокинувся від жаху, в нього цокотіли зуби. Лише коли розвиднілося, він отямився,

і до гіркоти вранішніх докорів сумління додався ще й спогад про страждання, яких він зазнав на хресті. Але його рішення лишилося несхитним. Піднімаючись сходами до ательє Н., він стискав у кишені двадцять п'ять франків, які твердо вирішив повернути Обінарові.

Фотограф зустрів його дружньо, майже шанобливо, і потяг до столу, на якому були розкладені фотопроби.

— Ось дивіться... чудова робота, правда ж? Ви були просто надзвичайний. Так, я не перебільшую, надзвичайний.

Машельє довго розглядав відбитки. Він був дуже схвилюваний. Коли Обінар попросив його приготуватися позувати, він швиденько роздягнувся не вагаючись, що здивувало навіть його самого.

Ще три дні його розпинали на хресті, а коли фотограф вирішив, що вже досить поз із розп'яттям, він примусив його позувати для зображення Христа, що несе свій хрест на Голгофу. Машельє дуже старанно виконував усі вимоги, і Обінар дивувався і захоплювався його кмітливістю. Невдовзі пан Норма міг привітати себе зі знахідкою моделі, бо по пробних відбитках одержав значні замовлення зображень Христа на хресті.

Колишній піаніст щодня ніс із собою додому якийсь десяток фотографій Христа, якими прикрашав стіни своєї кімнатки. Тому в готелі всі були переконані в його надмірній побожності. Ввечері, коли він повертався до себе в кімнату і обводив поглядом всі ці зображення, Машельє відчував ніби якийсь струс. Сидячи на ліжку, він довго розглядав ті зображення, пізнаючи себе в кожному з отих Христосів. Його розчулювало його страдницьке обличчя, сцени його катувань і смерті. Іноді, думаючи про Ісусових суддів, про ув'язнення Христа, йому здавалося, що він сам

потерпів від несправедливості, і йому подобалося про-
бачати своїм катам.

В фотостудію він ніколи не бував різким, завжди лагідний і послужливий, він тільки й шукав приводу догодити своїм товаришам. Всі любили його за лагідну вдачу і поважали за сумовитість. Всі в один голос запевняли, що він знайшов своє покликання; він так втілювався в образ зображуваного, що майже нікого з працівників контори не дивували його дивні розмови. Щоправда, Обінара, який відчував справжню приязнь до моделі, вони іноді турбували, і він казав лагідно:

— Все ж таки не варто уявляти, що це справді з нами сталося.

Якось до студії Н. заглянув святий Петро, якого за чимось прислав головний фотограф павільйону В. Круг голови в нього ще був картонний німб. Коли він пішов, Машельє провів його до дверей і мовив:

— Іди, Петре...— голосом таким промовистим, що здивував добродія Петра.

На вулиці Машельє раз у раз страждав від байдужості перехожих до своєї особи,— ні, не з притаманних людям гордощів, а з жалю до цих бідолах, які не пізнавали його. Проходячи повз церкви, він звертався до жебраків з незрозумілими словами і щедро обіцяв їм потойбічне раювання.

— Подайте, Христа ради, хоч копійчку,— відказав йому жебрак з церкви Сен-Жермен-де-Пре.

Машельє вказав йому на шикарно вбраного чоловіка, який саме сідав до свого автомобіля:

— Ти багатший за нього... в сто, в тисячу разів багатший за нього!

Жебрак за це назвав його поганню, і Машельє пішов геть, схиливши голову на плече, без гіркоти, але серце йому краєв сум. Якось ввечері, сидячи у своїй кімнатці, він згадав своїх покійних батьків і спитав

себе, чи вони в раю. Він повернувся був до образу зі своїм зображенням, щоб помолитися за дві грішні душі, коли схаменувся, похитав головою, скрушно всімхаючись, ніби кажучи: «Навіщо це? Я сам усе владнаю...»

Тим часом головний фотограф вже майже зняв свою модель у всіх позах, які тільки можна було вгадати, і вже передбачав, що їм доведеться незабаром розлучитися. До того ж Машельє погладшав і навіть для тріумфуючого Христоса був занадто повновидий. Якось вранці, коли Обінар знімав його по груди з німбом довкола голови і великим картонним серцем на шиї, до ательє завітав пан Норма.

Розглядаючи останні відбитки, він зауважив Обінарові:

— Це вже далеко не те, що спочатку.

— Правда.

— Я вважаю, що варто припинити знімати Христосів. У нас уже є гарна колекція, яка затьмарить все, що будь-коли було створено в цьому жанрі, і я не бачу ніякої потреби щось додавати до неї.

— Я й сам уже про це думав. Та й за останні три дні я не зробив нічого путнього, вартого уваги.

— Вам тепер треба попрацювати над зображеннями Іоанна Хрестителя... Зараз на нього великий попит, а ми, як я вже вам казав, нічого вартого не можемо запропонувати, хоч плач. Неодмінно слід наступного місяця приготувати щось новеньке нашим комівольжерам...

— Наступного місяця, пане Норма? Дуже мало часу... Треба, щоб трапився якийсь надзвичайний випадок, така ж зустріч, як з моїм Христосом...

Обінар пдячно поглянув на свого Христоса, який, погладжуючи своє картонне серце, чекав, поки пан Норма піде звідси. Машельє лише в присутності хазяїна втрачав свою звичайну лагідність. Він терпіти

Його не міг, хазяїн викликав у нього відразу, і він мріяв вигнати цього череватого й пикатого крамаря. Обінаркові, який розглядав свою модель, міркуючи, як важко буде знайти Іоанна Хрестителя, раптом майнула в голові блискуча думка, і він звернувся до учня-фотографа:

— Принеси лишень мені бритву, помазок і мило для гоління.

Здивованому вкрай цим розпорядженням панові Нормі він вказав на Машельє:

— Він якраз підходить для Іоанна Хрестителя. Ось самі зараз побачите...

Обоє підійшли до Христоса, і Обінар звернувся до нього:

— Вам пощастило... Зараз поголимо бороду, і вам ще з тиждень буде робота з Іоанном Хрестителем.

Машельє зміряв хазяїна з ніг до голови зневажливим поглядом і з докором відмовив Обінару:

— Я згоден знести будь-які тортури, але не поголю борода.

Даремно Обінар доводив йому, що він уже вичерпав всі свої можливості в образі Христоса і що немає іншого способу лишити його в ательє, як перетворивши на Хрестителя; Машельє, який відчував, що вся його божественність майже цілком залежить від борода, відрізає на те:

— Я не дозволю зачепити й волосинки з моєї борода.

— Стривайте,— вмовляв Обінар,— гарненько поміркуйте. Ви без копійки, у вас немає ніякого становища.

— Я ніколи не розлучуся з моєю бородою.

— Він затявся,— втрутився пан Норма,— дайте йому спокій. Виплатіть йому негайно ж належні гроші, і нехай забирається куди хоче. Отакий бовдур!

Заплативши за дві ночі в готелі, Машельє почав голодувати. Спочатку він навіть пишався цим, але голод ставав усе нестерпнішим, і він вже почав сумніватися в своїй богорівності. Одного дня він пригадав, що він піаніст, і вирушив на Монмартр. Йому хотілося трохи побродити біля кафе, де він уперше потерпів від несправедливості. Машельє думав, що тепер він, жебрак, міг викликати якийсь жаль у тих, хто знав його раніше.

Він пішов туди пішки і, спускаючись на набережну вулицею Бонапарта, бачив своє зображення у вітринах багатьох крамниць. Ось він з ягням на плечах, ось несе хрест на Голгофу... Це підбадьорило і розчулило його.

— Як я страждаю,— прошепотів він, розглядаючи фотографію, де його розіп'ято на хресті.

Перейшовши на другий бік Сени, він знову побачив свої фото на вулиці Ріволі, а потім і біля Опери. Машельє вже майже не відчував голоду, він ішов повільно, уважно розглядаючи вітрини крамниць, сподіваючись побачити ще якісь інші зображення. Ось знову він побачив себе біля церкви святої Трійці на вулиці Кліші. Діставшись кафе, де колись грав на піаніно, він пройшов повз нього дуже швидко, навіть не заглянувши в нього. Він відчув, що йому вже не місце в цьому куточку Монмартру, і йому захотілося піднятися ще вище. Від голоду та втоми його почало лихоманити; багато разів він був змушений спинитися, щоб перепочити під час свого сходження. Настав вечір, коли він дістався пагорба Мучеників. Перед собором продавці вже почали складати хрестики й іконки. На одній з розкладок Машельє ще вдалося переглянути частину колекції фотолістівок, знятих з нього Обінаром. Там були «Добрий пастир», «Христос з дітьми», «Ісус в Гефсиманському саду», увесь «Шлях на Голгофу», а в рамці з чорного дерева збільшене

фото його страждань. Фотографії засліпили Машельє, він змушений був спертися на камінну балюстраду, і, дивлячись, як Париж вирує у нього під ногами, він проїнявся вірою в свою всюдисутність. На заході останні промені сонця окреслили місто тоненькою світлою стрічкою, і далеко, аж на обрії, почали запалюватись вогні. Шукаючи вдалині шлях, який він щойно пройшов і який був відмічений його зображеннями, Машельє впивався п'янкою насолодою охопити собою все місто. Він відчував, як плине над вечірнім містом, і прислухався до клекоту Парижа, що долинав до нього, ніби гомін молитовних гімнів.

Було близько восьмої години вечора, коли він спустився з горба. Він забув про втому й голод, тріумфуючий спів звучав у нього в вухах. На одній з безлюдних вуличок він зустрів поліцейського і, простерши руку, попростував до нього нерішучим кроком:

— Це я,— мовив він, лагідно всміхаючись.

Поліцейський знизав плечима і буркнув, йдучи геть:

— Віслюк... йшов би краще додому, ніж набридати людям своїми п'яними теревеннями.

Здивований таким прийомом, Машельє на мить застиг, а тоді пропепотів, скрушно хитаючи головою:

— Він не розуміє.

На хвилину він завагався через якийсь раптовий неспокій, хотів був навіть повернутися на верхівку пагорба, але ноги його не слухалися, і він вже звернув на вуличку, яка, спускаючись, закінчувалася освітленим провалом.

На бульварі Кліші якийсь час Машельє бродив між юрби тих, що вийшли прогулятися. Ніхто не звертав на нього уваги, а зустрівши його погляд, люди пришвидшували ходу, боячись, що він проситиме милостиню. Кілька разів його мало не переїхали, і, тремтячи

від пропасниці, він відійшов убік, сів спочити на лавку. Його непокоїла одна невідступна думка:

— Чому ж вони не впізнають мене?

Перейшовши бульвар, до нього підійшли дві повії і спинились, щоб поглузувати.

— Агов! Чи підеш з нами, старче? — звернулася до нього старша, натякаючи на його бороду.

Обидві повії почали сміятися, і молодша додала:

— Та що ти? Це ж Ісус Христос, хіба не бачиш?

— Так, це я і є, — погодився Машельє.

Позбавившись тривожного відчуття, він встав, щоб благословити повій, торкнувшись їх, та вони кинулися тікати, глузуючи з нього.

— Цей Ісус принесе нам нещастя, ходімо звідси та швидше.

Машельє зрозумів, що йому ще треба буде докласти зусиль, щоб переконати людей, що він прийшов до них. Він вирішив спочатку сповістити цю добру звістку бідним, тож пішов з бульвару до міста. Але він не зустрічав бідних, жоден жебрак не трапився йому на дорозі. Він голосно цьому дивувався і раз у раз зупиняв перехожих, щоб спитати, чи не бачили вони бідних. Перехожі нічого не бачили. Вони навіть не знали, що тут можуть бути бідні.

Десять опівночі Машельє дістався мосту Святих Отців. Він не відчував більше ні голоду, ні втоми, ним опанувала велика нетерплячка. Він пригадав, що перш, ніж познайомитись з Обінаром, він ночував під цим мостом, і сподівався відшукати тут бідних.

Спустившись на набережну, він розшукав безлюдну схованку. Машельє відчув себе так самотньо, що йому стало шкода себе до сліз, але на іншому березі він побачив якихось людей, які шукали пристановища під склепінням мосту. Він замахав руками і закричав:

— Це я!

Люди на другому березі зупинилися, здивовані цим криком, який відлунював між камінням.

— Це я! Не хвилюйтесь! Я йду...

Він зійшов вузькими сходами у воду.

— Я йду...

Якийсь час клошари з того берега бачили, як Машельє «йшов по водах», а коли після нього на воді не лишилося навіть кругів від хвиль, вони не могли певно сказати, чи щойно прокинулись, чи у них ще попереду ніч, яка обіцяє їм сон, щоб у ньому забути хоч трохи свої злидні.

КЛЮЧ ПІД ПОРОГОМ

Якось квартирний злодій-зломщик зійшов зі сторінок детективного роману і після надзвичайних пригод прибув до маленького провінційного містечка.

Він вийшов з вокзалу, перейшов через площу і саме простував від вокзалу по проспекту, коли до нього долинув великий гомін у місті.

— Не забудь покласти ключ під поріг,— чулося звідусіль.

Так говорили господині домівок, поспішаючи зі своїми доньками на бал до супрефектури.

— Не хвилюйтесь,— відповідали чоловіки, яким не сиділося вдома,— ключ буде під порогом, вам не доведеться дзвонити. Але якщо випадково ви повернетесь раніше, ніж я...

— Раніше ніж ти? Сподіваюся, ти не збираєшся грати в більярд до четвертої години ранку?

І господині домівок мали рацію. Ще ніколи не бувало, щоб партія в більярд між пристойними людьми продовжувалась за північ. Тим часом джентльмен-зломщик прогулювався вулицями між оксамитових і креп-жоржетових суконь, що поспішали до парку супрефектури. Він виїхав з Рима вчора ввечері з невеличкою скромною валізою, в якій були деякі дрібнички, як от прикраси з корони і пантофля папи римського. Він виходив на переїздах, щоб уникнути арешту та збити зі сліду європейську поліцію, яка кинулася за ним навздогін. І ось йому видався момент перепочинку, щоб поміркувати про марність людської величі.

«Я вже осягнув усе, що придумав розум у техніці,— думав він.— Найсекретніші сейфи відчиняю відразу, і ніхто не зрівняється зі мною в мистецтві викликати до себе повну довіру. Після мого стажування протягом двох років в американських в'язницях, де я навчався у двох великих вчителів, я здобув собі ім'я в крадіжках у висотних будинках, крадіжках зі зломом, кишенькових крадіжках, пограбуваннях квартир під виглядом візиту до знайомих. Завдяки наполегливій праці я став свідком вияву обіцяних мені надзвичайних здібностей. А сьогодні я спустошую вализи вінценосних королів, за мною полюють в усьому світі, мої біржові внески можуть формувати і розпускати уряди, проте серце моє радіє менш, ніж тоді, коли мені було п'ятнадцять років і коли я готував екзамен на ступінь бакалавра, накладаючи руку на годинники і портфелі моїх учителів. Чому я не можу воскресити щасливих днів мого пустотливого юнацтва! Яке пікчемне і невлаштоване існування в усіх столицях і в усіх казино світу! Ніколи я не відчував так, як сьогодні, потреби знову побачити місце, де я з'явився на світ».

Джентльмен-зломщик крокував вулицею, по обидва боки якої розмістилися затишні невеличкі вілли.

— А й справді, де ж я народився? Це десь у Франції, але хай йому біс, коли я можу сказати, де саме. Я мав стільки метричних свідоцтв про народження з того часу, як займаюсь своїм небезпечним ремеслом, і стільки пристойних фальшивих батьків, що вже й сам не можу в цьому розібратися. Я так заплутався, що сам себе запитую: яке моє справжнє ім'я?

Він підніс руку до чола і швидко назвав щось із п'ятнадцять імен.

— Жюль Міро... Робер Ляндріні... Йоланд Гарніє? Та ні, це в зв'язку з переодяганням... Альфред Петінон... гм, гм, Альфред Петінон? Чи, може, Рауль Де-

же? — знову не те, це коли я зв'язався з отими смарагдами... Жак Лероль... ні... Герцог де Жеруль де ля Бактріан? Ні... це все не те... зовсім не те.

Зрештою, втомлено махнувши рукою, він сказав з досадою:

— Це вже дратує. Слід було б звернутися за довідкою до розшукової поліції.

Настирливо шукаючи в пам'яті своє справжнє ім'я, офіційно записане в метричному свідоцтві, він машинально, не думаючи, перескочив за ґрати палисадника якогось будиночка і відмичкою почав відмикати вхідні двері. Потім стеною плечима, поклав зв'язку відмичок назад до кишені, промовивши:

— От і маєш, зовсім не подумав, що ключ під порогом.

Справді, ключ лежав під порогом. Злодій прослизнув до вестибюля, відкрив свою валізу, щоб одягтися в робочий одяг: вечірній плащ, високий циліндр, чорну оксамитову напівмаску. Одягнувшись, джентльмен-зломщик уважно обслідував перший поверх будинку, де ніщо не привернуло його уваги. Хоча, між іншим, він поклав до своєї кишені простенького годинника за звичкою, яка в нього залишалася ще з дитинства. На другому поверсі він на мить розчулився, коли опинився у дівочій кімнаті, де по обидва боки вікна одне проти одного стояли два вузьенькі залізні ліжка.

— Любі дівчатка,— зітхнув він, розглядаючи два фото на стіні.— Чи зможуть вони під час балу у супрефектурі зустріти майбутніх наречених, чесних, роботящих і добрих християн, які будуть з ними ташцювати, маючи чесні наміри.

Задовольнивши таким чином свою цікавість, він відкрив шафу й роздивлявся її вміст. І не міг стримати сліз, розгорнувши при мерехтливому світлі ліхтаря трусики з тонкої вовни, обшиті мереживом, і сліпучо-білі дівочі сорочки. В пориві шанобливого

хвилювання він зняв своїй високий циліндр і оксамитову чорну півмаску.

— Мерезані трусики неспорочних дівчаток! — мовив він глухо, майже нечутно.— Сяючі білістю сорочки цнотливих дівчат, хай ваша скромність має могутню притягальну силу для серця, ураженого суєтою світу. Думаючи про ці глибокі таємниці, я відчуваю, як хвиля чесності закрадається в мою душу. Збентежений подихом сімейної доброчесності, я вже відчуваю, що ладен відмовитися від помилок мого авантюрного життя і завершити свою долю в якійсь конторі писарчуком.

Отак міркуючи про своє майбутнє життя, він продовжував обстежувати шафу. За купою носових хусточок він виявив нарешті дві фаянсові копилки, на кожній з яких стояло по напису: посаг Марієти і посаг Мадлени. Спорожнивши копилки і поклавши гроші до кишені, він залишився невдоволений собою.

— Неодмінно слід залишити цю погану звичку.

Він знову поклав гроші в обидві копилки, і відразу в його серце влилася така нестримна радість, що він з цього зробив висновок, що чесність сама по собі — винагорода.

«Вирішено,— подумав він,— ставлю хрест, годі бути квартирним зломщиком».

Від хвилювань він знесилився, а тому що була тільки десята година вечора, то він вирішив залишитися на ніч у будинку, поки вернеться господарі. Влаштувавшись на одному з дівчачих ліжок, він одразу ж міцно заснув. Десь о третій годині ночі йому снилося, що він став заступником начальника бюро в одній великій установі і, швидко просуваючись по службі, нагороджений «академічними пальмами», як раптом чийсь гнівний голос вирвав його зі сну. Він підійшов до вікна і побачив якогось чоловіка, що, присівши нав-

почіпки перед вхідними дверима, дуже сердито кричав:

— Я ж добре знаю, що поклав його під поріг, коли йшов... Десь тут мусив би бути, але...— Він продовжував мацати довкола і нарешті злякано вигукнув: — Мабуть, повернулася моя дружина, інакше цього не поясниш. А я ще сумнівався, чи могла б вона так завчасно повернутися!.. Тепер мене спіймано на гарячому.

І він потяг мотузку дзвоника, спочатку обережно, потім сильніше. Відчай цього нещасного чоловіка розжалобив злодія; зміркувавши, що чоловік піде до своєї кімнати на першому поверсі і не зайде на другий, він кинув йому ключа і знову ліг у ліжко.

— Я можу ще поспати дві години,— говорив він собі.— Якраз досить, щоб стати начальником бюро. Я добре знаю, що господиня дому, у якої дві доньки на виданні, не піде з балу в супрефектурі, аж поки не погаснуть останні вогні.

Коли він знову почав дивитися перерваний сон, господар дому зайшов до кімнати і ввімкнув електричне світло. Джентльмен-зломщик сів на ліжку, вже намацуючи свою пляшку з хлороформом, але господар кинувся до нього з розкритими обіймами:

— Сину мій! Повернувся до рідного дому! Після вісімнадцяти років мандрів!

Злодій-зломщик вагався, чи пролити йому сльозу радості. Він підрахував, що коли він був відсутній вісімнадцять років, то йому має бути тридцять п'ять років, і його трохи покорило, коли він це почув. Водночас його зацікавив збіг обставин.

— Я не хстів би вам завдавати клопоту,— почав він.— Але чи справді ви впізнали в мені вашого сина?

— Чи впізнав? Аякже! До того ж заговорила кров!

— А так,— згодився злодій,— кров говорить. Але якщо трапиться помилка, розчарування буде однаково жахливе і для вас, і для мене.

— Е, ні, помилка неможлива, ти справді старший з моїх дітей, ти ж мій син Родольф!

— Родольф... не стану вам перечити. Ім'я «Родольф» мені дещо нагадує.

— І ти дуже любиш каву з молоком, можеш пити її до знемоги...

Тут Родольф уже більше не сумнівався, що це його батько. А потім були міцні обійми, схвильовані слова і того, і другого:

— Сину мій,— казав батько,— яке щастя, що ти знову знайшовся після вісімнадцяти років розлуки; тому що ти дуже давно...

— О батечку! Я добре пам'ятаю, що ключ лежить під порогом...

— Між іншим, щодо ключа, не кажи матері, що я повернувся о третій годині ночі... Їй буде прикро дізнатися, що партія більярду могла затягтися так довго. Розумієш, вона пішла з обома твоїми сестричками на бал до супрефектури, і я цим скористався, щоб зіграти партію манільї з давніми приятелями.

— Мені здається, ви говорили про більярд...

— А так, звичайно, партію в більярд, саме це я й хотів сказати. Вірніше, ми почали з манільї, а скінчили партією більярду. В усякому разі, скажи, що я повернувся задовго до півночі, це їй принесе велике задоволення, а тобі ж все одно.

Родольф обіцяв, хоч це йому трохи й не подобалось. Він став такий порядний, що відчував себе нездатним навіть на обман задля доброго діла!

— Тільки-но ви мені говорили про моїх двох сестер. Це, мабуть, оці гарні дівчата, чиї портрети висять на стіні. Вони дуже змінилися за час моєї відсутності, і, правду кажучи, я їх і не впізнав.

— Нічого дивного, старша з'явилась на світ після твого від'їзду. Ми прикро були вражені тим, що ти втік, твоя мати не давала мені спокою, і небо подарувало їй дитину. Але тому що вона просила хлопчика, вона була дуже незадоволена і забажала спокусити долю ще раз. Та доля рішуче була проти нас: народилася знову донька, яку назвали Марістою. Хоч я дуже хотів сина, але у мене вистачило глузду не слухати твоєї матері, яка не відступилася б мати навіть дванадцять дівчат, лише б мати й сина. Дякуючи богу, і так турбот по вуха, доки виховаєш обох дівчат.

— Батечку,— зітхнув Родольф,— які б не були жертви, на які ми йдемо заради дітей, ми ніколи не сплатимо справжньої ціни святих родинних радощів.

— Святі родинні радощі! — іронічно і з гіркотою усміхнувся батько.— Бачу, що ти їх не знаєш. Якби ти був змушений працювати, щоб забезпечити чотири особи, заробляючи щомісяця дев'яцот ф'ранків, мабуть, ти заспівав би іншої...

Він кинув заздрісний і захоплений погляд на високий циліндр і на пальто свого сина й додав:

— Про родинні радощі охоче патякає той, хто ще неодружений і має змогу купити капелюх, як у тебе... Отож мені вельми втішно думати, що ти заробляєш немалі гроші... А й справді, ти ще не розповів про твою професію...

Не вагаючись, Родольф твердо вимовив:

— Тату, мушу зізнатися, що я залишився без посади з учорашнього вечора, і не можу знайти слів, щоб висловити, як мені соромно, бо знаю, що бездіяльність — мати всіх вад.

— Добра приказка, сину, і не слід її забувати. Але ж ти зостався без посади лише вчора ввечері, то чи не дуже суворо ти себе картаєш за бездіяльність. А потім, гадаю, у тебе є якісь заощадження...

— Авжеж. Я маю грішми й цінними речами приблизно від чотирьохсот до п'ятисот мільйонів франків, до яких слід прилучити досить солідну суму, вкладену у різні комерційні й промислові підприємства.

Задихаючись від хвилювання, батько впав на стілець і зняв свій фальшивий комірець.

— О нещасна дитино! — пробелькотів він.— А я згадую, що хотів віддати тебе до відомства мостів і шляхів... Батьки іноді бувають винні... Але яким дивом ти здобув таке неймовірне багатство?

— Нема ніякого дива. Я був квартирним злодієм-зломщиком, набув деякої спритності рук, і справи йшли досить добре.

— Квартирний злодій-зломщик,— бурмотів трохи переляканий батько,— мій син став злодієм? Квартирний злодій, так... злодій і мільйонер.

— Заспокойтесь, тату,— сказав Родольф.— Вчора ввечері я вирішив обличити мою професію і зайняти чесну посаду, присвятивши себе мирним радощам родинного вогнища.

Батько звів очі і руки до неба, щоб показати, що він прощає блудному синові всі гріхи молодості.

— З тієї миті, як ти став чесною людиною,— заявив він,— я не хочу нічого знати про минуле. Я знаю лише одне, те, що ти мільйонер і добрий син...

— Безумовно,— згодився ласкаво Родольф,— я добрий син і сподіваюсь, що ви в цьому переконаєтесь, але ніяк не мільйонер. Зрозумійте, я не збираюся збрігати багатство, здобути таким чином. Моє рішення бути порядним залишилося б мертвою буквою, якби я не віддав назад геть усе, що я маю від моїх незліченних дрібних крадіжок, і коли я поверну все награване, мені зостанеться ще ненавидіти мої злочини і спокувати їх вічним каяттям.

І Родольф, витягнувши з кишені жилетки сталю годинника, якого він поцупив на першому поверсі, про-

стяг його батькові з найсмирнішою покірною. Але батько відсторонив годинника чудовим ласкавим жестом і дав зрозуміти синові, що той може вільно користуватися в домі всім, чим забажає.

— Вважай, що все моє належить тобі. Між батьком і сином не повинно бути ніяких рахунків.

— Ось бачите,— сказав Родольф,— наскільки я мав рацію, коли щойно вихваляв чисті радощі родинного життя. Ваша щедрість мене робить дуже щасливим, і я скористаюсь з неї, щоб позичити у вас на перший раз двадцять п'ять луїдорів (за ці кілька годин Родольф ще не позбавився звички розмовляти як квартирний злодій). Не тому, що у мене немає грошей. У мене в кишені лежить пачка банкнотів на суму сімсот чи вісімсот тисяч франків, але я не міг би собі простити, якби витратив з них хоч одне су.

Батько розлютився неймовірно, закидаючи синові непристойність його поведінки і божевілля його бажання повернути назад суму у вісімсот мільйонів, тоді як у нього є дві сестри без посагу і старі батьки, які так тяжко працювали, щоб дати йому можливість отримати ступінь бакалавра.

— Тату,— благав Родольф,— я хочу стати порядною людиною.

— Дай мені спокій з твоєю порядністю. Хіба то порядні люди, які розважаються тим, що кидають на вітер гроші, а тому, що в тебе така настійна потреба чесності, почни з послуху твоєму батькові. Зараз же віддай мені пачку банкнотів на тисячу франків, яка лежить у тебе в кишені.

Даремно Родольф йому пояснював, що цю пачку банкнотів він вкрав у кімнаті справжньої принцеси, спокусивши її покоївок. Батько нічого цього не слухав і докоряв йому, що він поганий син.

— Ці гроші належать мені, і я наважуюсь сказати, що ніякими грішми не можна оплатити весь той

непокій і тривоги, які мене зістарили за всі вісімнадцять років твоєї відсутності. Віддай мені гроші!

— Тату, ці гроші пектимуть вам руки, а потім ви знаєте, що здобує нечесним шляхом приносить тільки зло.

— Нечесним шляхом? Зачекай, зараз я тебе навчу поважати батьків. Рахую до трьох, і якщо ти мене не послухавш, а будеш упиратися, я тебе прокляну.

Дуже часто Родольф був героєм фейлетону чи ж роману любові і зненависті, а тому знав, що благородне серце ніколи не витримає батьківського прокляття. Охоплений жахом, він простягнув банкноти батькові, який, перерахувавши їх раз і вдруге, заховав у кишеню піджака.

— Тут рівно вісімсот сімдесят п'ять тисяч франків, трохи більше, ніж ти думав. Ну от, ти добрий син, і я не втрачаю надії, що ти відмовишся назавжди від того божевільного наміру, на якому ти так уперто наполягаєш з учорашнього вечора.

— Господи,— зітхнув Родольф,— я не підозрював, що так важко стати чесним. Не минуло й однієї ночі, як я собі поклявся стати чесною людиною, і ось уже я піддаюся спокусі. А втім, де може бути краще, ніж у рідній домівці?

Поринувши у ці гіркі думки, він неухважно слухав батьківські поради, коли це біля парадних дверей задзеленчав дзвоник і до кімнати долинув голос:

— Чому це під порогом немає ключа?

Чоловік схилився з вікна і кинув ключ у садок, але так невправно, що ні дружина, ні обидві доньки не могли його знайти. Зчинився страшенний гвалт. По-справжньому розгнівавшись, жінка скаржилася, що у батька такої сім'ї немає ні честі, ні совісті, що він повернувся додому зовсім п'яний і навіть незугарний сам відчинити двері. Після десяти хвилин даремних

пошуків обидві дівчини і їхня мати почали говорити, що ключ, мабуть, упав до погребка. Батько, який з вікна другого поверху умовляв їх трохи зачекати, гепер уже стурбувався не на жарт. Родольф оцінив обстановку і мовив якомсь сумно:

— Нічого не бійтеся, тату. Я зараз відчиню двері.

Він зійшов на перший поверх, витяг з кишені свої відмички й почав відсувати пружину в замку, так ніби то була звичайна клямка.

— Як добре, що в тебе такі спритні руки...

Родольф усміхнувся зблідлими устами, як жертва, й поклав зв'язку назад до кишені. А мати вже його обіймала плачучи:

— Це ж мій любий синочок повернувся після вісімнадцяти років розлуки...

— Це ж наш дороженький братик, за якого ми так часто молилися богу,— говорили Мадлена й Марієта.

І почалися нескінченні розмови та розпитування до самої глухої ночі. А потім відкрили банку сливового варення, накладали його на шматочки хліба і запивали кавою з молоком. Захоплений красою і скромністю обох сестер, заколисаний ласкавими словами матері, Родольф вже почав думати, що він переживає найщасливіший день свого життя. Він зробив комплімент матері, похваливши вишуканість її сукні з тюлю-органді і легкість її пухнастої зачіски, на що батько зауважив:

— Сив на тому знається. Розумієте, він буває у знатних домах...

Родольф почервонів по вуха і, щоб приховати свою зніяковілість, запитав, чи розкішний був бал у супрефектурі. Він дізнався, що бал був дуже вдалий, що такого ще не бачили з часів відкриття статуї.

— Я,— казала Мадлена,— танцювала всю ніч з сиром Дюпонара, він був у каштановому костюмі в сіру смужку і хоч ніде спеціально не вчився, але це най-

кращий танцюрист у місті. Коли я з ним танцювала вальс, то відчувала себе легенькою, як пір'їнка.— І її щоки густо почервоніли, коли вона додала:— Ми говорили то про се, то про те, а після останнього танцю він сказав мені, що прийде з візитом до батька.

— Цей син Дюпонара дуже чемний хлопець,— підтвердила мати,— він двічі водив мене до буфету. Я розпитала про нього в сусідки, яка добре знає його батьків. Здається, це роботящий хлопець, який ніколи не ходить по кафе і проводить вільний час у неділю в своїй сім'ї. Хоч, здається, в нього невеликі достатки, проте заробляє він вісімсот франків на місяць, працюючи діловодом. Можна сказати, це удача для Мадлени, якщо він погодиться з нею одружитися.

Батько Мадлени зробив невдоволений жест, але Марієта так поспішала розказати про свого кавалера, що батько не зміг і слова вставити.

— А я,— сказала вона,— танцювала всю ніч з Валентином, сфрейтором транспортного підрозділу, у нього великі чорні очі, і мені він весь час повторював, що ніколи не бачив такої красивої танцівниці, щоб так гарно танцювала, як я. Аж уявити важко, як люба він це казав. Видно було, що казав це щиро. Коли він процався, він ще раз мені це повторив і обіцяв прийти з візитом до батька.

Марієта почервоніла, як може почервоніти сама невинність, потім глянула на матір, а та схвально кивнула головою:

— Цей сфрейтор Валентин досить хвацько носить свою уніформу. Він також двічі водив мене до буфету. Враження таке, ніби він на доброму рахунку у начальника. А коли до того ж він виявить трохи більше послідовності в своїх висловлюваннях, то це буде чудова удача для Марієти.

В атмосфері цих весільних обіцянок Родольф посміхався до своїх радісно-схвильованих сестер і ті-

шився при думці, що настане день, коли і він вибере собі дружину, яка матиме в посаг чудові трусики з тонкої вовни, буде доброю господинею, вмітиме добре шити і грати. Він саме збирався встряти до розмови з відповідним до обставин компліментом, коли батько, схопивши банку сливового варення, стукнув нею по столу із вдаваною грубістю.

— Я не хочу голодранців у свою сім'ю,— заревів він.— З ласки і щедрості Родольфа, який став мільйонером, я маю змогу дати кожній з моїх доньок по двісті тисяч ф'ранків посагу, і то тільки для початку. Це зовсім не для того, щоб Мадлена одружилася з якимсь Дюпонаром, що заробляє вісімсот ф'ранків на місяць. Ні про Валентина, ні про Дюпонара щоб я більше не чув! Єфрейтор транспортного підрозділу? А чому не солдат першого класу? Сказав раз і назавжди, що мої доньки одружаться тільки з чоловіками, у яких є автомобіль і які ходять у високому циліндрі.

Родольф помітив, як пополотніли Мадлена й Марієта, і, підморгнувши їм, щоб заспокоїти, заговорив дуже розумно, аргументовано доводячи батькові, що не на грошах ґрунтується щастя.

— Врахуйте, тату, що син Дюпонара не ходить в кафе...

— Авжеж, мені не треба такого зятя, якого що божий день волокли б ц'яного до хати...

— Врахуйте, що єфрейтор Валентин з честю носить уніформу транспортного підрозділу.

— І оце тобі, дезертиру, людині, що ухиляється від військової служби, вихвалити військового!

— Хай живе армія! — виголосив Родольф дзвінким голосом, який взяв за живе обох дівчат.— З учорашнього вечора я вступив на праведний шлях, знайшов свою дорогу в Мекку. Я відмовляюсь геть від свого майна, щоб присвятити себе родині і рідному краю.

— Як скрушно слухати такі речі,— заперечив батько.— В мої часи батьки були дуже балакучі, товкли одне і те ж, а зараз діти занадто базикають. А втім, ти завжди зможеш позичити в мене кілька су. Виділивши гроші на посаг для Мадлени і Марієти, в мене залишиться ще чотириста сімдесят п'ять тисяч франків, які я покладу на довічну ренту, і так добре виберу чоловіків для твоїх сестер, що ти зможеш відмовитись одночасно і від свого майна, і від надії позичити в них хоч одне су.

Не чекаючи, що скаже Родольф, він гукнув, що хоче спати, і пішов до сусідньої кімнати, грюкнувши дверима. Мадлена, Марієта і їхня мати, які тільки цього й ждали, відразу впали головами на стіл і заголовили, закривши обличчя хусточками. Скутий сумом, Родольф дивився на ці гіркі сльози і не наважувався навіть ворухнутись. Його не залишала тривожна думка про таку малу ефективність доброчесності. І йому пригадалося, як колись він уславився тим, що виправляв несправедливість. Це тоді, коли він володів усіма кодами сейфів і йому варто було написати анонімного листа: «Мсьє графе! Категорично забороняю вам і думати про одруження між вашою донькою і молодим Алексісом. Підписано власноручно: «Залізна Рука». Зараз, коли він став чесною людиною, він опинився беззахисним перед недоумкуватістю і злостивістю. Його порядність могла запропонувати йому лише тиради і слова втіхи.

— Нічого,— заспокоював він себе,— я залишусь людиною добра. Батько може одружувати своїх дочок з п'яницями, з різними купцями-свиньми, та це не завадить мені бути порядною людиною.

— Бідний мій Родольфе,— стогнала мати, відкриваючи червоне від сліз обличчя.— Яке велике нещастя, що ти був такий щедрий з батьком. Гроші затумили йому розум. Ще вчора ввечері він був би без-

межно щасливий, що в нього один зять сфрейтор, а другий — діловод, а зараз він не втихомириться, поки не зробить нещасними своїх доньок. Але якби тільки це...

— О мамо, не треба,-- благала Мадлен,— як ви можете так говорити... Самі ж ви казали, коли ми поверталися з балу, що в усьому місті нема жодного хлопця, який був би такий серйозний і вмів би так танцювати, як син Дюпонара.

— О мамо! Не говоріть так,— благала Марієта.— Ви ж добре знаєте, що в моєму серці на все життя буде тільки сфрейтор.

Навіть Родольф вставив своє слово, яке можна було б сприйняти, як ввічливий осуд. Тоді мати почала рвати на собі волосся, кинула цілий жмут його на стіл і заголосила:

— Нерозумна дитино, як тобі втовкмачити, що твій батько скористається грішми, щоб розважатися з нечесними жінками! Життя моє розбите навіки!

Її охопив страшний приступ розпачу, що було цілком зрозуміло, і обидві доньки знову почали голосити. Родольф з блискучими очима, здавалося, поринув у похмурі думки. Вже йдучи спати, він міцно пригорнув до грудей матір і обіцяв їй влаштувати справу. Після того він піднявся на другий поверх взяти свій багаж і знову спустився вниз до своєї кімнати.

Будинок огорнула тиша. Родольф надів свій високий циліндр, чорну оксамитову маску, довгий чорний плащ і ввійшов до кімнати батьків. Його потайний ліхтар освітив «Департаментську газету», яка впала на край ліжка, потім світло ліхтаря натрапило на сейф у кутку кімнати. Шифр був із п'яти літер. Врахувавши, що батько пішов спати в дуже поганому настрої, Родольф відразу ж розгадав шифр.

«Що то батько,— ніжно подумав Родольф.— Він не дуже ламав собі голову...»

Вісімсот сімдесят п'ять тисяч франків лежали великою пачкою на одній з полицок. Родольф опустив пакет у кишеню, закрив сейф і вийшов у вестибюль. Він згаяв ще хвилини десять, шукаючи ключ від парадних дверей, тому що в нього була відразу до того, щоб скористатися відмичкою.

Нарешті він його знайшов. Як і слід було чекати, ключ був під порогом. Він обережно причинив за собою двері, майнув через ґрати палісадника і зник у п'їтми вулиць маленького міста. Він крокував так десь хвилини з п'ять, як раптом згадав:

— Та я ж так і не взяв свого імені. Забув спитати у батька наше прізвище. От йолоп...

Квартирний злодій-зломщик з досадою махнув рукою, потім, скорбно похитавши головою, пішов назустріч новим пригодам, які його привели в блискучий детективний роман і в різні інші романи любові й ненависті.

Якось, коли він проглядав фейлетон на підвальній сторінці «Департаментської газети» під назвою «Праведник з п'їтми», джентльмен-зломщик звів очі на верхній край сторінки і з задоволенням прочитав повідомлення, що його сестри Марієта і Мадлена одружилися — одна з сином Дюпонара, друга з єфрейтором Валентином. Але тому що багато літер друкарського тексту були стерті, він і далі продовжував свої небезпечні пригоди, не знаючи свого справжнього прізвища.

ПАЛИЦЯ

В неділю по обіді подружжя Сорб'є вирішило скористатися з погожої години і трохи прогулятися. Через вікно пані Сорб'є покликала своїх двох синів Віктора і Фелісьєна, що розважалися на подвір'ї, жбурляючи один одному в обличчя сміття. Їм подобалися галасливі ігри, від яких стогнуть матері.

— Ідіть лишень одягніть ваші недільні костюми,— гукнула вона.— Ми підемо гуляти. Сьогодні так сонячно.

З неприхованою відразою Віктор та Фелісьєн натягли матроски. Вони мріяли про справжнє чоловіче вбрання, яке сподівались одержати в день першого причастя, коли їм також подарують і справжнісінькі срібні годинники.

Батько одягнув накладний стоячий комірець, прикріпив краватку-метелик. Перейшовши потім до піджака, він довго розглядав із заклопотаним виглядом лівий рукав, а тоді звернувся до дружини:

— Як ти гадаєш, Матильдо, чи не зняти мені траурну пов'язку? В Парижі ніхто не носить жалоби.

— Роби як знаєш,— сухо відрізала Матильда.— Ще й двох місяців нема, як помер мій дядечко Еміль, але зрештою то ж був мій дядечко... Ти швидко забуваєш людей.

— А ти згадай, Матильдо, що казав твій дядечко Еміль: «Коли я вмру, любі дітки...»

— Що й казати, ти, звичайно, не зобов'язаний вшановувати моїх померлих родичів, але не забувай того, що я завжди носила жалобу по всіх твоїх родичах.

Ось уже вісім років, як ми одружені, і майже весь час мені доводиться носити чорне...

Сорб'є скорбно похитав головою, але не знайшовся, що відповісти. Тож, відмовившись від свого задуму, він одягнув піджак. І все ж не відчув тої полегкості людини з чистим сумлінням, яку завжди приносить зречення. Меланхолійно розглядав він себе у дзеркалі шафки, тяжко зітхаючи:

— Бачиш, вона так кидається у вічі... Ще якби це був піджак темного кольору, я б нічого не казав...

Не можна сказати, щоб Сорб'є був великий чепурун. В робочі дні протягом тижня він носив на службу далеко не свіжий, бувало й штопаний, одяг і цим обходився, але він міркував не без підстав, що в неділю треба одягатися по-святковому. Бо й справді, як можна було б стерпіти брутальність начальника на службі, якби не знаття, що в тебе є парадний костюм? Це вже питання людської гідності. І ось зараз нарукавна крєпова пов'язка псує весь вигляд. А з іншого боку, жалоба є жалоба, і нічого тут не поробиш, особливо якщо ти одружений і маєш дітей.

Тим часом Віктор і Фелісьєн гралися в піжмурки під столом у їдальні. А їм уже не раз казано, що в цю гру грають тільки надворі. І ось трах! — компотниця впала зі столу і в друзки розлетілася, вдарившись об паркет. На шум прибігла мати, надавала ляпасів першому, хто потрапив під руку, а другого сина замкнула до вбиральні, щоб вони не були разом. Лише тоді, як розвела дітей, спокійно взялася одягатися, не боячись нової шкоди. Повернувшись до кімнати, вона побачила, що чоловік її сидить у кріслі, з якоюсь блаженною напівусмішкою погладжуючи свої йоржисті вуса, і замріяно дивиться в стелю.

— І що ти бачиш на тій стелі? Чого це ти так посміхаєшся? Що тобі прийшло на думку?

— Мені заманулось... Уяви, Матильдо, мені прийшла в голову думка ось тут, оце зараз. Мені хотілося б...

Він щось бурмотів, ніби вві сні. Дружина таки змусила його говорити, відчуваючи в цьому якусь чергову дурницю.

— Мені хочеться,— знову почав він,— взяти палицю дядька Емілія... Чи не здається тобі, що замість того щоб їй лежати десь у ящику дзеркальної шафи, краще було б... Як тобі здається?

Матильда підбрала губи, і він трохи почервонів. Та й справді, він дуже таки поквапився зі своїм бажанням взяти цю палицю, ще й могила дядька Емілія травою не заросла. Це й дала йому зрозуміти дружина своїм лютим від обурення голосом і очима, зволженими слізьми.

— Ледве минуло два місяці. Людина працювала все життя. Він ні разу з нею не виходив, з цією палицею!

— Саме тому...

— Як це, «саме тому»? Чому ти кажеш «саме тому»? Безглузда відповідь: саме тому. Ну то що ж!

— А я кажу: саме тому.— І його обличчя набрало такого неприступного вигляду, ніби він вкладав у свою відповідь якийсь загадковий зміст.

Матильда почала наполягати, вимагати пояснення у чоловіка. Але він тільки засвистів у відповідь. Тоді вона заходилася підв'язувати панчохи, думаючи про відплату. О пів на третю вся родина зібралася на сходах. Здавалося, прогулянка буде такою ж, як і всі прогулянки в неділю: після двох нудних годин ходіння зазирали до дешевого ресторанчика, де мовчки випивали пляшечку пива. Батько за звичкою скомандував: «Рушаймо, шибеники». Але повертаючи вже ключа в дверях, він схаменувся і сказав з таким невинним виглядом і так невимушено, що навіть Матильда нічого не запідозрила:

— Забув годинника. Сходьте вниз, зараз вас дожену, я миттю: тільки туди й назад.

Він кинувся до шафи, висунув шухляду і взяв палицю дядька Еміля. Вона була з лакованого дерева, із золотою різьбою, прикрашена вгорі поруділою кістяною ручкою у вигляді голови бульдога. Сорб'є ніколи й не думав, що людина може краще почуватися лише від того, що тримає в правій руці таку палицю. Приєднавшись до родини, що чекала його перед будинком, він стійко витримав гнівну вимогу дружини пояснити, що все це означає. Він відповів твердо, як і належить чоловікові незалежному і голові родини, який завжди ладен захищати даровані йому самою природою переваги і права чоловіка.

— Ну й що з того! Так, я взяв палицю твого дядька. І не розумію, що тут поганого. Мені тридцять сім років, я в тому віці, коли чоловік статечний може дозволити собі носити палицю. Якщо ти дуже хочеш, щоб палиця старого лежала в шафі, гаразд, я куплю собі іншу, і можеш не сумніватися, ніяк не гіршу за цю.

Матильда змушена була замовкнути, вона побоювалася бунту. Спочатку собі купують палицю, далі входять в смак, розтринькують гроші на різні витребеньки, заводять коханок... Вперше за багато років вона глянула на чоловіка з деяким острахом і захопленням. Хоч вона і сердилася на нього за неповагу до пам'яті покійного, але не могла не замилюватися, як легко й гарно він тримав палицю. Вона зітхнула майже з ніжністю, а Сорб'є це зрозумів по-своєму, як вияв злості.

— Якщо в тебе болять ноги, вертайся додому,— зауважив він дружині.— Я озам прогуляюсь з дітьми, їм це буде тільки приємно.

— У мене зовсім не болять ноги... але чому ти кажеш, що дітям...

— Ти вважаєш, що я незугарний вийти сам на прогулянку з дітьми? Ти хочеш, звичайно, сказати, ніби я поганий батько?

Він коротко засміявся, гірко, з погордою. Віктор ішов на кілька кроків попереду родини, тоді як Фелісьєна мати міцно тримала за руку. Сорб'є це помітив і сухо зауважив,— йому ж бо треба було ствердити свій авторитет якоюсь сміливою дією:

— Не розумію, чому це треба забороняти хлопчикам гратися. Ану, Фелісьєне, відпусти лишень мамину руку.

— Ти ж знаєш, що коли вони разом, то нікого не слухаються,— похопилася Матильда.— Можеш не сумніватися, що вони порвуть свої костюмчики або, не дай боже, ще потраплять під машину... А коли вже станеться нещастя, тоді пізно...

Сорб'є на це нічого не відповів. Він лише легенько і ніжно підштовхнув ззаду палицею Фелісьєна, сказавши:

— Ану біжи лишень, доганяй брата. Це веселіше, ніж триматися за мамину руку.

Фелісьєн відпустив материну руку, кинувся наздоганяти брата і зненацька налетів на нього ззаду. Віктор відповів стусаном, і один берет покотився аж на середину проїжджої частини вулиці. Матильда іронічно спостерігала наслідки батькового втручання та прикидалася зовсім байдужою. Сорб'є розсміявся і поблажливо мовив:

— До чого ж пустотливі хлопчаки. Шкода було б забороняти їм погратися досхочу.

Проте він визнав, що все ж таки треба регулювати їхні пустощі.

— Йдіть поперед мене на відстані довжини палиці і не бешкетуйте. Ми сьогодні вийшли раніше, тому я хочу влаштувати вам цікаву прогулянку; до речі, це для вас буде також нагода дечому повчитися.

Родина пройшла з кілометр вулицями і бульварами міста. Батько палицею вказував на пам'ятники і дуже багато й пишно говорив у піднесеному настрої, вельми дошкулуючи цим дружині й доводячи її до відчаю.

— Тут на кожному кроці історичні пам'ятники. Подивіться он туди, то луврські крамниці... тут міністерство фінансів... А ось пам'ятник Гамбетті, так, отому, який врятував честь Франції в 70-му... Пригадуєте?

Аж раптом Віктор помітив скульптуру оголеної жінки на цоколі і показав на неї пальцем:

— А хто оця жінка, тату? Вона теж врятувала честь Франції?

Спочатку батько просто відмахнувся. Він сказав з досадою:

— Так, це жінка... Ну, чого ти там стовбичиш?

І Сорб'є підчепив Віктора кінчиком палиці. Його вразило, що такий малий хлопець почав розпитувати про голу жінку. Та він майже одразу оговтався і, легенько штовхнувши дружину ліктем, зауважив з грайливим, ледь вловимим докором:

— Це навіть дуже ставна жіночка. Зразу відчувається рука майстра. Ось поглянь!

Думаючи про свої вади, які так нелегко було ввібрати під корсет, Матильда поглянула на нього з гірким докором. Та Сорб'є ще більш ускладнив справу, смачно прицмокнувши язиком.

— Просто на диво гарна! Сподіваюся, ти мені не перечитимеш? І вві сні не побачиш такої ставної жінки!

Матильда у відповідь щось збентежено пробурмотіла, швидше зніяковіло виправдовуючись, аніж заперечуючи. Тоді Сорб'є ще більше закричав, так ніби його щойно звинуватили в брехні. Йому здавалося, ніби словами недовіри хтось замірявся на ту незрівнян-

ну гідність, якої він набув, тримаючи в руці палицю дядька Еміля. Схопивши Матильду за лікоть, він рвучко повернув її до цоколя статуї.

— Ти тільки глянь, яка гармонійна лінія стегна, які округлі форми живота, ну ж бо! Ледь опуклий живіт, саме такий, яким він повинен бути в жінки. А перса? Поглянь на перса... Чи ти коли-небудь бачила такі прекрасні перса?

Від того всього у Матильди на очах тремтіли сльози. Віктор і Фелісьєн аж надто зацікавлено слухали пояснення батька, а коли той почав запрошувати помилуватися округлими формами, тикаючи на них палицею, обидва брати ледве могли втриматися від сміху, штовхаючи один одного ліктями під ребра. Даремно Матильда намагалася як-небудь відтягти їхню увагу, зауважуючи навіть своє занепокоєння з того, що діти так уважно розглядають скульптуру. Сорб'є, якого ця гра тільки розпалювала, не пропустив жодної деталі, а обійшовши статую ззаду, аж захлинався від захоплення:

— І з цього боку така ж бездоганна! Які форми! Якраз те, що треба, ні на крихту більше!

Він палицею описав в повітрі два кола ніби для того, щоб підкреслити предмет свого захоплення. Віктор і Фелісьєн, ледве стримуючи регіт, уже червоні від натуги, таки не втрималися і зрештою вибухнули булькаючим сміхом, випирскуючим через ніздрі, від якого їхні плечі аж танцювали. Самі злякавшись такого приступу веселощів, який виказав перед батьками їхні розбещені нахили, вони кинулися тікати. Після цього й батько нарешті облишив статую. Матильда слухала чоловіка до кінця, навіть не здогадавшись повернутися до нього спиною. Вона рушила за ним, заповонена видінням цієї оголеної скульптури, пригнічена її бездоганными формами. І мимоволі почервоніла за свої перса, такі повні, що аж через них не могла

бачити кінчиків своїх туфель. Засоромлена, вона здавалася сама собі смішною, негідною свого чоловіка, якого вона раніше недооцінювала. Вона побачила Сорб'є в новому, чарівному світлі, він раптом у ореолі розбещеності став звабливий, наче демон. Вона відчула, як у її серці зароджується почуття великої слухняності й повної покори примхливій волі свого чоловіка. Та все ж вона нічим не виказала цих збурених почуттів, що вирували в ній. Гордовито виступаючи з неприступним виглядом, вона обачно мовчала, залишивши чоловікові мороку карати дітей. Великим зусиллям, що аж щокни почервоніли, вона втягла свій живіт, намагаючись зовсім не дихати й не помічаючи, що від цього груди ще більше випинаються вперед. А втім, Сорб'є однаково не звертав на неї уваги. Сп'янівши від свого палкого захоплення отією кам'яною оголеною жінкою, він повторював про себе деякі фрази, які здавалися йому особливо вдалими; і водночас йому подобалося згадувати форми статуї. Матильда розчула, як кілька разів він тихо вимовив уривчастим голосом: «Стегно, рука, живіт, нога». На якусь хвилину їй навіть здалося, що він складає якийсь новий рецепт варити юшку, якби він, трохи помовчавши, не додав, нервово посміхаючись: «А перса ж які! Які перса!» І це вже ясно вказувало, що художнє захоплення Сорб'є було не таким уже й невинним. В блиску його очей, у потеплілому голосі було щось таке, що стурбувало дружину. Матильда не могла більше стримуватись і прикидатися байдужою, вона сказала йому з гіркотою і докором, але голосом тихим, без гніву:

— Я не знаю, може, ти крився від мене, але раніше ти ніколи не дозволяв собі говорити зі мною про такі речі. З тої хвилини, як ти взяв до рук палицю дядька Еміля, ти зробився дуже самовпевнений. Якби мій бідний дядечко був зараз живий, він пояснив би

тобі, в чому полягають обов'язки чоловіка й батька. Він сказав би тобі, що ні гідність, ні розум не дозволяють чоловікові говорити дружині про перса іншої жінки, навіть висіченої з каменю. Ти мусив би знати, хоча б на прикладі родини Корвінзонів, що безсоромність чоловіка руйнує сім'ю. До того ж навіть це? Скажи, навіщо тобі мріяти про перса якоїсь іншої жінки? Любий мій, згадай про наші вечори, про вчорашній вечір, невже ти забув: на світі є одні лише груди... Згадай, любий, ти ж не міг забути, це неможливо...

Матильда одразу зрозуміла, що допустилася помилки. У хвилинному пориві ревнивої ніжності вона мала необережність звернути увагу на свої груди. Сорб'є, незадоволений з того, що дозволив собі таку розбещеність, злостився і втішався своєю розв'язністю. Він іронічно зміряв Матильду з ніг до голови, кінчик його палиці описав у повітрі образливо велику округлість, і він похитав головою, ніби кажучи: «Та ні ж бо, моя люба, дуже шкода, але ти погладшала. Подивись на себе, порівняй...»

Це було так зрозуміло, що у Матильди від гніву почервоніли щоки. Вона шукала, як би відомстити.

— Зрештою мені байдужісінько. Я кажу тобі про це швидше заради дітей і тебе самого, бо ти, мабуть, сам не відаєш, що робиш; тому що зрештою ти не дуже молодий, та й не такий уже й красень. Ще вчора зранку мені про це казала консьєржка, коли я ходила купувати бинт лікувати твої розширені вени.

— Ну звісно, що скаже стара гидота, яка двічі намагалася поцілувати мене на сходах! Але я її відшпив так! Коли мені заманеться зрадити дружину, то в Парижі, дякувати богу, доволі гарненьких дівчаток. Якщо маєш невеличкий досвід,— Сорб'є по-змовницькому всміхнувся,— знай тільки, яку вибирати!

Коли він це казав, повз них саме проходила якась гарненька жінка, і її очі зустрілися з поглядом Сорб'є. В раптовому натхненні він, посміхаючись якомога галантніше, зняв капелюха і вклонився. Молода жінка, трохи здивувавшись, легенько кивнула головою у відповідь, і на її устах з'явилося навіть щось схоже на посмішку. Матильда відчула, що втрачає розум. Рука її вп'ялася в плече Сорб'є.

— Хто ця жінка? Вона ніколи до нас не приходила. Ніколи й ніде я її не бачила. Скажи, де ти з нею познайомився?

Сорб'є відповів не відразу, буцімто він потрапив у скрутне становище і не знає, як виплутатись. Розгнівана Матильда наполягала.

— Навіть не знаю,— пробурмотів він зніяковіло.— Я знайомий з нею давно... А де познайомився — не пригадую.

Потішившись з переляку, що проступив на Матильдиному обличчі, він пішов уперед, щоб зняти Фелісьєна з бар'єрчика, куди той забрався. Родина вийшла з саду Тюільрі і Королівською вулицею попростувала до бульварів.

Коли вони проходили повз невеличку цукерню, Фелісьєн поскаржився, що голодний, і Віктор підхопив, що теж дуже хоче їсти.

— Мамо, я хочу їсти. Дуже-дуже хочу.

Роздратована Матильда щедро наділила їх обох ляпасами. Від того вони запхикали ще дужче. У самої Матильди очі почервоніли і розпухли від сліз. Перехожі з цікавістю і жалем поглядали на цю бідну матір, яка тягла двох заплаканих дітей. Та Сорб'є не хотів нічого бачити. Він ішов попереду родини легким кроком, розп'ятний, зосереджений, оглядаючись лише для того, щоб провести очима постать гарненької жінки. Біля одного кафе він спинився і зачекав на родину.

— Давайте зайдемо вип'ємо чогось, бо в мене від цієї прогулянки пересохло в горлі,— запропонував він.— До того ж ми побачимо людей, гарних жінок...

Матильда поглянула на терасу кафе. Розкішні, зі смаком підібрані плетені крісла, дзеркала, гарний одяг офіціантів, поважний швейцар надто стурбували її. Вона звикла, що недільні післяобідні прогулянки закінчувалися в якомусь відлюдному кафе, пропахлому тирсою і дешевим червоним вином: у такому собі затишному шиночку, як лагідно називав його Сорб'є, де хазяїн сам подавав пляшечку пива. І тепер, стоячи на бульварі перед цим кафе з терасою, Матильда з жахом уявляла собі, скільки це буде коштувати, їй здавалося, що чоловік таки котиться небезпечною дорогою. А Сорб'є вже невимушено підштовхував її поперед себе, хоч вона й опиралася.

— Та це ж,— казала вона,— надто розкішне кафе. Ми ніколи в такі не ходимо, ти й сам це добре знаєш.

— Це таке ж кафе, як і інші. Можна подумати, що ти ніколи ніде не буваєш. Це кафе я знаю як свої п'ять пальців.

Матильда покійно усміхнулася і сором'язливо прошепотіла:

— Я ще розумію, якби ми були з тобою тільки вдвох... це була б більш виправдана примха. Хай іншим разом...

Та Сорб'є втрачав терпіння; йому здавалося, що відвідувачі за столиками кафе, бачачи вагання його дружини, починають з них кепкувати.

— Ну, якщо не хочеш, то йди додому з дітьми. Я хочу пити. А ти роби що хочеш.

І, не чекаючи, що робитиме Матильда, він попротував між двома рядами столиків, а родина потяглася за ним. Якись чоловік та жінка щойно звільнили столик у кінці тераси, і Сорб'є одразу ж зайняв його.

Собі він замовив аперитив, а дітям пиво. Матильда, посилаючись на головний біль, відмовилася пити. Сидячи в глибоких плетених кріслах, чоловік і жінка ніяково мовчали. Та й сам Сорб'є почував себе кепсько, його непокоїло, що ці відвідувачі за столиками кафе можуть подумати про його родину. Йому здалося, що офіціант кілька разів суворо подивився на нього. Він звернувся до Матильди:

— Прошу, випей чогось. Адже до кафе не ходять просто так, нічого не замовляючи, це смішно.

Зрештою йому таки вдалося умовити дружину, і вона згодилася замовити склянку пива. У Сорб'є ніби гора з плечей звалилася, відлягло від серця, і він відчув, як до нього повертається гарний настрій, він згадав про палицю і з щирою увагою почав розглядати її ручку.

— Що б там не казали, але тільки палиця довершує вбрання чоловіка. Не розумію, як я міг без неї обходитись.

Він заговорив з Матильдою люб'язним голосом, і в пориві вдячності й кохання вона згодилася.

— Ти кажеш правду. Я ніколи не подумала б, що тобі так личить палиця. Тепер я рада, що ти згадався її взяти.

Та в цю хвилину на терасі з'явилася жінка. Її вбрання, яскраво розфарбоване обличчя і безсоромні погляди, які вона кидала на чоловіків, надто добре свідчили про її професію. На якусь мить вона спинилася, роздивляючись, де можна влаштуватись, і, помітивши незайнятий столик недалеко від родини Сорб'є, сіла за нього. З того моменту як вона зайшла, Сорб'є уважно слідкував за нею. Та як тільки вона сіла, він уже не зводив з неї очей. Він посміхався їй і навіть підморгував. Повія поблажливо підтримувала гру. Бачачи вільність, з якою Сорб'є дивився на неї, вона, мабуть, вирішила, що Матильда не його дружи-

на. Схилившись над аперитивом, щоб краще її бачити, Сорб'є весь час посміхався і кидав на неї ніжні погляди. Матильда намагалася не помічати цього всього, але у неї в горлі стислося від гніву й сорому, і, не наслідуючись влаштувати сімейну сцену, смішну й недоречну серед людей, вона тільки мовчала. Та врешті, коли Віктор і Фелісьєн зацікавилися, кому це батько посміхається, оглянулися на самозванку, вона сказала вголос:

— Це вже надто! Так поводитися на очах у дітей! Розпусниця, голодранка без копійки за душею.

На терасі було так багато відвідувачів, що офіціанти ледве встигали їх обслуговувати. Повія марно намагалася привернути до себе увагу мажордома, щоб її обслужили. Сорб'є хитав головою, виявляючи своє обурення з такої неухажливості офіціантів до гарної жінки. Нарешті він не втримався і вимовив так, щоб його почули й інші, хоча Матильда штовхала його під столом коліном, щоб він замовк:

— Тут ніяк не дочекаєшся, поки тебе обслужать. Слово честі, це кафе стало чортзна-чим! Як згадаєш тільки, яким воно було раніше!

Дама за столиком поглянула на Сорб'є з вдячною посмішкою, яка сповнила його радістю. Щоб виправдатись в очах дружини за такий вибрик, Сорб'є додав, сам дивуючись з тієї невимушеної галантності, яка перелякала Матильду:

— Ось уже чверть години я чекаю на офіціанта, щоб замовити коктейль!

Це останнє слово, викликавши в уяві Матильди цілу низку мерзот, голих жінок, невідкоркованих пляшок, доконало її. Вона чітко уявила собі, як чоловік розтринькує родинні заощадження на таксі, шапокляки і вишукані обіди, а вона в цей час відносить свою останню прикрасу до Мон-де-П'єте, щоб прогодувати голодних дітей.

— Гарсоне, вас кличуть; ганьба, не можна дочекатися, щоб тебе обслужили!

Голос Сорб'є загубився серед гамору голосів на терасі. Молода жінка, гніваючись на офіціантів, кивнула до нього головою, висловлюючи йому свою вдячність. В пориві послужливої нетерплячки Сорб'є схопив палицю посередині, щоб постукати кінчиком по столу. Він заніс її над плечем жвавим рухом...

За спиною у нього, зачеплене бульдогом дядечка Еміля, в друзки розлетілося дзеркало. Почервопівши з сорому, Сорб'є схопився з крісла. Довкола почувся сміх, уципливі зауваження, дехто був незадоволений. Один із сусідів скаржився, що скалки скла потрапили в його аперитив. Люди розважалися з розгубленості винного, який тримав палицю обома руками, ніби віддаючи честь.

Матильда, недавно прибита розпачем, знову ожила. Переляк Сорб'є, його розгублений вигляд повернули її до життя; її ще недавно пригнічена постать знову набула величності. Напівзвівшись із крісла, вона прошипіла на вухо чоловікові, зловтішно сміючись і не звертаючи уваги на регіт, яким зустріли її втручання свідки драми.

— П'ятсот франків! Ось стільки коштуватимуть нам твої дурні витівки! І все через якусь паскуду, якій потрібен не ти, а тільки твої гроші!

Де не взявся сам директор кафе. Один з офіціантів побіг кликати поліцію. Сорб'є мусив назвати своє ім'я, прізвище, посаду, показати документи. Він аж ніби постарівся, згорбився і весь час повторював тремтячим голосом:

— Пане сержанте, я пенавмисне... В усьому винна палиця дядька Еміля... Я тільки хотів постукати по столу, щоб почув офіціант...

Матильда спостерігала за суперечкою з якоюсь зловтішністю, дошкуляючи йому насмішками. Вже покiрним голосом Сорб'є попросив її:

— Зажди, Матильдо, ще хвилинку!

Сержант зглянувся на його розпач і швиденько покiнчив з формальностями. Директор кафе теж висловив йому співчуття, запевняючи, що збитки не такі вже й великі і що він легко порозуміється із страховою компанією. Занепокоєний і зляканий Сорб'є сів на своє місце поруч з Матильдою, яка спитала у нього:

— Ну що, може, вип'єш свій коктейль, щоб прийти до пам'яті? Тобі конче потрібно щось випити.

У нього був такий збентежений, такий зацькований вигляд, що вона відчула свою силу над ним і вирішила ще дужче його помучити. Тож Матильда наплягала:

— Тепер, коли ти розтринькуєш гроші, можеш з цього скористатися і замовити коктейль! І мені даси покуштувати...

Сорб'є тяжко зітхнув; він очима шукав погляду молоді жінки, через яку потрапив у таку сумну пригоду, щоб хоч вона підбадьорила його щирим співчуттям. Але та, розуміючи, що нещаслива пригода розвіяла чари, відвернулася в інший бік, тепер вона посміхалась якомусь розбитому паралічем діду. Той так і їв її очима.

— Он помилуйся на свою кралечку,— докинула Матильда.— Вона знайшла тепер собі такого, що ходить з двома цiпками!

Віктор і Фелісьєн розважалися, переказуючи всю подію. Мати заохочувала їх до цього, підказуючи час від часу дошкульну деталь. Сорб'є глухим голосом покликав офіціанта, щоб розрахуватися. Коли ж він на решті встав із-за столу й рушив до виходу, Матильда, яка навмисне забарилася в кріслі, нагадала йому нестерпно лагідним голосом:

— Коханий, ти забув палицю.

Він вернувся, невправно схопив палицю і поплентався за дружиною, яка проштовхувала дітей між двома рядами столиків. Сорб'є не знав, куди подіти палицю; обходячи якийсь столик, він якось зачепив порожню склянку, яку офіціант, на щастя, встиг підхопити на льоту. Матильда уїдливо докинула йому через плече:

— Тебе сьогодні й справді гедзь укусив. Більше ти нічого не бачиш, щоб розбити?

Сорб'є подумав, з якою насолодою зламав би він палицю на спині дружини, та то була лиш потаємна думка, яку він не наважився вимовити вголос. Сходячи з тераси, він ще встиг побачити, як повія пересіла до старого. Матильда, що всё помічала, відзначила комічність ситуації; але бажання помсти, що кипіло в її грудях, змусило її облишити іронічний тон. Вона вступалася поглядом в очі Сорб'є і люто накинута на нього:

— Ну, а тепер ти мені скажеш, як ти посмів взяти цю палицю? Палицю, яка навіть тобі не належить?

Сорб'є зробив непевний жест. Він не знав... Матильда мало не дала йому ляпаса.

— Щоб взяти палицю, на те мають бути причини. Я вимагаю, щоб ти мені сказав, чому ти взяв палицю дядечка Еміля.

Вона спинилася і тримала його за рукав піджака. Сорб'є зрозумів, що вона не дасть йому спокою, поки він не пояснить. Він сумлінно зазирнув до найпотаємніших куточків своєї душі, та, нічогісінько там не знайшовши, віддався на волю поетичному натхненню, сподіваючись причарувати розгнівану дружину.

— Ну, чого тобі греба? Сонце... Так, в усьому винне сонце... Розумієш, коли я побачив, яка чудова погода, я відчув якийсь весняний настрій. Я не знаю, чому на людину отак знаходить весняний настрій..

Матильда вдала, що ледь стримує сміх, а він і далі вів жалібним голосом:

— Так, звичайно, весняний настрій... Якби ти могла зрозуміти...

Вона підштовхнула його, щоб він ішов уперед, ніби то вже була не людина, а якийсь лантух на колесах, і процідила крізь зуби:

— Зачекай, любий, я тобі покажу весняний настрій. Чи ти думаєш, що я забула, як ти себе щойно поводив...

Віктор і Фелісьєн скористалися з допиту і гайнули вперед. Довелося поспішати, щоб наздогнати їх у юрбі тих, що прогулювались. Матильда наказала одному з хлопчиків:

— Ану дай батькові руку і пильнуй, щоб він часом тебе не загубив.

Сорб'є слухняно взяв сина за руку і прискорив крок, та Матильда покликала його і звеліла:

— Дай йому праву руку, у нього болить долоня... Невже ти не розумієш? Тобі ж заважатиме твоя палиця. Візьми її в ліву руку, от і все. Від цього більш смішним ти не станеш. Ну йди вже.

Сорб'є перекинув палицю з правої руки до лівої. Вона заважала йому все більше й більше, він затис її під пахвою, а Матильда раділа, бачачи його невпевнені і боязкі кроки. Та коли він уже хотів звернути на вулицю праворуч, вона наказала йому сумирним голосом, який дуже його занепокоїв:

— Ні, йди прямо, тільки прямо, я вирішила піти іншою дорогою.

— Уже вечоріє,— відмагався він,— ти ж знаєш, що вже близько п'ятої!

— Щойно ти так не поспішав. А мені хочеться ще погуляти. Ми повернемося Королівською вулицею і парком Тюільрі. В цю пору року це чудові місця.

З тієї хвилини, як вони залишили кафе, вона обдумувала план помсти: провести свого приниженого і переможеного чоловіка тими ж вулицями, по яких він недавно так зухвало продав.

Сорб'є волочив ноги, похнюпивши голову, зсутуливши плечі. Де йому було вже дивитися на жінок. То був бідолашний чоловік, що мріяв про свої капці і газету. Матильда не відступала від чоловіка ні на крок, намагаючись нагадати йому горду впевненість, з якою він вирушив з дому, щоб порівняти її з теперішнім його приниженим виглядом:

— Ти помітив оту гарненьку дівчинку, яка нас минула? Та озирнись-бо... Га? Зовсім недавно у тебе були пібито пильніші очі...

В парку Тюльєрі Віктор і Фелісьєн знову здобули свободу, та Сорб'є і не подумав з цього скористатися, щоб перекласти палицю назад до правої руки. Він намагався забути про неї. Матильда добре запам'ятала всі місця, де її чоловік поводився так незалежно і самовпевнено. Уїдливо їх коментуючи, вона нагадувала чоловікові все, що він тоді казав. Коли вони дійшли до статуї оголеної жінки, вона гордо випросталася і мовила, міряючи її поглядом з ніг до голови:

— Ну ось і твоя засушена таранка! Нещодавно ти так нею захоплювався... Чого ж ти тепер нічого не кажеш?

Сорб'є сумно дивився на статую. Матильді здалося, піби він дивиться на неї з жалем. Вона вихопила у нього з рук палицю дядька Емілія і, водячи її кінчиком по кам'яних контурах, почала злісно говорити:

— Подивись лишень, яка худа... Аж світиться, плечі похилі, живіт запався. І без окулярів кишки видно...

Сорб'є нахилив голову і, здавалося, поринув у меланхолійний сон. Матильда насупилася, поклала палицю на цоколь статуї і гостро спитала:

— Ну то що скажеш?

Сорб'є звів на дружину погляд загнаної тварини. Якусь мить він вагався, а тоді тоненько засміявся і жалюгідно пробелькотів:

— Еге ж, це надто молода дівчина... Красива жінка має бути повнішою...

Від цієї улесливої мови, яку вона щойно вирвала у чоловіка, у Матильди гордо запашіли щоки.

Вона взяла чоловіка під руку навмисно повільним жестом, щоб показати, що він остаточно повертається у її повну власність, і направила родину на дорогу додому. Віктор і Фелісьєн схопили з цоколя палицю з обох кінців і побігли поперед батьків. Батько дивився на них з полегкістю, щасливий, що звільнився від ноші, яка здавалася йому відтепер нестерпною. Запідозривши його полегшення, пані Сорб'є наказала хлопчикам:

— Віддайте батькові палицю! Це не дитяча іграшка! — А тоді звернулася до чоловіка: — Ну що ж, тепер, якщо ти вже витяг її з шафи, будеш її носити щонеділі.

ПРИ МІСЯЧНОМУ СЯЙВІ

Фея Удіна виринула з глибини річки, де вона була ув'язнена дев'ятсот років.

— Чудове місячне сяйво,— сказала вона,— і як гарно дихається; і того, й другого я зовсім була позбавлена. Що б там не казали, звірюсь по щирості: наплавалась я на весь свій вік. Ні! Більше мене не заманиш кружляти танки у воді.

Отак примовляючи, вона струшувала своє довге золоте волосся, що його мають усі феї, стріпувала свою добряче вже виношену муслінову сукню. На її вбранні лишилась вода, що струменіла, наче місячна роса. Схилившись над річкою, в якій відбивалось її личко, вона задоволено сказала:

— Здається, від часу перших Капетингів я зовсім не змінилася...

Справді, її стан і обличчя були як у вісімнадцятирічної дівчини.

Оповившись золотим поясом, вона взяла свою чарівну паличку, зняряддя її могутності, описала нею три кола в повітрі і викликала:

— Бридін, Бридон, Бриден!

І де не взялися три великих білих кролики, запряжені в карету з бурштину і кришталю. Лише колеса були з масивного золота. Удіна вместила на сидінні і в цьому екіпажі виїхала на автостраду. Стояла весняна ніч, фея сп'яніла від швидкості й свіжого повітря.

«Дуже мені подобається, що, просидівши дев'ятсот років у річці, майже не маєш до кого ходити з візитами. Крім колег, нікого більше не знаєш...»

Так думала Удіна, коли враз Бриден, корінний кролик, що біг попереду двох інших, здивився на задні лапи і занепокоєно заскімлив. Фея, примітивши жандарма верхи на коні, який загородив дорогу, ввічливо попросила її пропустити, і то так люб'язно, що розчулила б навіть поштового службовця.

— Ви їдете без ліхтаря,— суворо мовив жандарм,— отже, я складаю акт. Вночі без ліхтаря не їздять.

— Ліхтар? Пане жандарме, навіщо він? Навіщо ліхтар, коли місяць сяє на всіяному зорями небі, як ніжно-біла троянда серед квіток ямину?

— Тут ямин ні до чого. Я знаю тільки порядок. Назвіть ваше прізвище і ваш громадянський стан. Я накладаю на вас грошове стягнення.

— Але, пане, я не бачу, як саме моє ім'я може вам стати в пригоді. На жаль, воно забуте вже дуже-дуже давно!

— Я вам повторюю: виконуйте наказ. Як вас звати? Назвіть спочатку ваше прізвище, а потім ім'я.

— Мене звати Удіна, пане жандарме, але я вас запевняю, що немає необхідності...

— Ваша професія?

— Фея.

— Я у вас запитую вашу професію. Чи ви не розумієте? Чим ви займаєтесь? У вас є якийсь заняття?

— Пане, я вже вам сказала. Я фея. Правду кажучи, я сиділа певний час без роботи, але ви бачите, у мене ще є моя чарівна паличка, і наважусь сказати, я нічого не загубила від моєї колишньої могутності.

Удіна розмахувала своєю паличкою, що гнівило жандарма, який буркнув дуже сердито:

— Зараз не час для балачок... Вам мусить бути відомо, що кожен має шанувати владу. Перш за все

що це за ім'я — Удіна? Вас звати Удіна, а як ваше прізвище?

— Просто Удіна, у мене немає прізвища. Феї не мають сім'ї, і прізвище їм ні до чого.

— Треба мати прізвище,— сказав жандарм.— Це ваш обов'язок, який передбачено законом.

Тим часом він розглядав порушницю та її дивний екіпаж, і здавалося, його недовіра зростала.

— Боже мій, Бриде,— говорила фея,— не крутіть так хвостом, ви здіймаєте весь порох з дороги, а ви, Бридон, не стрибайте так на місці, бо віжки порвете. Бачите, пане, як не терпиться моїм кроликам! Ну от, а тепер починає Бриден, бачите, як він зриває свій ошийник.

— Гм... все це мені неясно й не відповідає дійсності. Ви маєте документи?

Удіна зрозуміла, що виплутатись з цієї пригоди вона зможе лише за допомогою чарів, але вона була добра фея, а тому не могла перетворити бідолашного жандарма на барана-мериноса або на кавовий млинчик. У неї була звичка повторювати, що вистачить і старих відьом-карабос, щоб мордувати бідний люд. Враз її охопило натхнення, і вона підїхала своїми кроликами аж під самий ніс жандарма і стиха, довірливо проказала:

— Пане жандарме, бачу, що вам дуже цікаво все знати. А тому ліпше вже мені зізнатись у всьому: я дружина префекта. Втім, мені здається, ніби я бачила вас у префектурі. І начебто про вас там доброї думки.

Жандарм від тих слів аж похитнувся в сідлі і підніс руку до кашкета, віддаючи честь. Несподіванка його приголомшила.

— Та й справді,— белькотів він,— я не знав, з ким маю справу... кожен закон передбачає виняткові випадки. Не має значення, чи є у вас ліхтар. Якби

ви мали ліхтар, я, мабуть, не засумнівався б у дечому...

Він відвернув свого скакуна аж до краю рівчака, а Удіна, промчавшись повз нього на своїх кроликах, встигла йому гукнути:

— Жандарме, обіцяю вам, що незабаром почувете про мене добрі новини!

Маючи надто поблажливу вдачу, вона вже мріяла нагородити його погонями бригадира. Поки карета мчала ланами, фея міркувала, що вона згаяла дорогоцінний час на розмову з жандармом, не кажучи вже про дев'ясот змарнованих на дні річки років. Вона поспішала зробити якусь справу, бо була справді доброї вдачі, та ще й намагалася не зіссувати доброї репутації, яка дещо потьмяніла за її довгу відсутність. Бо є чимало злих фей, здатних потішитися над своєю нещасною подругою.

Постійною турботою феї було допомагати вдовам і сиротам, сплачувати борги багатодітних родин, допомагати нещасливим принцам відвойовувати свої корони, бути присутньою на хрестинах їхніх дочок, але найбільше вона допомагала закоханим. Не тому, що сама була колись закохана в юнака, зовсім ні. Але Удіна залюбки допомагала одружитися закоханим, сприяла побаченням, яким перешкоджають, давала посаг вродливим бідним дівчатам, соромила негарних суперниць і суперників. І завжди це робилось з добрими намірами. Вийшовши з річки, Удіна мала певні труднощі в своїй діяльності, бо в неї не було хрещениць, щоб їх щедро обдаровувати, давати посаг або видавати заміж у шістнадцять років, як було заведено.

«Нагода трапляється не завжди відразу,— міркувала вона.— Потрібен час, щоб довідатись, розпитатися, якщо хочеш натрапити на пристойну родину. Але тим часом я могла б зайнятися чимсь іншим. Ох! Якби

я зустріла закоханих, доведених до відчаю, для яких уже ліпше смерть, ніж розлука, «то було б мені що робити».

Феям варто тільки подумати, і відразу буде все так, як вони хотіли. Трохи повагавшись на одному перехресті, Удіна вийшла з карети і пустила своїх кроликів пастися в чийсь капусті. На узбіччі дороги вона помітила дуже вродливого засмаглого хлопця, що сидів біля свого автомобіля й гірко плакав, затуливши обличчя картатим носовиком. Удіна, яка хоч і ніколи не бачила на дні річки автомобіля, зовсім не здивувалася і перш за все вирішила довідатись про причини, які довели цього гарного хлопця до такого глибокого відчаю. Автомобіліст підвів голову, а тому що в Удіни було розпущене волосся, він одразу ж збагнув, що має справу з фесею, але спочатку і виду про це не подав.

— Ох, пані,— сказав він,— який я бідний на цьому світі! Мене звати Жако, і я кохаю найчарівнішу дівчину в світі: вона грає на трикутнику і вже має ступінь бакалавра. Її перманент тримається цілий рік. Звати її Валентиною, так, пані, Валентиною. Вона називала мене коханим, а ось щойно ми посварилися: Валентина запевняла, що «піаніно» пишеться з «о», а я добре знаю, що «піаніно» пишеться з «е». Це дуже чутлива дівчина, знаєте, надто чутлива, вона пожбурила мені в голову карафкою, ми полаялися, і я пішов геть зі словами, яких назад уже не повернеш. Я ніколи не втішусь.

— Ви палко кохаєте Валентину? У вас справжнє, щире кохання, тобто ви кохаєте по-справжньому, щиро — це єдине кохання, яке могло б мене цікавити?

— Ах, пані, я тільки й жив для того, щоб з нею одружитися. Ось уже два роки, як ми знаємо одне одного.

— І ви гадаєте, що для цього виникли серйозні нездоланні труднощі?

— Такі серйозні, що весілля стало неможливим.

— Так от! Радійте, бо вам справді поталанило!

— Як саме? Чи не хочете ви сказати, що я можу сподіватися колись одружитися з Валентиною? О, пані!

— Звичайно, що так — я злагоджу вашу справу, не турбуйтеся про це. З цього моменту вважайте, що вже все владналося.

— Ви їй скажете, пані, що «піаніно» пишеться не через «о», а через «е», як вона затялася по-дурному говорити.

— Зовсім ні, я й сама не знаю, як його пишуть. Та скажіть мені, де живе ваша наречена.

— Третій будинок ліворуч при в'їзді до міста. Щось біля тридцяти п'яти кілометрів звідси. Звичайно, я вас підвезу в моїй машині. Це цілком добра машина, а по дорозі ви мені розповісте, як ви міркуєте владнати справу.

— Широ дякую, Жако, але я маю на чому їхати... Бридін, Бридон, Бриден! Досить вже пастися.

Жако був дуже здивований, коли побачив карету з трьома білими кроликами, запряженими в неї, а тоді сказав, хитаючи головою:

— Візок хоч і оригінальний, але трохи малий, щоб бути справжньою каретою. Моя машина...

Але Удіна взяла вже в руки віжки і помчала навпростець через канави й горби до міста. Вона була справді щаслива і в доброму гуморі, думаючи про гарне весілля, яке вона влаштує для двох молодих, які вже покохали одне одного: «Якщо судити по смутку нещасного хлопця, справа нелегка, і мені доведеться втрутитися, пустивши в дію всю мою силу. Може, якась зла чарівниця обкурила цих молодят. Ну, тим краще. Врешті цей Жако чудовий хлопець; привабливе

вродливе обличчя, привітні манери, а очі... Ах! Такі чорні очі...»

Поки вона, хоч і фея, думала отак про нього, Жако в своїй автомашині вітав себе з тим, що йому є кому допомогти. Проїхавши хвилини п'ять, він здивувався, що його так обігнали кролики, і його раптом охопила нетерплячка. Віп натиснув на акселератор, але перед ним було пустельне біле шосе, що вело до міста. Лічильник показував сімдесят, вісімдесят і дев'яносто кілометрів. Нарешті карета із нефриту й кристалю потрапила в світло його фар; тоді йому здалося, що кролі напружили ще більше свої зусилля.

— Щоб мене обігнали кролі! — мурмотів Жако.— Ні, ніколи! З таким мотором, як у мене, це була б ганьба.

Різким рухом, від якого ледве не перекинулося його тендітне авто, йому вдалося подвоїти швидкість і доїхати на ній до перших будинків міста. Удіна прибула на якусь мить після нього, від її кролів здіймалася пара. Навіть фея була приголомшена цими перегонами, її волосся зовсім розтріпалося.

— Бачите,— сказав Жако,— я міг би вас обігнати найменше на п'ять кілометрів. До того ж я не вмикав двигуна на повну потужність. Ви розумієте, з таким двигуном мені немає чого боятися.

З ображеним виглядом, зціпивши зуби, дивилася фея на авто, що стояло на узбіччі, і ледь-ледь приходувала свою досаду.

— Сама не знаю,— сказала вона,— що це сьогодні сталося з моїми кроликами, що вони не в такій формі, як звичайно. Я думаю, чи не об'ївся Бريدен зеленою конюшиною. Я ще ніколи не бачила, щоб він був такий важкий.

— Звичайно,— погодився Жако,— кролі схожі на мотори. Від тих і тих тільки й жди каверзи.

Удіні дуже нетерпеливилася зробити добрий вчи-

нок, а Жако мав такі чудові чорні очі, що вона одразу ж забула інцидент.

— Оце тут,— спитала вона,— живе ваша дорога Валентина? В цьому гарному білому будинку, що потопає в яблуневому цвіті?

— Так, пані, а он там вікна її кімнати, що виходять в сад. Ох, і чому це «пієніно» пишеться через «е», а я дуже люблю істину...

Бідний хлопець знову заплакав, у доброї феї від того серце розривалося і очі наповнились слізьми:

— Отже, в цей сад, запахний від білого цвіту глodu і ніжного персику, ви, Жако, приходили співати ваші романси під вікнами Валентини?

— Ні, ні, пані, по-перше, в саду є пастки, що про них є оголошення на стіні. А крім того, я гадаю, що Валентині це не дуже сподобалося б: адже вона говорить, що я співаю фальшиво, і це правда, бо я ніколи не потрапляю в тон звуку трикутника. Коли я хочу побачити Валентину, я просто сіпаю за дзвінок. Це зручніше.

— Ви хочете сказати, що заходите до її батьків? Але ж це неможливо: ця гра була б занадто небезпечна!

— Та ні. Я й справді заходжу до батьків Валентини. Що тут незвичайного?

— Це дуже не поетично,— сказала фея, насупивши брови.— Загалом, я все зрозуміла; родина не проти вашого одруження, бо вас приймають в домі як нареченого. Отже, немає ні батька, ні брата, які були б охоплені бажанням завдати вам смерть, жодного, хто б хотів зруйнувати ваші плани, хто б намагався вас погубити заради Валентини.

— Ні, справді такого немає, і це велике щастя. Якби ще й тут були в мене труднощі, то не було б чого й сподіватися, довелося б зовсім втратити надію.

— Як? Нема ніякого суперника, навіть горбатого, якогось багача? Ну й ситуація, хлопче, оце так ситуація! Тоді як же мені виявити свою могутність, якщо немає ворога, якого треба здолати? Які в мене є підстави зачарувати дім, в якому мого протеже так добре приймають? Якщо я, розумієте, втручаюсь, щоб допомогти закоханим, то це всупереч всім і всьому; але ж не існує жодної феї, у якої є хоч трохи глузду, яка згодилась би поворухнути хоча б мізинцем заради справи, такої мізерної, як ваша. Яку принаду можна знайти в подібному одруженні? Мій добрий друже, мені справді дуже прикро, але нічого для вас не можу зробити.

Закоханий так невтішно заривав, що фея змилювалася. Проте феї не мають звичаю приймати рішення, які порушують їхні професійні інтереси. В усіх справах вони дотримуються суворих принципів і лише прохання або погроза можуть примусити їх поступитися своєю нелохитністю. Щодо Удіни, то цілком зрозуміло, що її принципи стали трохи м'якшими на дні річки, де вона перебувала в полоні дев'яност років. Без сумніву, у неї було також велике бажання допомогти цьому засмаглому хлопцеві. Вона взяла руку Жако і сказала йому своїм прекрасним голосом, наче в день хрестин принца:

— Справді, Жако, мені було б жаль, коли б ви були нещасні. Окрім того, я хочу вас витягти зі скрути. Але яким чином я зможу бути вам корисна? Може, варто було б мені примусити Валентину пройти через сім випробувань: через воду, вогонь, полон, шалудивість, огиду, злидні і божевілля? Хоча цей цикл мені здається занадто довгим для такої скромної мети.

— О пані,— запропонував закоханий,— мені здається, що якби ви змогли її переконати в тому, що «піаніно» пишеться через «е», справа швидко владнала-

ся б. Але вона, один бог зна, яка вперта і нічого не буде слухати.

— Це дуже просто,— відказала фея.— Мені досить вдихнути Валентині дар орфографії, бо нам, феям, властивий привілей передавати іншим те, чим ми самі не володіємо. Оце й усе.

Жако склав руки з палкою вдячністю.

— Жако, не буде зайвим, якщо я й вас наділю тим самим даром. Але ніколи не забувайте користатися ним тільки з добрими намірами.

Дуже схвильована, вона доторкнулася своєю чарівною паличкою до обличчя хлопця; але її хвилювання було таке велике, що вона помилилася закляттям. Враз у Жако вирости телячі вуха, а на підборідді виріс ріг.

— О! Прошу пробачити,— сказала фея,— я помилилася. Але не турбуйтеся, я зараз це виправлю.

Справді, досить їй було проказати погане закляття навпаки, і все зробилось, як і раніше. Тоді вона проказала інше закляття, добре, єдино вірне, яке тільки й діяло проти орфографічних помилок. Спочатку Жако від цього ніби остовпів, потім, дуже здивувавшись, відразу закричав:

— Диво дивне! Я відчуваю орфографію, яка просякає мене всього, ніби п'янкий трунок!

Тим часом Валентина, почувши голос нареченого, вийшла з дому з викликом в очах і наблизилась до нього.

— Валентино! — закричав Жако.— «Пієніно» пишеться...

— Неправда,— обірвала Валентина,— «піоніно» пишеться...

Але добра фея вже доторкнулася до неї своєю чарівною паличкою. Обос закоханих впали в обійми одне одному, зітхаючи: пі-а-ні-но!

Фея Удіна перейшла через дорогу і покликала тихим голосом: «Бридін, Бридон, Бриден!» Перш ніж сісти в свою карету, вона прислухалась до ніжного шепоту наречених, які вимовляли такі важкі слова, як «орніторінк» і «мікроцефал». А кохання така ніжна, така бентежна річ, коли добре знаєш орфографію, що Валентина і Жако не почули навіть, як троє кроликів помчали Удіну назустріч іншим пригодам.

ЗБИРАЧ ПОДАТКІВ

В невеликому містечку Нанжикурі жив збирач податків, на прізвище Готьє-Ленуар, який ледь-ледь міг сплачувати свої власні податки. Його дружина багато витрачала на зачіски й сукні в перукаря та кравчині, а все через вродливого обозного лейтенанта, який щоранку гарцював на коні повз її вікна, а після полудня раз у раз ніби ненароком зустрічався з нею на Головній вулиці.

Треба сказати, що пані Готьє-Ленуар була дружина вірна і майже не дозволяла собі нечестивих думок. Просто їй подобалося уявляти, що в неї роман зі ставним юнаком, привабливим і гарно вбраним, і вона з приємністю усвідомлювала, що такі мрії аж ніяк небезпідставні. Найславетніший нанжикурський перукар щотижня мив їй голову шампунем і хвилями викладав волосся, що все разом обходилося в сімнадцять франків, не рахуючи втирань, стрижки, а то й перманенту. Та найбільше витрачалося на сукні, костюми та пальта, бо шилися вони в пані Легрі на вулиці Рагонден (Леонар Рагонден народився в Нанжикурі 1807 року, витончений поет, автор «Закоханого листа» та «Од кузини Люсі», мер міста під час війни 1870—1871 років. Місто завдячує йому створенням картинної галереї. Видатний археолог, останні роки життя якого затьмарила відома полеміка з професором Ж. Понте щодо руїн Аліб'єнської вежі. Помер 1886 року. Його кам'яне погруддя роботи нанжикурського скульптора Жаліб'є прикрашає майдан Оборони, звідки і бере початок вулиця, названа нині його іменем), у тієї пані

Легрі, яка обшивала всіх жінок, що належали до панжигурської аристократії. Збирач податків не був аристократом і сплачував рахунки від кравчині одразу ж, як їх отримував; тому щоразу, як надходив час сплачувати податки, у нього не було грошей.

Проте він ніколи не скаржився, не дорікав дружині, що вона без міри розтринькує гроші. Більше того, він так люб'язно оглядав її нові туалети, що це цілком можна було сприйняти, як заохочення до нових витрат. Збирач податків був тридцятисемирічний чоловік, зростом у сто сімдесят один сантиметр, окружність грудей вісімдесят п'ять сантиметрів; волосся чорне, правильний овал обличчя, очі карі, невеликий ніс, чорні вуса, на щоці родимка з жорсткими волосинами, розташована занадто високо, щоб затулити її бородою. Служба забирала весь його час, навіть після роботи. Сам завжди з великими труднощами збираючи гроші, щоб сплатити власні податки, до більшості сплатників він ставився співчутливо. Коли ті приходили до податкового управління, він гостинно зустрічав їх і охоче надавав пільги для сплати заборгованості. «Я не приставляю вам ніж до горла,— казав він,— робіть що можете. Звичайно, вище себе не підскочиш». А іноді навіть скрушно додавав: «Якби ж усе залежало лише від мене!..» Платники податків чудово розуміли цю привітну мову і не поспішали платити. Деякі з них заборгували уже за кілька років, але й бровою не вели. Таких збирач податків особливо полюбляв, потай захоплювався ними і розчулено говорив про них. Та він був лише маленьким коліщам великого адміністративного механізму, тож йому хоч-не-хоч доводилось надсилати їм повторні повідомлення, а іноді навіть вдаватися до судового виконавця. Серце в нього тоді обливалося кров'ю. Коли він наважувався надіслати комусь останнє попередження, то майже завжди додавав кілька лагідних рядків від себе, щоб хоч

трохи пом'якшити суху офіційність листа. Бувало навіть, що, охоплений докорами сумління, він ішов до платника податків і говорив йому, доброзичливо усміхаючись: «Завтра ви отримаєте попередження, та, знаєте, особливо не зважайте на нього. Я цілком можу зачекати ще трохи».

В усьому Нанжикурі лише один платник викликав недобрі почуття у збирача податків. То був пан Ребюффо, заможний власник будинків, що мешкав у розкішному особняку по вулиці Муане. (Мельхіор Муане народився в Нанжикурі 1852 року. Отримавши в Парижі диплом архітектора, повернувся до рідного міста. З архітектурних пам'ятників, споруджених ним, відомі будівлі ощадної каси та хлібного базару. Помер 1911 року через нещасний випадок на полюванні). То цей пан Ребюффо завжди сплачував свої податки перший. Отримавши платіжне повідомлення, він того ж таки дня з'являвся до податкової контори і грайливо казав: «Пане Готьє-Ленуаре, я завітав владнати мою справу. З кожної вівці хоч пучок вовни, чи правду кажу? Терпіти не можу, коли наді мною щось висить!» Витягши з гаманця близько шістдесяти тисячофранкових банкнот, він лічив їх уголос: один, два, три, чотири і так до шістдесяти, а то й більше, потім відраховував сотенні банкноти, додавав дрібні гроші, клав до кишені квитанцію і, сподіваючись на подяку, казав з посмішкою, як людина, що живе в повній злагоді з власним сумлінням: «Ну от я й розрахувався до наступного року». Та збирач податків ніколи не казав жодного люб'язного слова. Він холодно кивав головою і знову заглиблювався в свої папери, а коли відвідувач повертався і йшов до дверей, злостиво дивився йому вслід.

Якось — то було 1938 року — збирачеві податків сутужно було з грішми. І ось чому: одного дня, йдучи Головною вулицею, яку часом називають просто

«Головна», пані Готьє-Ленуар побачила, що її обозний лейтенантик просто по п'ятах переслідує одну молоденьку вдову і буквально роздягає її (іншого слова не підбереш) поглядом. Наступного дня, пославши лейтенанту анонімку, що молода вдова венерично хвора, вона подалась до кравчині пані Легрі і замовила їй сукню блакитного кольору, вовняну сукню спортивного крою, англійський твідовий костюм, костюм з креп-дешина з набором блузок до нього і пальто кольору резеди з накладними кишеними. Щоб покрити такі витрати, збирачеві податків довелося вдатися до грошей, відкладених для сплати податків. Втім, ця обставина особливо не стурбувала його. Щороку відкладав він заощаджені гроші — і щоразу, як от і зараз, вони танули, і до серпня нічого з них не залишалось. Він просто зауважив, що цього разу справа пішла швидше, ніж звичайно, і тішив себе надією, що тепер його дружина запаслася сукнями принаймні на рік. Через місяць вона купила шість шовкових комбінацій, чотири шовкові піжами, шість шовкових рейтуз, шість шовкових бюстгалтерів, два пояси з прогумованої шовкової тканини, дванадцять пар шовкових панчіх і дві пари канців, рожеві й білі.

Одного жовтневого вечора збирач податків вийшов зі своєї контори, болісно кривлячись. Саме почався дощ, коли він ступив на площу де ля Борнебель (Етьєн де ля Борнебель народився в замку Борнебель 1377 року. В 1413 році очолив оборону міста Нанжикюра, обложеного бургундцями, і поклявся вмерти, але не здатися. І справді, здався лише на вісімнадцятий день, коли в обложених не стало харчів. Помер у Парижі 1462 року). Площу яскраво освітлювали вогні крамниць. Збирач податків подався до будинку пошти, що на розі Головної вулиці; спинившись перед поштовою скринькою, він витяг з кишені зелений конверт і кілька разів перечитав написану на ньому адре-

су. То було сповіщення, що його він надсилав сам собі. Трохи завагавшись, він рішуче кинув конверт до скриньки, потім з іншої кишені витяг цілу пачку сповіщень іншим боржникам і кинув услід за своїм.

Дощ припустив ще дужче. Відчуваючи, що його лихоманить, збирач податків дивився на площу, на парасольки, які ніби танцювали над тротуарами, на автомобілі, що стишували хід на мокрій бруківці. Від мокрого міста здіймався в вечірнє небо якийсь невідразний гул, і збирачеві податків здавалося, що то стогнуть і скаржаться його боржники. Серед перехожих, які поспішали кудись повз нього, він помітив чоловіка, що майже біг, піднявши комір піджака, і впізнав кондитера Планшона, якому оце тільки що послав попередження. В пориві солідарності він теж кинувся бігти і слідом за Планшоном зайшов до Центрального кафе. Десятків зо два відвідувачів сиділо в великій залі, балакаючи чи граючи в карти. Він сів поряд з кондитером і палко потис йому руку; та Планшон, очевидно, не зрозумів його почуттів, бо відповів на привітання неухважно, зовсім байдуже і став спостерігати за грою в пікет за сусіднім столиком. Поруч з гравцями сидів пан Ребюффо, зразковий платник податків, і, посмоктуючи люлечку, теж слідкував за грою. Присутність цього бездоганного чоловіка змусила збирача податків ще гостріше відчутти гірку долю громадян, яким не дає спокою податкове управління. Він нахилився до Планшона і ледь чутно промовив:

— Я бачив, як ви зайшли до кафе. Я вас доганяв. Хотів вас попередити, що послав вам попередження. Зрозумійте, будь ласка: я послав його вам лише тому, щоб зобов'язаний це зробити. Та основне, нехай воно вас занадто не турбує.

Планшон анітрохи не зрадів тому, що почув. Він подумав, щось зважуючи, а тоді сказав голосно:

— Он як! Отже, ви відіслали мені попередження?

— Що вдієш! Існують правила, яким я мушу підкорятись. Повірте, я не робив би цього заради власної втіхи.— І збирач податків скромно додав: — Від мене ці правила вимагають більше, ніж від інших, адже і я сплачую податки.

Планшон не вловив несміливого заклику до солідарності, що звучав у цих словах. До того ж навіть якщо він і не сумнівався в тому, що збирач податків їх теж сплачує, то все ж гадав, що службове становище надає йому якихось пільг. Повернувшись до стола, за яким грали, Планшон поскаржився з гіркою:

— Добра новина! Щойно отримав попередження від збирача податків!

Партія в пікет одразу сповільнилась. Гравці неприязно позирали на збирача податків, а один з них запитав:

— Мабуть, я теж незабаром отримаю таке саме попередження?

Скромна мовчанка збирача податків була рівнозначна ствердженню. Гравець прикро скривився:

— Ет! Хай так і буде. Що ж поробиш?

Проте було очевидно, що він досить легко змирився з думкою про наближення терміну сплати. І Планшон був не з тих, хто псуватиме собі настрій через якесь там попередження, та обидва відчули, ніби їх зачепив дух насильства, і обидва мимоволі приготувалися до оборони. Відвідувачі за сусідніми столиками охоче озвалися на їхні слова й почали перекидатися досить-таки ущипливими зауваженнями про казну й податки, хоча поки що й не зачіпали самого збирача податків. А він слухав їхні репліки і не міг вставити й слова на своє виправдання. Адже ніхто не осуджував його у вічі: осуд був зрозумілий сам по собі. Без сумніву, в їхніх очах податковий чиновник — то явний співучасник всіх утисків казни, і хіба що лише обе-

режність не дозволяє їм звернутися безпосередньо до нього з докорами.

Збирач податків мовчки страждав від образи, знаючи, що ці звинувачення зовсім несправедливі. Йому хотілося б поділитися з усіма своїми тривогами, які мучили його як платника податків, хотілося б об'єднатися з цими людьми, розділити близьке йому самому почуття обурення чи хоча б тривоги, засудити жорстокість податкової машини. Адже він і сам задихався під тягарем непосильних обов'язків. Пан Ребюффо, відкинувши голову назад, посмоктував мундштук люльки, яку тримав у долонях, і мовчки слухав нарікання сусідів. В його очах поблискував глузливий вогник, і він даремно намагався зустрітися поглядом зі збирачем податків, щоб побачити в його очах власні думки і заклик до спільного виступу. Та той на нього навіть не дивився і не помічав мовчазної дружньої підтримки пана Ребюффо.

І тут пан Ребюффо не витримав. Закид Планшона щодо шахрайства в державному апараті здався йому надто небезпечним, таким, що підриває підвалини суспільства, і він вирішив: саме час втрутитись. Зробив він це поважно, зі щирою посмішкою, призначеною збирачеві податків. Він переконливо почав доводити, що податки життєво необхідні для нації, що коли громадяни ухиляються сплачувати їх, то вони шкодять власним інтересам. Маючи на увазі Планшона, він незаперечно встановив, що, скажімо, торгівля кондитерськими виробами своїм розквітом завдячує суворому дотриманню податкового режиму, бо, продовжував він, якби держава не мала достатніх засобів для підтримки церкви, то церква занепала б, а якби віруючі не могли відвідувати недільні меси, то хто б тоді купував торти чи тістечка, йдучи з церкви додому? На закінчення пан Ребюффо похвалив старанність скромних збирачів податків, які забезпе-

чують нормальну життєву діяльність суспільного організму. Перш ніж знову смоктати свою люлечку, він з лагідною посмішкою, по-змовницьки глянув на збирача податків. Готьє-Ленуар від сорому аж упрів і почервонів, як буряк. Приязнь і підтримка пана Ребюффо сповнили йому серце гіркотою. Він хотів був рішуче заперечити, та слова протесту застрягли в горлі: професійне сумління забороняло йому виступати проти розсудливих слів, та ще від такого зразкового платника податків.

Пана Ребюффо всі вислухали з шанобливою увагою. Статечність цієї шановної людини надавала ваги його словам, і навіть якщо він нікого й не переконав, то принаймні ніхто не наважився йому заперечувати. Всі примирливо змовкли, і Планшон, щоб показати, ніби втручання пана Ребюффо не минуло непоміченим, люб'язно спитав у збирача податків, що він хотів би випити. Той збентежено відмовився, щось несміливо пробурмотів на прощання й пішов, відчуваючи на собі здивовані, доброзичливо-глузливі погляди.

Ішов дощ. З площі де ля Борнебель, де все ще танцювали парасольки, збирач податків звернув на якусь безлюдну вуличку. Він промок під дощем, але не помічав цього, знову й знову пригадуючи найменші подробиці недавньої сцени в Центральному кафе. Оту зненависть, яка мало не прорвалася у нього, навряд чи поясниш простою неприязню до цієї людини. Він здогадувався, що існували зовсім інші причини, та повага до своїх службових обов'язків заважала йому вдатися до більш глибокого аналізу. Ці причини здавалися йому такими загрозливими для його душевної рівноваги, що він примусив себе про них не думати. Щоб трохи розважитись і забути тривожні думки, він звернувся до домашніх клопотів, та все ще не міг цілком забути про те, що недавно відбулося. Дум-

ка про власну грошову скруту нагадала йому про сповіщення, вкинуте до поштової скриньки, що він його отримає завтра вранці. Ця загроза, що поволі наблизиться до нього десь вночі, була дивною річчю і крила в собі якусь іронію. То була наче несподіванка, що її збирач податків підготував самому собі. Замість того щоб відсилати сповіщення в листі поштою, він міг спокійнісінько покласти його до кишені і вважати себе таким чином попередженим, та йому заманулося подарувати собі цю оманливу відстрочку на одну ніч. І, простуючи темними вуличками, він зловив себе на думці, що, може, пошта спізниться доставити листа, ніби така затримка, навіть якщо вона й сталася б, могла щось змінити.

Міркуючи про це, він нарешті збагнув смисл того мовчазного обурення, яке глухо здійсалося в його серці проти пана Ребюффо. Цей щасливий, пунктуальний чоловік, який сплачує податкові внески не пізніше і не раніше, а саме день у день і година в годину, як того вимагають, не став би ніколи обманювати себе такими оманливими надіями. Сплачуючи податки вчасно, він, на відміну від більшості платників, не мав потреби в самообмані; йому не доводилося навмисне забувати про навислу над ним загрозу сплати, і він ніколи не наражався на ризик, що його криє в собі така забудькуватість. Поняття обов'язку (звичайно, йдеться саме про обов'язок перед казною) було невіддільне в свідомості збирача податків від ідеї спокуси, вагання, відстрочки, невідворотності небезпеки. Не вимагаючи від платника податків обов'язкової негайної сплати, казна тим самим давала йому певний час вільно розпоряджатися своїми прибутками, протягом якого він міг наробити дурниць, витратити гроші на казна-що, а міг і подолати всі спокуси й повністю розрахуватися з казною. Пан Ребюффо платив одразу готівкою — і вже тільки цей факт дозволяв

йому ухилитися від суворих перемог над спокусами, виконуючи лише частину свого обов'язку, до того ж найменшу, наймізернішу. «Свинюка,— пробурмотів Готьє-Ленуар,— я й раніше це запідозрював. Я завжди думав, що цей чоловік не повністю виконує свій обов'язок». Тим часом він уже минув глухі вулички і помітив спереду світло електричного ліхтаря на бульварі Вільсона (Вудро Вільсон народився в Стентоні, штат Вірджинія, 1856 року. Кандидат демократичної партії на пост президента Сполучених Штатів, був обраний ним у 1912 році і вдруге в 1916 році. Автор «Чотирнадцяти пунктів». Помер у Вашингтоні в 1924 році), що освітлював маленький будиночок, складений з крихкого пресованого піщаника, у якому він жив.

Наступного ранку збирач податків снідав разом із дружиною, коли листоноша приніс листа. Він розгорнув його і ледь чутно вимовив:

— Я отримав попередження про те, що повинен сплатити податок до першого листопада.

— Отакої? — здивувалася дружина.— Але хто ж його тобі надіслав?

— Збирач податків... В цьому році я затримався...

— Як? Ти сам собі надіслав попередження. Це ж смішно!

— Не розумію, чому я не можу послати собі попередження. Чи, може, ти вважаєш, що я повинен користуватися зі свого службового становища. Я такий самий платник податків, як і всі.— У Готьє-Ленуара гордо блиснули очі, і він повторив: — Такий, як і всі.

Дружина тільки плечима знизала. Їй здалося, що вона розгадала маневр чоловіка: попередження йому потрібне було лише для нотацій і закликів до економії. Вона вже ладналась вислухати довгу лайку на

у тему, та, бачачи, що лайки не буде, вона пожаліла чоловіка і сказала:

— Я багато розтринькала на сукні, надто багато. Пробач мені.

— Та ні,— заперечив збирач податків.— Адже треба гарно вдягатися. Твої виграти були конче потрібні.

Пані Готьє-Ленуар зітхнула; розчулений її каюттям, чоловік ніжно поцілував її і пішов на роботу. Залишившись сама, дружина швиденько кинулася закінчувати збори, що їх розпочала ще учора; біля десятої години ранку вона вилізла на вікно, яке виходило на бульвар Вільсона. Коли верхи на коні з'явився обозний лейтенант, вона скочила на круп коня позад нього, тримаючи в одній руці валізу, а в другій коробку з капелюшками, і, вдаривши коня двома парами ніг, щаслива парочка учвал поскакала в далекий гарнізон, в якомусь східному департаменті, і ніхто ніколи більше не чув у Нанжикурі про пані Готьє-Ленуар. Прийшовши додому опівдні, збирач податків дізнався про те, що трапалося, з такої записки: «Я їду назавжди з тим, кого кохаю всім серцем».

Він довго плакав того дня і ще кілька наступних днів, втратив сон і апетит, став сохнути, і в його стомленому мозку з'явилися дивні думки. Він вирішив, що дружину в нього відібрала державна скарбниця, став звинувачувати казну в тому, що вона наклала секвестр на його майно, тобто на його дружину, не попередивши його заздалегідь. З цього приводу він послав самому собі, як представникові податкової адміністрації, кілька скарг, на які отримав написані власною ж рукою відповіді, з яких випливало, що його справу вивчають відповідні інстанції. Аж ніяк не задоволений цими відповідями, які здавалися йому просто відписками, він вирішив сам себе відвідати в податковому управлінні. Отож якимсь вранці він прийшов до контори трохи раніше дев'ятої години і попростував

зразу ж до невеликої кімнати, де звичайно приймав платників податків, які приходили просити відстрочити сплату. Тримаючи в руках капелюха, він сів на стілець для відвідувачів, обличчям до полірованого крісла, від якого його відокремлював стіл, і виголосив таку промову:

— Пане збирачу податків, я надіслав вам три скарги з приводу накладання арешту в жовтні цього року на майно, тобто на мою дружину. Вивчивши ваші відповіді, я вирішив, що мені належить особисто з вами поговорити, щоб з'ясувати цю справу. Зважте, що зауважень щодо суті справи у мене немає. Як і належить, я без суперечок визнаю, що казна має повне право забрати в мене дружину. Прошу вас звернути на це особливу увагу, пане збирачу податків. Я не хотів би, щоб мене запідозрили, ніби я хочу стати суддею чи критиком. Не криюсь, що я кохав і тепер ще палко кохаю свою дружину, але у мене ніколи й на гадці не було якось ухилитися від цієї нової вимоги державної скарбниці. Рішення казни — для мене закон. І я не маю наміру вияснити причини, які спонукали її до цього. Якби платники податків почали заперечувати право казни розпоряджатися їхніми дружинами, то вони так само могли б відмовитися сплачувати податок і грішми. А спробуйте лишень уявити, до чого б це призвело? Ні, в цій справі мене ображає, особливо підкреслюю вам, не характер сплати, хоча де що й незвичний, а саме те, що не було дотримано визначених законом формальностей. Справді, пане збирачу податків, я не отримав жодного попередження — ні первинного, ні повторного, — а це зробити мусили саме ви, що як платню я маю внести свою дружину в таке-то віконце податкового управління. Крім того, накладанню секвестру на майно не передувало розпорядження судового виконавця. Вже не кажучи про те, що по-

страждала моя честь платника податків, було також завдано шкоди моїй подружній вірності. Я міг би раювати з дружиною ще кілька тижнів, якби мені надали звичайну відстрочку, як це робиться після отримання первинного попередження. Та повторюю вам ще раз, що такого попередження я не отримав. Отже, тут наявне порушення законності. Тому, пане збирачу податків, смію сподіватися, що ви не вважатимете недоречною мою вимогу розглянути цю справу.

Потім Готьє-Ленуар підвівся, поклав капелюха на стілець і, обійшовши стіл з протилежного боку, сів у крісло. Після коротких роздумів він примирливо відповів:

— Любий пане Готьє-Ленуар, не заперечуватиму, що в вашій справі було допущено порушення законності. Але чи йдеться тут про просту забудькуватість, чи про зловмисність? Встановити це могло б лише розслідування. Та я настійно вас прошу не вимагати такого розслідування, хоч ви маєте на те повне право. Неприємності, яких може зазнати наша адміністрація під час такого розслідування, завдадуть невинного лиха її авторитетові. Опозиційні газети тільки й ждуть якогось скандалу і, звичайно ж, встрянуть до цієї справи, а цього, пане Готьє-Ленуаре, я думаю, ви не хочете, цього не дозволив би вам ваш службовий обов'язок. Та й що б ви, власне, виграли з усього того? Я знаю, ви можете сподіватися, що дружину вам повернуть на п'ять чи шість тижнів. Але ж ви знаєте, як повільно йдуть по інстанціях такі скарги. Минуть роки, а може, й десятки років, поки ви чогось доб'єтесь. Коли вам повернуть дружину на ті кілька тижнів, то не слід забувати того, що вона буде тоді стара, беззуба, в зморшках, з сірим кольором обличчя і рідким волоссям. Чи ж не краще вам зберегти в пам'яті образ молоді і гарної жінки? Погодьтеся, що я маю рацію. До того ж ви урядовець, хай йому біс! Ви

маєте бути взірцем мужності для інших платників податків. В зв'язку з цим хочу вам сказати, що зауваження у вашому останньому листі з приводу не-однакового ставлення казни до вас і до пана Ребюффо здалися мені цілком слушними. Ваша правда, пан Ребюффо погано виконує свої обов'язки платника податків, і я вдячний вам за те, що ви звернули мою увагу на цей факт. Тепер у цій справі буде відновлено справедливість.

Вставши з крісла, збирач податків взяв капелюха зі стільця і повісив його на вішалку. Бесіда скінчилася.

Наступного ранку пан Ребюффо з'явився до податкового управління. Він тримав у руках якийсь папір і був помітно схвильований. Збирач податків зустрів його люб'язніше, ніж завжди, і співчутливо спитав, з якого приводу той завітав.

— Це нечувано! — відповів відвідувач, простягаючи йому папір.— Я отримав попередження, що маю як платню внести мою дружину до вашої контори до 15 листопада цього 1938 року. Тут очевидна помилка!

— Зараз подивимось. Поштові витрати по цьому попередженню віднесено на ваш рахунок?

— Ні, не на мій.

— Тоді все в повному порядку,— відказав збирач податків, люб'язно посміхаючись.

Пан Ребюффо від подиву вирячив очі і ледве зміг пробурмотіти:

— Неймовірно! Нечувано! Відібрати у мене дружину! Ніхто не має права!

— Що вдієш, такі нові розпорядження по додатковому відомству. О! Я знаю. Це тяжко. Дуже тяжко.

— Я просто не можу отямитися,— мовив пан Ребюффо.— Відібрати в мене дружину! А чому в мене?

— На жаль, цієї жертви вимагають не тільки від вас. Сьогодні вранці такі ж попередження отримали

й інші. Я сам вже вніс свою дружину. Це надто боляче. Та що вдієш, доводиться коритися. Ми живемо за важких часів.

— Воно-то так, але...— мовив пан Ребюффо.— Звичайно, але все ж! Адже я завжди вчасно сплачував податки...

— От саме тому, пане Ребюффо, знаючи вашу акуратність, казна, не вагаючись, вписала вас до перших. Та цього разу — якщо тільки дозволите мені висловити вам мою думку — не дуже поспішайте зі сплатою. Скористайтеся з відстрочки, яку надає вам закон.

Пан Ребюффо похитав головою і замислився. Справа починала йому здаватися не такою вже й незвичайною. Приклад самого збирача податків, те, що він запевняв, що й іншим платникам податків готується таке саме випробування, зробили свою справу. Думка про необхідність здати дружину до казни здалася йому майже можливою. Він навіть розчулився, думаючи про велич своєї жертви, пройнявся повагою до самого себе, щоби йому спалахнули від рум'янцю героїзму. Зрештою, якщо говорити відверто, у його дружини була лиха вдача, до того ж вона ніколи не була вродлива. В глибині душі, не зважаючись сам собі в тому звіритись, він досить легко відмовлявся від дружини. Потиснувши руку збирачеві податків, він тяжко зітхнув.

— Будьте мужні,— мовив збирач податків.

— Намагатимусь! — відказав пан Ребюффо, простуючи до дверей.

Ідучи вниз вулицею Лефіна (Юбер Лефіна народився в Нанжикурі 1860 року. Благодійник міста. Заснував лікарню на три ліжка і подарував місту частину своїх земельних володінь, де тепер розбито Береговий парк, і йому споруджено за це бронзовий пам'ятник. Помер у Нанжикурі 1923 року), пан Ребюффо з цікавістю подумав про те, як будуть поводитися платники

податків, по яких вдарить новий захід. Він прогулювався містом, не помічаючи нічого незвичайного. Ввечері серед відвідувачів Центрального кафе виявилось щось з півдюжини чоловіків, що отримали подібне попередження, і пан Ребюффо почув бідкання та скарги на жорстокість казни, але вимовлялись вони тоном хоч і похмурим, зате спокійним. В повітрі віяло скоріше поминками, ніж бунтом. Люди пили більш, ніж це водиться за вечерею, і невдовзі багато хто сп'янів. Кондитер Планшон, овдовівши мпнулою року, марно намагався підбурити платників податків до бунту. «Ви ж не збираєтесь справді позбутися своєї дружини?» — звернувся він до торговця металевими виробами Петі. «Якщо так треба...» — відповів Петі. А інші повторили: «Якщо так треба...»

Вранці 15 листопада біля тридцяти подружніх пар вишикувалися в чергу перед дверима податкового управління. Кожен з платників податків тримав під руку дружину, яку мав здати до контори. На всіх обличчях застигла печать сумної покори. Всі мовчали, лише зрідка шепотіли слова останніх обіцянок. В конторі збирач податків разом з помічником записували в книгу приходів здаваних жінок. Зала була розділена на дві половини невисокою перегородкою. Схилившись над товстою книгою, помічник записував потрібні дані про чергове подружжя і виписував квитанції; збирач податків пропонував зданій дружині пройти за перегородку, передавав квитанцію чоловікові і випроваджував його зі словами співчуття. Жінки, що вже стали власністю казни, з'юрмилися за перегородкою і мовчки дивилися на нових платників податків, що входили до зали і дружини яких мали приєднатись до їхнього сумного гурту.

Десять близько одинадцятої години біля дверей податкового управління спинився автомобіль, що ніяк не

міг пробитися крізь натовп. Випадково саме того дня через місто Нанжикур проїздив міністр податків разом зі своїм секретарем. Він їхав до своєї виборчої округи, від якої був депутатом. Визирнувши з віконця машини, він був вражений натовпом біля дверей податкового управління і вирішив дізнатися, в чому річ.

Збирач податків зустрів міністра і його секретаря з цілковитою невимушеністю. Він вибачився за те, що зустрічає їх серед такої юрби платників податків, і додав посміхаючись:

— Та я не смію на це скаржитися. Це свідчення того, що податки надходять справно. Дивіться, пане міністре, я оприбуткував уже двадцять п'ять дружин.

Міністр та його секретар здивовано Perezирнулися. На всі питання збирач податків радо відповідав. Вислухавши його пояснення, секретар нахилився до свого міністра і стиха мовив:

— Він божевільний.

— Гм, гм,— відказав міністр.— Гм, гм!

Вкрай зацікавлений, він оглядав гурт зданих до казни жінок і, роздивляючись найкращих, подумав, що в цьому, можливо, джерело неабияких прибутків для держави. Він зауважив також і те, що багато хто зі зданих, виявивши жіночу непослідовність, з'явився до податкового управління вдягнений у найкоштовніші свої прикраси. Міністр роздумував. Не зважаючись порушити хід його думок і вже здогадуючись, про що думає шеф, його секретар розглядав подружки, що терляче чекало своєї черги біля віконця.

— Любо глянути, до чого дисципліновані всі ці славні добродії! — зауважив він.

— Справді,— пробурмотів міністр.— Мене це теж вразило.

Обидва вони обмінялися багатозначними поглядами. А тоді міністр палко потис руку збирачеві податків, востаннє глянув на оприбуткованих в казну дружин і рушив до автомобіля.

Через день після цієї пам'ятної події було оголошено, що Готьє-Ленуар призначається збирачем податків першого класу. Вдаючись до непевних натяків, міністр податків почав говорити про якийсь важливий проект, здійснення якого викличе справжній переворот у податковій справі, але... почалася війна.

«А» і «Б»

Папові Журдену досить було поглянути на грубку, щоб переконатися: в ній топиться. Тоді він стукнув лінійкою по столу і, знявши окуляри, проказав:

— Я не розпочну урок, поки не стихнуть учні на задніх партах.

Одразу ж запала повна тиша; вчитель знову надів окуляри. Тих учнів на задніх партах, до яких звертався вчитель, було шестеро: п'ятеро з третього «А», всі до жодного ледарі, і один з третього «Б». Цей останній, на прізвище Саліньон, не цікавився нічим, крім математики. А ще славився він своїми каверзами. Те, що ці розбишаки вигадали собі сісти якомога далі від учительської кафедри, свідчило, звичайно, про їхню негідну поведінку.

— Сьогодні ми розпочнемо вивчення «Андромахи» Расіна. Коли ми аналізуватимем цю прекрасну поему — гімн материнській любові,— ви зрозумієте, чому автора називають ніжним Расіном. Цей шляхетний зворушливий образ жінки, осяяної чистим світлом, підготує ваші юні уми до кращого розуміння інших його шедеврів, де расінівський геній повністю розкривається у змалюванні таємниць пристрастей ще жорстокіших і зловісніших.

Вчитель звів очі догори, провів рукою по лисій голві і стиха сам до себе прошепотів:

— Правду кажучи, я не вірю, щоб можна було зрозуміти твори Расіна до двадцяти п'яти років.

Зітхнувши, він прогнав від себе ніжні думки і казав далі, іронічно посміхаючись:

— Безумовно, мені хотілося б розповісти про Расіна в душі справжніх античних традицій; я волів би спинитися на порівняннях з Вергілієм, які спадають на думку, коли читаєш деякі вірші, милуючись їхнім ритмом; мені хотілося б показати, яку важливу роль у поемах древніх відігравали ритм і навіть синтаксична будова вірша. Та такий глибокий аналіз, єдиний, що залишає в пам'яті тривкі знання, доступний тільки учням з класу «А», які добре знають латину і могли б зрозуміти ці короткі відступи. На жаль, у нас заведено об'єднувати на уроках французької мови два класи, третій «А» та третій «Б», і це не дозволяє мені вдатися до аналізу на такому високому рівні. Мені не хотілося б марно докоряти учням третього «Б», які обрали математику в шостому класі, а тому приречені до обмеженого розумового світосприймання.

Учні третього «Б» слухали вчителя трохи занепокоєні. Найкращий учень цього класу Ленуар, сидячи на першій парті, дивився на двох своїх товаришів з класу «А» — Жанв'є та Ружвена, які вивчали латинь з неясним відчуттям своєї обмеженості. А товстий опецькуватий Жанв'є, схрестивши руки на грудях, пишався і мало не лускав від задоволення, думаючи про той світ, який вчитель обіцяв його витонченій душі.

А на задній лаві купка ледарів не відчула ні гордоців, ні приниження. Вони навіть не глузували, так їх зацікавив експеримент Саліньона: в обгорілій картошній коробці він намагався спарувати таргана з павуком.

В цей час учитель почав викликати учнів, яким напередодні дав завдання прочитати «Андромаху», щоб можна було робити висновки. Спочатку він викликав Жанв'є та Ружвена, яких мав за найкращих своїх учнів.

Ружвен відповідав поганенько; він плував Пілада з Піром, а Герміону за її сварливу вдачу охрестив мачухою Андромахи. Жанв'є відповідав краще, але теж якось нерівно. Коротко переказавши події, на запитання учителя про родовід Астіанакса, відповів, що той був сином Гектора і онуком Пріама,— жахлива помилка, якщо її робить учень-латиніст. Дехто з учнів класу «А» засміявся, і сам пан Журден поблажливо посміхнувся. Такі веселі помилки з такою класичною дотепністю, подумав він собі, можливі лише з учнями, що вчать латину.

— Прошу,— звернувся він до Ленуара,— розкажіть мені про походження Астіанакса. Цікаво було б дізнатися, що учень класу «Б» може сказати про батька Гектора.

Ленуар звівся і спокійно пояснив, що у Пріама було п'ятдесят синів, з яких він назвав близько десяти,— вчитель сам не знав стільки. Він розповів про смерть Патрокла, прощання Гектора з Андромахою і сином, про перемогу Ахілла. Пан Журден слухав незадоволено, хитаючи головою, образившись, що якийсь учень класу «Б» зміг так докладно розповісти про родину Гектора. Коли Ленуар дійшов уже до смерті Пріама й почав оповідати, як цар безсило старечою рукою підняв свій спис, вчитель з гіркотою обірвав його:

— Так, так... *Telum imbelle, sine ictu...*¹

Ленуар почервонів, ніби йому щойно зробили закид про його плебейське походження. Пан Журден, зауваживши його хвилювання і підозрюючи, що учень класу «Б» міг досягти таких знань лише якимось негідним способом, перебив його:

— Дуже добре, друже мій. Але скажіть, де ви вчитали все, що оце нам розповіли?

¹ Спис безсилий, нездатний на удар... (Лат.)

— Я прочитав це в книжці з історії античної Греції, — відказав Ленуар.

Вчитель пошкріб підборіддя і, трохи помовчавши, згодився:

— Загалом дуже добре. У вас чудова енциклопедична пам'ять. Це вам стане в пригоді особливо у вивченні математики, якою ви захоплюєтесь. Я ставлю вам вісімнадцять, — додав він зневажливо. — А вам, Жанв'є, ставлю нуль. — Очі його гостро блиснули за окулярами, він проголосив це гнівно, схиляючись над своїм столом. — Неприпустимо, щоб учень, який уже вивчав Вергілія, не знав навіть імені Пріама. Я ставлю вам нуль, та й це ще занадто м'яка для вас кара.

Вчитель хотів був і далі опитувати, коли це слабкі і навіть середні учні демонстративно позатуляли носи, перемовляючись стиха:

— Палена гума... гума... Горілим тягне...

Пан Журден ще не відчував запаху паленої гуми, але його великий досвід підказав йому, що хтось з учнів кинув шматочок гуми в грубку. Він вирішив, що лише учень з класу «Б» здатний на такий негідний вчинок, бо був упевнений, що ніколи учень класу «А», якому на уроках з гуманітарних дисциплін прищеплювалися вихованість і гарні смаки, забувши про свою гідність, міг би такими негідними пустощами образити музику расінівської трагедії. Швидким поглядом пан Журден обвів усіх чотирнадцять учнів класу «Б», що сиділи серед своїх товаришів з класу «А». Коли його погляд зупинився на купці ледарів за останньою партою, він більше не мав ніяких сумнівів і, вказуючи пальцем, гукнув:

— Саліньоне, це ви вкинули гуму до грубки!

— Ні, пане, — заперечив Саліньон, щиро обурившись, — це зробив не я!

Він звівся за партою і весь аж зблід.

Насправді винен був саме Саліньон. Ще ввечері, йдучи з класу, він розклав на заслінці холодної грубки дрібненькі шматочки старої велосипедної камери; а сьогодні вранці грубку затопили, чавун розігрівся, і гума, яка лежала на ньому, почала смердіти, як і було задумано. Він затулив носа, як і інші, і для підозр пана Журдена не було ніяких інших підстав, крім його несправедливої упередженості. Тому він мав усі підстави щиро обурюватися: навіть якби й не він це вчинив, його так само звинуватили б.

— Ні, пане, запевняю вас, що це зробив не я. Та я й не міг цього зробити...

— Замовкніть зараз же,— зупинив його пан Журден.— Не обтяжуйте вашої провини брехливим запереченням. Залишіться на три години без обіду; але спочатку ви візьмете щипці і познімаєте гуму, яку поклали на заслінку... Мовчіть! Я знаю, що це зробили ви. Тільки учень класу «Б» здатний на таке.

Упередженість цього звинувачення, що ґрунтувалось на особистих антипатіях учителя, була очевидна. Саліньон відчув, що справедливість на його боці. Він відказав рішучим голосом, від якого дрож гордощів перебіг поміж учнів класу «Б»:

— Я не зніму гуму. Так, я учень класу «Б», але це не дає підстави мене звинувачувати.

— Саліньоне, ви відкрито бунтуєте проти вашого вчителя. За це вас буде покарано. А тепер повернемося до розгляду «Андромахи». Врешті учні, які не можуть стерпіти смороду, можуть вийти з умовою, що свою відсутність вони пояснять головному інспекторові.

З-за парти, на якій сиділи кращі учні, встав Леуар і, поглянувши на своїх товаришів з класу «Б», рушив до дверей. А Саліньон і всі інші учні з класу «Б» вийшли за ним. Пан Журден зайшов так дале-

ко, що вже нічого не міг вдіяти з цією демонстративною непокорою. Розпашілий, здивованим поглядом він дивився, як учні мовчки виходили один по одному, і бурмотів собі під ніс:

— Це змова, найсправжнісінька змова...

Та коли ледарі третього «А» вже ладналися й собі йти з учнями класу «Б», пан Журден опам'ятався:

— Учні на задніх партах,— чемно звернувся він до них,— лишайтесь на своїх місцях. Тепер, коли тут залишилися тільки гуманітарії, ми спробуємо повітря, просмерділе паленою гумою, освіжити деякими докладнішими коментарями мудрості древніх.

Пан Журден витяг хусточку, повільно протер окуляри і, відкинувшись на спинку стільця, казав далі безмежно лагідним голосом:

— Яка ж мораль цього, я сказав би, прикрого вчинку? Ми знайдемо її, панове, в байці про селезня та куц, які вирішили потоваришувати. Байкар, який добре знається на дружбі, оповідає нам про потяг до подорожей селезня, закоханого в широкі простори, потяг, що так прикро не підходить до вдачі нещасного друга, непорушність якого зумовлює його відсталі погляди. Якби мені довелося, панове, застосувати цю чудову притчу, символ розумової несумісності, для порівняння ваших класів третього «А» та третього «Б» для загальних занять з французької мови, я з свого боку зробив би не один висновок... Скажіть-но, Ружвене, не встаючи з місця, як можна було б застосувати це протиставлення селезня куцеві для порівняння ваших двох класів? Розкажіть і поясніть так, щоб ваші товариші зрозуміли, які незрівнянні переваги на боці селезня,— якщо я тільки можу дозволити собі перенести цей образ на обдаровану розумом істоту.

Хоч Ружвен дуже уважно слухав пояснення, він не зміг зрозуміти глибокої думки вчителя. Вагаючись він повторив питання кілька разів; вчитель підгонив його з відповіддю, і тому він відповідав невпевнено:

— Перевага селезнів... ну, це те, що вони вийшли гуляти надвір...

Пан Журден обурено замахав руками.

— Що ви торочите! Ви не зрозуміли, що тут мовиться про розум, розумієте? про розум...

Він сумно зітхнув і додав:

— Зрештою такі тонкощі вам ще не збагнути. Повернемось до розгляду «Андромахи».

«Перш ніж греки усі заговорять до вас моїм голосом...»

Ледар Бюрньє з останньої парти перестав читати, бо відчинилися двері і до класу увійшов директор коледжу, а з ним головний вихователь і чотирнадцять учнів класу «Б», які з незалежним виглядом сіли на свої місця. Пан Журден рушив назустріч директорові і почав перший:

— Як ви пересвідчились, пане директоре, йдеться про змову учнів третього «Б» класу.

Пан Гюньон гнівно поглянув на учнів третього «Б», а пан Журден додав з усмішкою:

— Сьогодні ми стали свідками змови проти «Андромахи»; та цього і слід було чекати від третього «Б» класу, який завжди не бажав вивчати класичних авторів. Я маю за необхідне уточнити, бо ви цього, звичайно, не знаєте, що до такого групового виходу з класу спричинився учень Саліньон, брутально заперечуючи проти вжитого до нього дисциплінарного заходу...

Пан Гюньон обернувся до задніх парт і наказав:

— Встаньте, Саліньоне. Ваша непристойна поведінка по відношенню до пана Журдена неприпустима

в такому навчальному закладі, як наш, ускладнюється ще й тим, що вона призвела до скандалу. Я не хочу знати, за що покарав вас учитель, а до цього покарання я додаю ще два дні без обіду за вашу подвійну провину — привід до скандалу і зухвальство. До того ж буде покарано весь третій «Б» клас.

— Пане директоре, я не клав гуми!

— Мовчіть!

Пан Журден жалісно скривився, ніби оплакував перемогу, отриману ціною втручання шкільної адміністрації. «І потрібно ж було цьому зіпсованому третьому «Б» вчинити отакій скандал, щоб тепер втрутився директор»,— думав він.

А тим часом головний вихователь пан Рюбан, вислухавши свідчення учнів третього «Б» класу, явно схвилювався. Крім обов'язків головного вихователя, він також, як молодший вчитель, провадив заняття з деяких дисциплін у класах шостому «Б» та п'ятому «Б». Не маючи диплома, він ненавидів пана Журдена, який пересипав свою мову недоречними латинськими цитатами. Отож, коли Саліньон знесилено впав на своє місце, прибитий вироком директора, пан Рюбан шанобливо почав:

— Пане директоре, мені здається, що в цьому випадку чисте сумління пана Журдена було введене в оману зовнішніми обставинами. Перш за все я вважаю, що несправедливо карати всіх учнів третього «Б», бо учитель сам дозволив їм вийти. З другого боку, мені здається, що пан Журден дещо поквапився, звинувативши Саліньона.

— Дозвольте,— втрутився пан Журден,— я тут єдиний суддя...

— Але така помилка, якщо можна говорити про помилку, коли...

— Пане, я забороняю вам обговорювати мою поведінку і прошу вас бути стриманішим.

Пан Журден та пан Рюбан підступали все ближче один до одного; не звертаючи уваги на присутність пана Гюньона, вони запекло сперечалися.

— Зрештою,— вигукнув головний вихователь,— ви звинуватили Саліньона лише тому, що ніби тільки учень класу «Б» здатний на таку непристойність. Ви це сказали навмисне.

— Я це сказав, бо впевнений...

— А в мене своя думка, і я вважаю, що учень класу «А» так само міг би покласти гуму до грубки...

Директор, що марно намагався втрутитись, торкнув за плече головного вихователя.

— Пане Рюбане,— мовив він,— спиніться. Тут не місце для таких дискусій. Втім, ви кажете зовсім не те, що слід, зовсім не те. Я незадоволений тим, що мені доводиться вам про це нагадувати.

Головний вихователь почервонів і замовк. Шепіт перебіг серед учнів третього «А»:

— Геть Рюбана, заберіть Рюбана...

Пан Журден з гідністю втішався з перемоги, зімкнувши уста і ледь осміхаючись. Гомін не вгавав, тоді він рукою подав класу знак утихомиритись, після чого знову запала тиша.

Та Саліньон, підбадьорений заступництвом головного наглядча, звівся з-за парти і гаряче запротестував:

— Пане директоре, це не я. Ніхто мене не бачив біля дверцят грубки. Я не міг такого зробити!

Роздратований пан Гюньон підійшов до нього і схопив за руку.

— Годі! Я не хочу більше вас чути. Ви й так чудово зірвали сьогодні урок французької літератури.

Та все ж слова пана Рюбана посіяли у нього сумнів, тому директор додав:

— Покарання залишається за вами до нового розпорядження. Якщо ви хочете опротестувати це рішення, зайдіть до мого кабінету.

Раптом пан Гюньон різко випростався; він щойно помітив обгорілу картонну коробку, яку Саліньон приготував для злочинних забав над тарганом та павуком. Захована під палітуркою «Андромахи» коробка саме впала на кришку парти. Директор з цікавістю схилювся над коробкою і гидливо здригнувся.

Він поволі випростався, відштовхуючи долонею це огидне видовище.

— Як! павук... і ця чорна комаха... Що це за тварина?

— Прусак, пане,— промимрив пригнічений Саліньон.

Головний вихователь насмішкувато пояснив:

— Прусаком звичайно називають таргана.

Йому було неприємно, що так сталося, і він з досадою прикидав, якими будуть наслідки цієї нової справи. Схрестивши руки на грудях і високо звівши голову, директор грізно картав Саліньона:

— Ваша поведінка назавжди покрила ганьбою наш достойний і шанований всіма колеж. Як? У класі павук! Якийсь прусак! Тарган! Тьху! Так ось як ви готуетесь сприймати щедрі дари думки наших великих поетів XVII сторіччя? Замість того щоб зосередити свою увагу на блискучому творінні безсмертної «Андромахи», ви, помістивши таргана і павука до якоїсь гидкої коробки, розважаєтесь тими низькими забавами, які мені нагадують недостойні ігри, що ними тішилась розгульна чернь пізньої Римської імперії. Хіба ж для того, щоб ви розбещувалися, дивлячись на ці гидкі комахи, батьки ваші, хоч як для них сутужно, жертвують собою і посилають вас до колежу? Тепер я розумію, чому пан Журден був впевнений, що

винні саме ви: тепер немає сумніву, що це ви поклали гуму до грубки...

— Ні, пане, не я. Це зробив не я!

— Мовчіть. Хіба вам не соромно за вашу ганебну поведінку? Покарання, яке я щойно на вас наклав, оскарженню не підлягає. До нього я додаю ще один день за те, що під час вивчення «Андромахи» ви так гидко розважались... Пане Рюбане, заберіть коробку з комахами і зберігайте її у себе в кабінеті до нового розпорядження, бо я маю намір викликати батька цього недостойного учня.

З острахом, боязко взяв головний вихователь коробку і, несучи її з огидою на витягнутій руці, виїшов услід за директором.

На перерві Ленуар дав ляпаса Ружвеніві ні за що ні про що. Той у відповідь дав стусана Ленуарові, і вони зчепилися. Весь третій клас зібрався довкола них, спостерігаючи цю бійку. Присівши, упершись руками в коліна, Жанв'є давав Ружвеніві поради.

— Поступися... А тепер хапай його за ногу...

Він присунувся так близько, що його ударили в підборіддя. Розлютившись, Жанв'є обійшов Ленуара ззаду і стусонув його ногою. Цей зовсім не дозволений прийом призвів до нової бійки. Комусь підбили око. У відповідь на загрози чулася лайка.

— Гнилюк ти безмозкий, всі знають, що твоєму батьку довелося сплатити п'ятсот франків штрафу...

— Заткни свою віслячу горлянку...

Ленуар та Ружвен ще качалися в пилюці, вчепившись один в одного, з усього цього вже визривала загальна бійка за всіма правилами, коли це Саліньон, який мовчки спостерігав за приготуваннями до неї, рішуче розняв забіяк.

— Я не хочу бійки,— сказав він.— Мені тільки не вистачає ще однієї історії, що її так і жди від такої зграї тарганів, як всі оті з класу «А»...

Всі оті з класу «А» грізно запротестували, а Саліньон додав:

— Так, так, я не обмовився: таргани й запродаці. Як правило, у людей, які бубонять латинню, одразу ж з'являються манери езуїтів.— І, махнувши рукою учням класу «Б», спитав: — Ну що, підемо, братва?..

Головний вихователь прогулювався на шкільному подвір'ї в товаристві вчителя математики Рулара і вчителя природознавства Ламена. З жартівливою підступністю він розповідав колегам про несправедливе покарання Саліньона. Пан Рулар, невеликий на зріст, сангвінік, аж кипів від обурення. Розчервонівшись, він розлючено перебивав Рюбана:

— Скажіть-бо, Рюбане, невже це все було серйозно. А на вашу думку, Ламене? Як?

Вчитель природознавства був чоловік сумовитий і анемічний, тож він у відповідь тільки кивав головою. Та коли головний вихователь почав переказувати епізод з тарганом і павуком, він вийшов із своєї задуми і мовив кволим голосом:

— Цей учень має нахил до природничих наук. Не слід було його карати...

— Та ви не хочете зрозуміти,— вів своєї вчитель Рулар,— що в цьому випадку йдеться про систематичне і методичне переслідування! Учнів хочуть відвернути від вивчення точних наук. Зважте лишень, що цей старий дурень Журден нікого іншого, як Саліньона, мого найкращого учня, обрав для того, щоб звалити на нього вину за витівки цих негідників з третього «А»... До побачення. Піду побалакаю з Саліньоном, поки не задзвонив дзвінок.

Певнившись у підтримці вчителя математики, Саліньон тасмно, щоб виправдати себе, підготував не-

безпечний план. По обіді третій «Б» мав останній урок з німецької мови в класі пана Журдена. Саліньон сидів на звичному місці, на парті ледарів, але своє пальто він передбачливо почепив на вішалці біля грубки. Після уроків, пішовши брати пальто, він хутенько кинув шматочки гуми на вистиглу чавунну заслінку, як це він зробив напередодні.

Наступного дня він не прийшов до колежу. О восьмій годині ранку учні третього «А» й третього «Б» зайшли до кімнати, де щойно затопили грубку. Всі, крім пана Журдена, помітили, що Саліньон відсутній. Десять перших хвилин уроку учні читали уривки з поеми напам'ять. Коли в класі запахло паленою гумою, всі погляди зосередились на вчителєві. Пан Журден, що саме з насолодою розповідав про «невинне кокетування Андромахи», двічі зупинявся, щоб принюхатися до підозрілого запаху. Та ще гаразд не впевнившись, він і далі пояснював. Раптом він вдарив об стіл відкритою книжкою і, примружившись, подивився на парту ледарів, яких не міг як слід розгледіти через свій слабкий зір.

— Сьогодні ви знову починаєте цю безглузду вистівку з гумою,— мовив він.— Саліньоне, три години перебування в карцері, якими вас було покарано вчора, я продовжую до одного дня і наказую вам вийти.

Серед учнів третього «Б» почувся регіт, вони заплескали в долоні. Ленуар звівся з-за парти; з ледь прихованою радістю він доповів учителєві:

— Прошу пробачити мене, пане, але Саліньон сьогодні відсутній.

Пан Журден одразу ж зрозумів, як вигідно головний вихователь скористається з цієї помилки, щоб заперечити його вчорашнє звинувачення. Сам пан Журден щиро був переконаний у своїй правоті, але захоплений зненацька, він розгубився і машинально пробурмотів:

— А! Саліньон відсутній..

Ленуар, який все ще стояв за своєю партою, зауважив холодно і з іронією:

— Йому просто поталанило, бо інакше не минути б йому покарання.

— Так,— відказав пан Журден,— його було б покарано, і покарано справедливо, бо якби Саліньон прийшов сьогодні вранці, нікому з вас, панове, не довелось б класти гуму до грубки замість нього.

Помилку пана Журдена суворо засудили головний вихователь та пан Рулар: було очевидно, що Саліньон не винен і що викладач латини просто несправедливо присікується до учнів третього «Б». Про це доповіли директору, і той обережно застеріг пана Журдена, зауваживши, що той міг помилитися. Пан Журден не відступився. Йому було ясно, що цю нову витівку вигадали учні третього «Б», намагаючись виправдати Саліньона, і це, на його думку, ще більше поглиблювало його провину.

— Я не відміню призначені мною три години карцеру. А ви, пане директоре, якщо хочете, можете зняти два дні карцеру, якими ви покарали цього учня за скандал і зухвалість. На вашому сумлінні залишаю також покарання за таргана і павука...

Та все ж маневр Саліньона був недаремний. Він ще більше зміцнив переконаність пана Рулара і багатьох інших вчителів у його непричетності до цієї справи і укріпив войовничу солідарність всіх учнів колежу, що не вивчали латини. Покарання так і не зняли. Та Саліньон не складав зброї. І зовсім не тому, що був гордий,— ореол мученичества цілком задовольняв його самолюбство, а через те, що його образили в формалістському почутті справедливості: звинувачення було безпідставне і не відповідало формальній видимості. А Саліньон, кращий учень з математики, віддавав перевагу правді над видимістю.

В кінці тижня у нього з'явився повний план, здійснення якого мало присоромити пана Журдена в його гордощах за тих, що вивчають гуманітарні науки. Щосуботи зранку директор разом з головним вихователем проходив по класах, оголошуючи оцінки за тиждень. В класі пана Журдена ця урочиста подія відбувалася на початку першого уроку — уроку з латини, на якому були присутні лише учні третього «А». Як і попередні рази, Саліньон ще звечора розклав там гуму.

В суботу зранку, о восьмій годині десять хвилин, сморід паленої гуми заповнив клас на уроці латинської мови. Пан Журден саме тлумачив один з листів Плінія.

— Зверніть увагу,— казав він,— на силу і велику лаконічність цього «*Cur non hic?*». Здається, в цьому вражаючому питанні зібрано всі...

Принюхуючись, пан Журден витяг шию вперед; обличчя його зморщилось. Він хотів був заговорити, кілька разів похитав головою і заплющив очі. Учні третього «А», пригнічені, затамували подих. Пан Журден зняв окуляри і довго дивився на учнів свого класу, переводячи погляд з парти Жанв'є та Ружвена до задніх парт, за якими сиділи ледарі. Ледь чутно він наказав:

— Ружвене, читайте далі!

Ружвен, що читав Плінія, весь аж тремтів. Знесилено схилившись на кафедру, вчитель більше не слухав уроку, згаслий погляд його неухважно слідкував за червоним полум'ям в грубці. Коли директор разом з головним вихователем зайшов до класу, він насилу звівся і ступив кілька кроків їм назустріч. Пан Гюньон похапцем відкрив журнал і почав читати оцінки. Кілька разів він робив невеликі паузи через нестерпний сморід паленої гуми. Позад нього

головний вихователь гидливо принохувався. Закінчивши читати, директор, не витрачаючи часу на зауваження, розгнівано гукнув:

— Ага! Ви знову кинули гуму до грубки!

Головний вихователь зловтішно посміхався; от тепер нарешті у нього був доказ негідної поведінки учнів латинського класу, і він відверто з цього радів. Пан Журден вислухав оголошення оцінок, спершись на парту, зігнувши плечі, з похиленою головою. Обурений зойк директора вивів його з стану апатії. Він повільно розігнувся, випростався; обличчя його страшенно зблідло.

— Пане директоре,— мовив він,— я нічого не чую.

Здавалося, пан Гюньон був приголомшений. Головний вихователь хотів щось сказати, але пан Журден посунув просто на нього і повторив, карбуючи кожне слово:

— Я нічого не чую.— І, обернувшись до учнів, додав: — Ви що-небудь чуєте?

Весь клас спокійно відповів:

— Ні, пане, ми нічого не чуємо...

То був ласкавий гомін щирих і відданих спільників, і на устах учителя з'явилась усмішка. На якусь хвилину директор завагався, а тоді попростував за паном Журденом, який, проводжаючи його до дверей класу, люб'язно пояснював:

— Ми саме тлумачили Плінія. Сьогодні ми почали вивчати листа про створення школи. Чудова річ, пане директоре, чудова річ...

«НАЗАД»

Їх було п'ятеро, синів французьких мільярдерів. Мільярдерів, якщо рахувати вартість курсу в паперових франках, але мультимільярдерів, якщо рахувати на звичайні гроші, з капіталовкладеннями за кордоном; отже, п'ятеро синів щасливих і заможних родів, де вдосталь автомобілів, де дівчата ходять в норкових шубах; та ще один, шостий, той, який не належав до заможної родини, у якого батько був дрібний службовець з мізерною зарплатою і зовсім не улюбленець долі,— незначний собі службовець префектури на Сені.

П'ятеро познайомились із шостим в одному літературному кафе на Сен-Жермен де Пре і дали себе умовити заснувати щомісячний журнал під назвою «Назад». Зрозуміло, що вони постачали гроші, а він постачав ідеї. Сини мільярдерів були добрі хлопці, чесні, щирі, як золото, любили сміятися, іноді й працювати, і, хоча трохи сором'язливі й відверті, дуже прихильні до розумової праці. Знати нам їх імена не дуже важливо. Але ім'я дрібного службовця, який був нічого не вартий,— це ім'я варто знати. Він звався Мартен, йому було двадцять три роки, це був магістр філології і, незважаючи на батьківські докори, не хотів бути ні викладачем, ні редактором у міністерстві, ні ще ким-небудь, щоб бути гордістю скромних і поважних людей. Добрий оратор, до того ж обдарований надзвичайною легкістю пера, Мартен мав вдачу зіпсовану, і іноді від його сухого смішка мороз по шкірі пробігав. Про те, що являв собою перший і єдиний номер журналу «Назад», можна скласти уяву, переглянувши

хоча б заголовки статей та назву передовиці. Передова стаття, написана Мартеном, називалася «Доволі революційного недоумства!».

Інші статті, кожна з яких була підписана одним з п'яти синів мільярдерів, мали такі назви: «Хай бідні самі собі допоможуть!», «Любімо багатих!», «Масам треба вказати їхнє місце!», «Народ — дурень!», «Ось ми, великий капітал!»

Якщо п'ятеро синів мільярдерів легко дали себе умовити заснувати журнал, слід зауважити на їхню користь, що вони не одразу згодилися прийняти його дух. Вони довго сперечалися, багато разів відмовлялися, змінювали думку, знову згоджувалися, і через п'ятнадцять днів переговорів дійшло до того, що ідею заснувати журнал було облищено. Але Мартен був сильний, дуже сильний. З лукавством, яке можна назвати диявольським, він говорив про сміливість думки, непримиренство, тобто непристосовництво, про свободу, правду, честь — слова, які колись наробили багато зла і могли спричинити знову велику руйнацію серед молоді, якщо на це не звернути уваги. «На нас покладено місію — вивільнити розум і визволити совість».

Нарешті бідні хлопці поступилися, гірше — зробили його докази своїми переконаннями.

На третій день після виходу журналу «Назад» пан Х., відомий мільярдер, викликав свого сина до кабінету. Журнал лежав на столі. Сина він зустрів суворо, хоча потай у душі і радів, дивлячись на гарне обличчя сина і на його елегантне вбрання. Звелівши йому сісти, він ударив долонею по журналу і мовив лагідним голосом:

— Я тебе не запитую, чи тобі відома ця нечисть, тому що твоє ім'я, яке є також і моїм ім'ям, і в першу чергу моїм, тут красується всіма літерами. Мені хочеться вірити, що ти згрішив з легковажності або

несвідомості. Але як ти міг, добре вихований хлопець, розумний, освічений, у якого є смак до затишного життя і є засоби до життя, бо ж врешті ти багатий, дуже багатий, син мільярдера! Як,— кажу я,— ти міг, не почервонівши від сорому, написати статтю, назва якої «Ось ми, великий капітал!» вже сама по собі про-вокаційна? Але ж аби тільки назва! Але вже сам по собі зміст переходить за всі межі підлоти. Слухай-бо, я читаю фразу навмання: «Ми не хочемо прикидатися, що відчуваємо до пролетаріату любов, бо насправді ми цього не відчуваємо...» І далі: «Хай соціалізм несамовито лютує, хай збільшує злидні бідняків; хай так, тому що, здається, це їм приносить задоволення, але чого ми не можемо більше стерпіти, так це того, що він перешкоджає багатим використовувати свої гроші розумно і що він зобов'язує їх по-братньому зітхати...» І далі: «Досить з нас. Пора цокінчити з революцією — прикриттям для пройдисвітів, зрадників, падлюк, для...!»

Батько закрив журнал і грізно вдарив кулаком по ньому:

— Га! Ти що, з глузду з'їхав? Чи голови не маєш? Хіба такі речі можна говорити?

— Я згоден з усім, що я написав,— висловився син.— Я не відмовляюсь ні від чого.

— Згоден з усім! А я хочу, щоб ти був незгоден, щоб ти відмовився від усього, і на весь голос, прилюдно! І я думаю, що можу сказати нашим друзям з крайньої лівої партії так само, як і друзям в уряді або архієпископстві, що це звичайний фарс і що твоє серце завжди належало народові.

— Нізащо!

Кілька секунд вони мовчки дивилися один на одного. Погляд батька був темний і загрозливий. Син устав з крісла і, випроставшись, гукнув, надриваючи голос:

— Геть Луї Арагона!

Почувши таке, бідний батько-мільярдер дуже зблід.

— Дурне теля! — сказав він розбитим голосом.— Дурне теля! Тобі замало того, що ти написав підлогу, ти хочеш ще накликати лихо на голову твого батька! Батька, який тобі ні в чому не відмовляє, який щомісяця дає тобі шістсот тисяч франків грошей на особисті витрати, який щойно купив тобі «Крайслер»¹ до дня народження. Дурне теля, вислухай мене! Хіба я коли-небудь стояв на перешкоді до твоїх занять літературою? Навпаки. У мене широкі ідеї, зрештою є багато молоді, що пише. Міг би з неї взяти приклад. Подумати лишень, що син Ревейо Пісона — із Ревейо, власників «Продуктів і вин» — нещодавно опублікував збірку віршів, де звеличує робітників, книгу, про яку заговорили найпрогресивніші газети! Які мусять бути горді й щасливі його батьки! Ну ж бо схаменися, хлопчику, поміркуй, одумайся. Це зовсім легко розкрити серце, показати велич душі! Повір мені, тут немає ніяких витрат, навпаки, тут завжди чекає винагорода, завжди. Власне, що я від тебе прошу? Бути до народу таким, як всі, тобто бути революціонером, ось як ми.

— Що я написав, те думав, так і думатиму.

— Он як! — зойкнув старий батько,— то знай: з цієї самої хвилини, аж до того часу, поки ти не зміниш своїх поглядів, ти матимеш лише п'ятдесят тисяч франків на місяць на свої особисті витрати. Повторюю: п'ятдесят тисяч.

П'ятдесят тисяч франків, такою була сума, на яку і інші мільярдери (а вони наперед про це домовились) скоротили щомісячні особисті витрати своїх синів. Для Мартена події обернулися інакше. Його батько,

¹ Марка автомобіля.

дрібний службовець в префектурі на Сені, читаючи від rischi до rischi вечірню газету і спортивний огляд, не мав часу, щоб прочитати, ба навіть переглянути журнал «Назад». З цієї причини він не розумів, чому раптом він став мішенню для доган і образ з боку шефа бюро.

Морально пригнічений і побоюючись за своє службове становище, він дуже ретельно почав оглядати своє сумління і не виявив нічого, в чому його можна було б звинуватити, ні по роботі, ні в його політичних уподобаннях. Колеги уникали розмовляти з ним, а в присутності шефа бюро поводитися з ним підкреслено зневажливо. І все ж один з-поміж них, найдавніший його компаньйон по упряжці в ярмі, пояснив йому, чому на нього так скоса дивляться службовці префектури. Гнів Мартена-батька був страшний. Ось як він говорив із сином.

— Мерзотнику! — заревів він. — Безпутний сину! Оце така твоя дяка! Все своє життя я поклав, як жертву, щоб ти мав добру посаду, щоб зміг колись одружитися з багатою дівчиною, а ти, щоб мені віддячити, засновуєш анархістські журнали? Пишеш отакі непристойності? І хоч завжди був зразком в очах адміністрації, тепер для них я лише батько якогось політично збоченого, хулігана в літературі, що вивалював революцію в грязюці! Виродку! Проклятий! Проклинаю тебе! Геть з моїх очей і з мого дому!

Про гроші на особисті витрати зовсім не було мови, про них і в минулому ніколи не згадувалось. Єдиними коштами у вигнаного з батьківського дому Мартена були п'ятсот п'ятдесят франків, скромна зарплата, сума, яку він собі призначив як головному редакторові журналу.

Зрештою грошові питання його мало турбували. Цей мефістофельського типу хлопець пристосовувався майже зовсім легко до бідності і прагнув лише до

розпусних втіх, найогидніших, тих, які знаходить для таких суб'єктів злість показної доброчесності, вибитої із звичайної колії думок.

Одразу ж забувши про прокляття свого батька, яке він вислухав надто легковажно, він без вагань пішов просто до редакції журналу «Назад», яку віднині вирішив обрати собі за житло. Редакція займала одну кімнату, вестибюль, вітальню і вбиральню. Першого вечора, вимостивши собі ліжко на купі журналів, він ліг на них спати і спав добре. На ранок, десь біля десятиї години, коли прийшла молоденька секретарка, він вже давно встав і заповнив своїм писанням шість листків друкарського паперу. Тому що він полінувався провітрити кімнату, секретарка зморщила носа і скривилася від огиди.

— Тут несе псиною.

Жінетта, молода секретарка, була низенька, кругленька блондинка, яку дуже любили всі п'ятеро синів мільярдерів. Вона була в товаристві то одного, то другого, але так тактовно і з такою привітністю, що всі вони дружньо до неї ставились, і вона отримувала від них невеличкі подарунки. Тільки Мартен їй нічого не давав. А втім, вона ніколи не залишалась лише в його товаристві. Вона вважала, що у нього набагато менше таланту, ніж у інших.

Всі п'ять синів прийшли завчасно, ще до полудня, з пригніченими і розгубленими фізіономіями. Тепер, коли вони одержували щомісяця лише п'ятдесят тисяч франків особистих грошей, вони втратили надію на майбутнє журналу «Назад», більше того, навіть на появу другого номера. Мартен їх за це вилаяв, дав доброї прочуханки, переконливо довівши, що вони поборники примиренства, угодовства й свободи.

— До праці,— гукнув він,— заради багатих, заради великого капіталу!

У п'ятох, здавалося, відновився ентузіазм минулих днів, і вони пішли з редакції лише тоді, коли пообіцяли взятись до роботи, не гаючи й хвилини. А Мартен сів закінчувати свою велику статтю під назвою «Збагачайтесь, люди!», яка, на щастя, ніколи не була надрукована. Це був дуже дошкульний памфлет, в якому він намагався якомога дотепніше виставити на посміховисько особливе благородство буржуазної еліти, її так звану ніжність до трудящого люду, її повчальну революційну побожність. Прагнучи надати статті довершеної форми, він переписував її знову і знову, аби досягти свого. Гора списаних листків росла на столі, а тому що в нього був нерозбірливий почерк, Жінетта не встигала за ним друкувати. Раз у раз вона залишала друкарську машинку, підходила до нього, щоб уточнити якесь слово, і, розгніваний, що його так відволікають від думок, він пояснював їй дуже невдоволено і різко; обзивав її неграмотною, недотепою і дурною. Жінетта на те відповідала, що він неук, шмаркач, нікчемний хвалько з великими претензіями. і вони ледь не побилися. Одного ранку на початку дванадцятої вони так жахливо полаялися, що Жінетта дала ляпаса Мартену, і він зірвався з місця, щоб теж її вдарити. Саме в цю мить на них упав сонячний промінь, а на нижньому поверсі заграла джазова мелодія, і вони самі не відаючи як опинилися в обіймах одне в одного.

Того самого дня п'ятеро синів мільярдерів прийшли в редакцію. Мартен, ще червоний від затяжного американського поцілунку, яким вони обмінялися з секретаркою, зустрів їх зніяковіло. Коли він спитав у них, чи закінчили вони свої статті, вони поглянули йому просто в очі:

— Обміркувавши все,— сказав один,— я стою на боці народу.

— Обміркувавши все,— сказав другий,— я на боці трудящих.

— Обміркувавши все,— сказав третій,— я за пригноблених.

— Обміркувавши все,— сказав четвертий,— я на боці мас.

— Обміркувавши все,— сказав п'ятий,— я за революційний дух.

За ті п'ять днів, які вони провели без контакту з Мартеном, всі вони, сини мільярдерів, зважили переваги. До того ж, маючи тільки п'ятдесят тисяч особистих грошей на місяць, вони вже ніби наперед пережили злидні, ввійшли до спілки з пригнобленим трудящим людом, з масами. Усвідомивши свої помилки і зненавидівши їх, вони знову стали революціонерами, якими зрештою, за прикладом своїх батьків, вони були завжди.

— Який гедзь вас укусив? Принаймні ви ж не залипите «Назад»? — запитав Мартен.

— Нам буде тісно, ми пересваримось,— відповіли п'ятеро.— А потім, «Назад» більше не існує. Один номер опублікований. Цього вже занадто. Геть цю ганчірку, яка бере на глум великі ідеї, дорогі серцю кожної добродесної, порядної людини. Втім, наші батьки мають рацію, що місце в літературі завойовують не шляхом богохульства проти революції. І ми хочемо, щоб про нас сказали, що ми, молоді письменники, з великим серцем і світлим розумом. Отже, геть цей пасквільний журнал, геть раз і назавжди.

— Це ми ще побачимо,— сказав Мартен.— Я один буду випускати журнал «Назад».

— За які кошти?

Мартен прикусив язика. Він думав лише про зміст журналу, не враховуючи проблем матеріальних засобів. Побачивши його таким спантеличеним, п'ятеро зареготали, почали насміхатися, так що це вже пере-

йшло будь-які межі. Жінетта, поцілувавши Мартена в губи і обернувшись до них, твердо заявила:

— Гроші знайдуться. А від ваших грошей, уявіть собі, ми відмовляємося, тому що ви неуки, шмаркачі і нікчемні хвальки, а таланту у вас не більше, ніж у мене на пальцях ноги. Ідіть геть, хай вас благословлять ваші дорогенькі батьки-мільярдери.

— Ми з народом і за народ,— зауважили п'ятеро.

— Хай так. І не плутайтесь у нас під ногами. Мій коханий і я завалені роботою. Випихайтесь швидше звідси!

П'ятеро були вже вкрай ображені тим, що вона поцілувала Мартена в губи. Вони вважали, що в їх присутності це було зовсім не делікатно. Але нечуванна зухвалість її останніх слів їм зіпсувала настрої.

— Тут усе наше,— заперечили вони.— Ми оплачуємо приміщення, газ, електрику. Ідіть геть звідси обоє і випускайте ваш журнал де хочете.

Обоє спільників, хоч які люті, змушені були звільнити приміщення. Після цієї розправи п'ятеро пішли до своїх батьків, слухняні, щиросерді, скромні, і розповіли їм, що вони щойно звершили в ім'я мас. Вони також висловили свою незламну віру в майбутнє революційного духу. Серця всіх п'яти батьків затремтіли від радощів. Зразу ж, не гаючись, вони підвищили до восьмисот п'ятдесяти ф'ранків місячну суму грошей для своїх синів.

Тим часом Жінетта і Мартен опинилися майже в безвихідному становищі. Без підтримки, майже без копійки грошей вони мусили розраховувати лише на себе. Мартена це зовсім не турбувало, він думав лише про свою велику статтю, кінець якої ще тільки невіразно вимальовувався. На щастя, Жінетта мала великий практичний розум. За кількасот ф'ранків, які у них ще залишилися, вона хуленько купила один квиток державної лотереї, і так вдало, що вже наступного

дня вони володіли сумою в п'ять мільйонів. Мартен уже тішився, мріючи про другий номер журналу «Назад», але Жінетта (а вона добре все обдумала вночі) переконала його впевнено і аргументовано, що п'ять мільйонів — це ніщо, а тому, перш ніж зробити значні витрати на напевну справу, слід зробити солідний фундамент. Вона так гарно говорила, що досягла мети своїми доказами. Вдвох вони відкрили крамницю по продажу англійських шпильок. Правду кажучи, Мартен не був від цього в захваті. Але потроху він увійшов у смак справи і віддався їй з усією кмітливістю й запалом. На сьогодні це подружжя володіє досить кругленькою сумою. Як і передбачала Жінетта, Мартен не має ніякогісінького наміру відновити видання журналу «Назад». Він за народ за пригноблений і, як усі, революціонер. Зрештою він помирився з п'ятьма синами мільярдерів, які деколи перекидаються жартами про долю покійного журналу. У нього дуже гарні стосунки в політичних колах, і нещодавно він купив собі американське авто за мільйон чотирьох тисяч франків. А проте Мартен ненадійна людина. Дуже часто, повертаючись після офіційного обіду чи коктейлю, організованого людьми з найвищого світу, він може загрозовито виголосити: «Якби вони знали, що я плюю на всі їхні революції!» І злісно регоче, блискаючи очима. А я, добре його знаючи, занепокоєно сам себе запитую, чи він, бува, хоч це й важко уявити, якось не виступить зі сповіддю, в якій мультимільйонер буде публічно розповідати, що він насправді відчуває до народних мас.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО	
<i>Галини Рягузової</i>	5
СЕМИМИЛЬНІ ЧОБОТИ	15
ЛЮДИНА, ЩО ПРОХОДИЛА	
КРИЗЬ СТІНИ	49
КАРЛИК	61
ЛАТИ	77
ПОЛЬДЕВСЬКА ЛЕГЕНДА	87
СУДОВИЙ ВИКОНАВЕЦЬ	98
ОСТАННІЙ	111
ОСКАР ТА ЕРІК	121
ВУЛИЦЯ СЕН-СЮЛЬПІС	128
КЛЮЧ ПІД ПОРОГОМ	145
ПАЛИЦЯ	161
ПРИ МІСЯЧНОМУ СЯЙВІ	180
ЗБИРАЧ ПОДАТКІВ	191
«А» і «Б»	209
«НАЗАД»	225

Марсель Эме

СЕМИМИЛЬНЫЕ САПОГИ

Н о в е л л ы

Перевод с французского

М. А. Венгреневской

Серия «Зарубежная новелла»

Кн. 28

Издательство «Дніпро»
(На українском языке)

Редактор *І. Ф. Леценко*

Художник *В. Й. Агафонов*

Художній редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *Л. М. Грицишин*

Коректор *О. С. Назаренко*

ІБ № 694

Здано на виробництво 30.01.78.

Підписано до друку 03.05.78.

Формат 70×90¹/₃₂.

Папір машинно-кредяний.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 8,775.

Обліково-видавн. арк. 9,977.

Тираж 30 000. Замовл. 8—368.

Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ-57, Довженка, 3.

Еме М.

Е Семимильні чоботи. Новели.— Пер. з франц. М. А. Венгренівської.— Київ. «Дніпро», 1978.— 235 с., іл.— (Серія «Зарубіжна новела»).

ІСБН

В оповіданнях французького письменника Марселя Еме (1902—1967) гостро й дотепно висміюються різні вади буржуазного суспільства.

Е $\frac{70304-140}{M205(04)-78}$ 126—78

І (Франц.)

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА»

Вийшли у світ:

1. Ернест Хемінгуей
СНІГИ КІЛІМАНДЖАРО
З англійської

2. Антуан Сент-Екзюпері
ПЛАНЕТА ЛЮДЕЙ
З французької

3. Ернст Теодор Амадеї Гофман
ЗОЛОТИЙ ГОРНЕЦЬ
З німецької

4. Еліо Вігторіні
ЕРІКА
З італійської

5. Мартін Андерсен-Нексе
ПАСАЖИРИ ВІЛЬНИХ МІСЦЬ
З данської

6. Генріх Белль
БІЛА ВОРОНА
З німецької

7. Генрі Лоусон
ТУТ МІСЦЕ НЕ ДЛЯ ЖІНКИ
З англійської

8. Марія Домбровська
СІЛЬСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ
З польської

9. Азіз Несін
ЛИСТИ ПОМЕРЛОГО ВІСЛЮКА
З турецької

10. Божена Немцова
ДИКА БАРА
З чеської

11. Акутагава Рюноске
РАМОСЬОН
З японської

12. Анна Зегерс
ЛЕГЕНДИ ПРО АРТЕМІДУ
З німецької

13. Збірник
МАКЕДОНСЬКА НОВЕЛА
З македонської

14. Янко Есенський
ЖЕНИХ
З словацької

15. Іво Андрич
ПРИТЧА ПРО ВІЗИРОВОГО СЛОНА
З сербськохорватської

16. Ярослав Івашкевич
НОВЕЛИ
З польської

17. Альберто Моравія
РИМСЬКІ ОПОВІДАННЯ
З італійської

18. Лао Ше
СЕРП МІСЯЦЯ
З китайської

19. Генрик Сенкевич
НОВЕЛИ
З польської

20. Мартті Ларні
СОКРАТ У ХЕЛЬСІНКИ
З фінської

21. Нам Као
ОЧИ
З в'єтнамської

22. Томас Манн
ТРИСТАН
З німецької

23. Збірник
СУЧАСНА НОРВЕЗЬКА НОВЕЛА
З норвезької

24. Премчанд
СВЯТО КОХАННЯ
З хінді

25. Йордан Йовков
СТАРОПЛАНИНСЬКІ ЛЕГЕНДИ
З болгарської

26. Мануел да Фонсека
АНГЕЛ НА ТРАПЕЦІ
З португальської

27. Йордан Радичков
ПОРОХОВИЙ БУКВАР
З болгарської

1 крб. 20 коп.

